

ANTONIO GRAMŠI

FILOZOFIJA
ISTORIJE
I POLITIKE

SLOVO LJUBVE

**Biblioteka
POSEBNA IZDANJA**

Antonio Gramši

FILOZOFIJA ISTORIJE I POLITIKE

IZBOR IZ DELA
PISMA IZ ZATVORA

SLOVO LJUBVE
Beograd

**FILOZOFIJA ISTORIJE I POLITIKE
U DELU ANTONIJA GRAMŠIJA**

Gramšijeva sociološko-politikološka, filozofska, etička i antropološka misao, konstituisana između dvadesetih i četrdesetih godina ovog veka, u svemu je na nivou upravo najnovijih aktuelnih problema transformacije savremenog društva u socijalističke društvene tokove. Pojedini savremeni društveni tokovi u svojoj suštini streme Gramšijevoj misli – u istoj onoj meri u kojoj ona otvara puteve za njihova razrešenja i označava moguća ishodišta.

Aktuelnost i uticaj Gramšijeve misli u okviru marksističke nauke i radničkog i komunističkog pokreta ima stvaralačkog odraza kako u ukupnim misaonim strujanjima u Italiji tako i u širim evropskim relacijama. Budući da je njegovo delo nastalo u kontekstu relativno razvijenog industrijskog društva, ono u znatnoj meri i teorijski i konceptijski sudeluje u konstituisanju i razvoju savremenog radničkog i komunističkog pokreta i aktivne borbe za socijalistički preobražaj u razvijenom zapadnoevropskom društvu.

Gramšijeva misao traga za odgovorima na krupna pitanja epohe, izražavajući pri tom i smer duhovnih kretanja, upravo zahvaljujući svojevrsnom i smelom preispitivanju sopstvenih pretpostavki, zasnovanih na dijalektičkom materijalizmu, kao i neposrednoj vezanosti za datu stvarnost sa otvorenim mogućnostima anticipiranja onoga što treba da se dogodi u budućem toku razvoja. Ona u ovom pogledu nije pretvorena u dovršen i zatvoren sistem već, naprotiv, inspirativno otvara nova misaona i akciona područja.

Kada je reč o Gramšijevoj integralnom pogledu na svet i život, kao i o njegovoj celovitoj koncepciji društvenog razvoja, može se zapaziti da on stvaralački usvaja, produbljuje i dalje razvija filozofiju klasika marksizma – lenjinizma, naročito u oblasti istorijskog materijalizma, dijalektike, antropologije, ideologije, kulture, istorije i politologije. U isto vreme on daje i originalan doprinos savremenoj misli odgovarajući na izrazito aktuelne probleme epohe prelaza iz kapitalizma u socijalizam, kao i na značajna filozofska pitanja i druga otvorena pitanja, u misaonom svetu.

Gramšijeva filozofska aktivnost počinje u periodu ozbiljnog postojanja marksističke misli i društvene akcije u širem smislu. Marksizam je u to doba preživljavao nekoliko dubokih involucija, pre svega

pozitivističku vulgarizaciju u filozofiji Druge internacionale, staljinistički dogmatizam, kao i brojne revizije druge vrste.

Nastupio je period u kome se nedovoljno koristilo ono misaono bogatstvo koje je pružalo izvorno delo klasika marksizma. Međutim, posle perioda revolucionarnog poleta i aktivizma u Lenjinovo vreme, a ponegde i ranije, opasnost da marksizam ponovo zapadne u istorijski prevaziđeni vulgarni materijalizam bila je veoma očigledna. Zato Gramši preduzima temeljnu kritiku vulgarnog materijalizma, građanskog pozitivizma, eklekticizma i strogo mehaničkog determinizma. On je, na svoj način, razvio fenomen ljudskog aktivizma, moć ljudske volje i akcije, formulišući »čoveka kao proces vlastitih čina.«

Gramšijeva misao bila je otvorena prema svim novim društvenim, idejnim i saznanjnim pojavama i procesima. Ona je, u okviru marksističke filozofije, omogućavala širu progresivnu misao budućnosti. Gramši se suprotstavljao dogmatski shvaćenoj autonomnosti »klasne« čistote marksizma, koja je dovodila veoma često do neistorijskog tretiranja svega onoga što je u teorijskom smislu prethodilo marksizmu. Gramši je u svojim delima ispoljio suptilan smisao za istorizaciju i dijalektizaciju fenomena koje je razmatrao suprotstavljajući se pretencioznom i nadmenom stavu prema filozofiji i kulturi prošlosti. U isto vreme on se kritički određivao i prema tradicionalističkim shvatanjima, u savremenom smislu reči, tvrdeći da se jedna generacija ne može jednom zsvagda odrediti prema prošlosti u ime budućih pokolenja, već je to trajna obaveza svake nove generacije koju ona ispunjava uvek na višem nivou.

On se energično i argumentovano suprotstavljao neistorijskim i pojednostavljenim ocenama razvoja filozofske misli i kulture, koje su za to doba bile karakteristične u okviru dogmatizovanog marksizma čiji je jedan od predstavnika bio i Buharin. Gramši, kritikujući Buharinove ocene, kaže: »Ocijeniti čitavu filozofsku prošlost kao bunilo i bezumlje nije samo zabluda antihistorizma, jer sadrži anahronističke pretenzije, da se i u prošlosti moralo kao i danas, nego to predstavlja pravi pravcati ostatak metafizike, pretpostavljajući da neka dogmatska misao vrijedi za sva vremena i za sve zemlje, te da se njezinom mjerom cijeni čitava prošlost. Metodički antihistorizam nije ništa drugo nego metafizika. Sama činjenica, da su neki filozofski sistemi premašeni, ne isključuje mogućnost, da su oni u toku historije vrijedili i da su odigrali i izvršili postavljeni zadatak: na njihovu prolaznost treba gledati polazeći od čitavog historijskog razvitka i od dijalektike stvarnosti; to da su oni zaslužili da propadnu nije neka moralna osuda ni higijena misli, izrečene s nekog 'objektivnog' stanovišta, nego je to dijalektičko-historijska osuda.«¹

¹ A. Gramši: »Historijski materijalizam i filozofija Benedeta Kročea«, Naprijed, Zagreb, 1958, str. 176.

Usvojivši Marksove poglede i tadašnje domaťaje teorije i prakse kao osnovne elemente teorije naućnog socijalizma, Gramši se saglašavao sa Marksom u esencijalnoj komponenti da je revolucionarnu filozofiju mogućno ostvariti samo u revolucionarnoj praksi. Istorijsku potrebu povezivanja teorije i radnićke klase Marks je u Prilogu kritici Hegelove filozofije prava eksplicite istakao: »Kao što filozofija u proletarijatu nalazi svoje materijalno oruđe, tako proletarijat u filozofiji nalazi svoje duhovno oruđe.« Za Gramšija je Partija oruđe i istorijski oblik procesa unutrašnjeg oslobađanja po kome »radnik od izvršioca postaje pokretać, od mase postaje vođ, od ruke postaje mozak i volja«. Gramši, polazeći od opštih Marksovih pogleda, uspeva da ih konkretizuje i specificira dajući im izrazito akciono obeleđe. Svesna i organizovana ljudska akcija vođena naućnom ideologijom menja socijalni i društveni status radnićke klase, ostvarujući misaono-opređećenje bica radnika, koji, simbolićno rećeno, od ruke postaje mozak i volja.

Za Gramšija, kao i za Marksa, osnovno pitanje socijalizma je ekonomsko i društveno oslobođenje mase i pojedinca, dokidanje parcijalizacije lićnosti omogućavanjem rascvata totaliteta ćovjekova bica. Ove poglede Gramši je integralno izrazio u svojoj koncepciji radnićkih saveta.

Po našem mišljenju Gramšijeva polazna filozofska pozicija mogla bi se formulisati kao istorijski (ili dijalektićki) humanizam. Za Gramšija nema vanistorijske i vanljudske objektivnosti – mi poznajemo stvarnost samo prema njenim relacijama sa ljudima, i »kao što je ćovek određeni istorijski proces nastajanja, tako su i saznanje i stvarnost jedno nastajanje... i objektivnost je nastajanje« – istiće Gramši.

A. Gramši u opštem pristupu filozofiji istiće da postoje brojne i razlićite predrasude o karakteru, prirodi i suštini filozofije kao umne delatnosti svojstvene uzoj grupi ljudi »specijalista ili profesionalnih sistematskih filozofa«. Nasuprot ovim tendencijama, Gramši ćini napor da filozofiju oznaći kao opštećorijsku karakteristiku ćovjeka kao misaonog i delatnog bica. (»Svi ljudi su filozofi.«) U odnosu na ovako formulisani stav nema kvalitativne razlike između profesionalnih ili »tehnićkih« filozofa i drugih ljudi, već je ona po Gramšiju kvantitativna u specifićnom smislu »kvantiteta kvalitativnih elemenata«. Dalje analizirajući ovu razliku on upozorava da se »filozofijom ne mođe nazivati svaka sklonost ka mišljenju«, pa ni svaka opšta orijentacija, ni svaki pogled na svet i na život. Rezimirajući karakter i razlike između profesionalnih filozofa i drugih ljudi, Gramši napominje da prvi misle sa više logiće oštrine i sistematskog smisla, a uz to poznaju i istoriju mišljenja, pa su u stanju da objasne genezu misli sve do svoga vremena. On, takođe, pravi razliku između filozofa – specijaliste i ostalih vrsta specijalista u odnosu na suštinu i prirodu samoga ćovjeka, jer filozof – specijalista, uprkos svojim specijalnostima, ostaje i dalje blizak ostalim ljudima sa kojima ga spaja potreba i mogućnost mišljenja, posedovanje pogleda na svet i duhovnog bivstvovanja uopšte. Zato se

»ne može zamisliti nijedan čovek, koji ne bi bio filozof, koji ne bi mislio, jer je baš mišljenje svojstveno čovjeku kao takvom (osim ako nije patološki idiot)¹.

Ali, zanimljivo je da Gramši pri tom ne prihvata postojanje »filozofije uopšte«, već po njemu postoje razne filozofije (pogledi na svet) koje ljudi i socijalne grupe biraju.

Sastavni deo opšteg pogleda na svet je moment kritičkog sagledavanja sveta u procesu njegove transformacije i svesnog ljudskog sudelovanja svakog pojedinca. On na nov, delatan način, postavlja pitanje o suštini filozofije: »da li je bolje misliti, a nemati o tome kritičke svesti«, drugim rečima, on tradicionalni koncept kontemplativističke filozofije, koju karakteriše konformizam, dovodi u pitanje sa stanovišta povezivanja mišljenja i delanja, teorije i prakse i revolucionarnog ljudskog aktivizma koji uključuje ne samo kritičko saznanje već i promenu sveta. Gramši se nedvosmisleno opredeljuje za kritičko izgrađivanje sopstvenog pogleda na svet posredstvom aktivnog učestvovanja u stvaranju istorije. On na taj način odbacuje mehaničko primanje nasledene realnosti i njenih duhovnih tvorevina.

Gramši pokazuje da pogled na svet nije ni slučajna ni samo intelektualna činjenica nego je to složen proces koji je uslovljen prvenstveno aktivnošću čoveka i socijalnih grupa. To je unutrašnji element te aktivnosti koji je implicitan u njegovom delovanju. On posredstvom delovanja naglašava povezanost i izraženost filozofije u politici, jer je za njega svako delovanje u isto vreme i političko delovanje. Po njemu, ne samo da se ne može odvojiti filozofija od politike već su i izbor pogleda na svet i njegova kritika, u suštini, političke činjenice.

Gramši posebnu pažnju obraća brojnim socijalnim, antropološkim i idejnim posledicama nekritičkog pogleda na svet. Ta nekritičnost pogleda na svet ponižava čoveka i njegovu individualnost do pasivne pripadnosti amorfnoj masi. Potom on ukazuje na protivurečan duhovni profil čoveka u toj situaciji koji jednovremeno sadrži i elemente pristorijskog, predrasude minulih epoha i lokalističke istorije. Nasuprot nekritičkom i konformističkom pogledu na svet, Gramši ističe potrebu celovite kritike kako vlastitog pogleda na svet tako i čitave postojeće filozofije koja je ostavila negativne duhovne naslage u životu naroda i njegovom shvatanju sveta i postojanja. To je neophodan uslov da pogled na svet postane jedinstven i izgrađen na elementima moderne nauke i najnaprednije misli kao rezultata istorijskog progressa.

Ukoliko se nov pogled na svet kritičko-stvaralački ne odredi prema konkretnom istorijskom periodu, prema dotadašnjem stupnju

¹ Isto, str. 43.

razvoja kulture i filozofije i prema postojećim pogledima na svet – on tada postaje anahroničan, ogoljen, pasivan, fosiliziran i daleko od stvarnosti. Pogled na svet u osnovi je određen društvenom stvarnošću i datim životnim uslovima koji su uvek osobeni i specifični. I zato, svet koji misli u kategorijama prošlosti, po njemu, ne može biti stvaralac istorije u sadašnjosti.

Zbog nedovoljne kritičnosti i neprevladanosti duhovnih elemenata prošlosti, događa se da se u kulturnom i idejnom profilu društvenih grupa sadrže najrazličitiji i međusobno suprotstavljeni elementi pogleda na svet, što te grupe duhovno i socijalno razdire i čini ih protivrečnim, nesavremenim, i kako Gramši kaže, nesposobnim »za potpunu istorijsku samoupravu«. U pojedinim momentima Gramši ističe osnovni problem onih filozofija koje su u istorijskom razvoju postajale kulturni pokret, tj. koje su dovele do praktičnih akcija, podsticale volju socijalnih snaga postajući im ideološka osnova.

Gramši se studiozno i sveobuhvatno bavio problemima filozofije i istorije na nov i originalan način. Nastojeći da objasni konkretna istorijska pitanja i doprinese rešavanju aktuelnih društvenih i političkih problema, Gramši kao osnovni problem ističe stvaranje kulturnog sistema hegemonije radničke klase, koji se konstituise kroz proces ostvarivanja jedinstva kulture, pogleda na svet i mase, volje, akcije, istorije i politike.

Marksovu misao iz »Teza o Fojerbahu« da su filozofi samo različito tumačili svet, a da svet treba promeniti, Gramši dalje razrađuje ističući »da filozofija mora postati politička da bi se obistinila, da bi dalje ostala filozofija.«¹

Po Gramšiju politika je ono polje koje omogućava jedinstvo teorije i prakse, pogleda na svet i revolucionarne delatnosti. On afirmiše praktičnu delatnost kao čin svesti i ljudske volje, dižući je na teorijski nivo (»politika je filozofija«). Na osnovu dubokih istorijskih proučavanja teorije i prakse, filozofije istorije, kulture i revolucije, Gramši zaključuje da su: *»intenzivni kritički rad, kulturno prožimanje i idejni prodor prethodili svakoj revoluciji«.*

Gramši svojim dijalektičkim načinom mišljenja i kreativnim pristupanjem društvenim problemima prelazi granice svoje epohe. Tako on, analizirajući istorijske tokove, ne ostaje na saznanju samo onoga što je bilo, već se kao marksista interesuje i za pretpostavke drugačijeg istorijskog ishoda uz delovanje progresivnih društvenih snaga.

Snaga Gramšijeve marksističke analize sadržana je i u tome što je on znao da u različitim oblicima društvenih pojava otkriva istu sadržinu i, suprotno, da u istim oblicima pojava vidi različitu sadržinu. Pri tome Gramši ispoljava svu nijansiranost, suptilnost i smisao za di-

¹ Isto str. 90.

jalektiku istorijskog procesa koju zasniva na bogatom ličnom revolucionarnom iskustvu.

Za Gramsijev život i delo, za njegove političke poglede, bitna je njegova misao iz članka »Socijalizam i kultura« koja glasi: »Da svakoj revoluciji prethodi uporan i neprekidan rad, kritika, kulturni prodor i idejno prožimanje.«

Gramši je rad, stvaralaštvo i političku akciju izjednačio sa smislom života i postojanja. U pismima iz zatvora ističe: »Radio sam možda isuviše, više no što su mi to snage dopuštale. No radio sam da bih živio.«

Gramsijeva misao i delatnost bitno proizilaze iz revolucionarnog radničkog pokreta, koji on u punoj meri osmišljava i orijentiše ostvarujući tako skladnu celinu između naučne teorije, kulture i revolucionarne prakse proletarijata.

Iz gotovo svih Gramsijevih spisa proizlazi njegovo izvanredno razumevanje »žive istorije«, potom jasno razumevanje događaja u trenutku samog zbivanja. Njegova sagledavanja istorijskih tokova nisu bila istrzani historicizam, već su bila u neposrednoj funkciji menjanja tokova i zbivanja u samoj stvarnosti. A zahvaljujući temeljnom i opsežnom poznavanju italijanske istorije, on je uspeo da sagleda sustinske tokove zbivanja u jednom vremenu teorijski usmeravajući akciju masa na bitne strateške ciljeve. Gramši je uistinu duboko razumevao svu protivurečnost italijanskog revolucionarnog pokreta svoga doba, koji je nosio u sebi elemente međusobnog potiranja; jer, dok su objektivni međunarodni uslovi pogodovali organizovanoj političkoj akciji, stanje u samoj Italiji nije bilo ni izbliza sazrelo za proletersku revoluciju. Iz ovih razloga bilo je neophodno pristupiti pripremi revolucije koja je po Gramšiju zadatak čitave epohe. On postavlja pitanje da li se filozofski pokret stvara i postoji samo onda kad je u službi specijaliziranih intelektualaca ili kada predstavlja razradu misli koja je premašila zdravi razum i na osnovu naučnih rezultata ostala u stalnom akcionom kontaktu s običnim ljudima: »Filozofija će postati 'historijska' samo na temelju te povezanosti, ona može samo tako da se očisti od intelektualističkih elemenata, koji su po svojoj prirodi individualistički, te da sebi osigura život.«¹ On jasno ukazuje na ono što čini filozofiju jedne epohe, određujući pri tom samu suštinu i osnovni sadržaj filozofije.

»Filozofiju jedne epohe ne predstavlja filozofija ovog ili onog filozofa, ove ili one grupe intelektualaca, ovog ili onog dijela narodnih masa, nego kombinacija svih tih elemenata, koja kulminira u određenom pravcu i čija kulminacija postaje norma za kolektivnu akciju, naime, postaje najkonkretnija i potpuna (integralna) 'historija'.«²

¹ Isto str. 26.

² Isto str. 40.

Ovde je očigledno da Gramši filozofiju stavlja u funkciju delatnog čina, poistovećujući je sa istorijom kao stvaralačkim procesom.

Pošto istoriju i filozofiju stvara čovek, one predstavljaju zbir izmena prethodne i zatečene stvarnosti, pa prema tome njih sjedinjuje finalni proizvod – čovekovo delo, te je zato Gramši i razmatra kao jedinstveni »blok«.

Gramšijeva ocena odnosa teorije i prakse u marksističkoj filozofiji

Gramši izrazito kritički ocenjuje stepen ostvarenosti jedinstva teorije i prakse u marksističkoj filozofiji. On ističe da se jedinstvo teorije i prakse nalazi u početnoj fazi i ukazuje na ostatke mehanicizma u ovom procesu. Mehanicizam vidi u tretiranju teorije kao dopune i proste refleksije prakse kao epifenomena, i najzad, teorije kao »sluškinje prakse«.

Gramši nastoji da se ovo pitanje postavi istorijski, i to kao specifično političko pitanje uloge intelektualaca u ovom procesu.

Element mehanicizma Gramši vidi u prevelikom insistiranju na praksi i u razdvajanju teorije od prakse. On ovo karakteriše kao mehaničku i konvencionalnu operaciju do koje dolazi usled toga što još uvek prolazimo kroz primitivnu istorijsku fazu (ekonomsko-korporativnu) u čijim okvirima se još uvek samo kvantitativno menja opšta slika strukture i gde tek treba da nastane adekvatniji kvalitet nadgradnje.

Elemente determinizma, fatalizma, mehanicizma u okviru marksističke filozofije Gramši objašnjava društvenom determinisanošću radnih slojeva. On dominaciju mehanicističkog determinizma objašnjava neuspehom pokreta i borbe. U tim okolnostima mehanički determinizam postaje »strahovita snaga moralnog otpora i uporne ustajanosti«.

Tu se stvarna akcija srozava na pasivno i religiozno iščekivanje. Nastavljajući ovu misao, Gramši izvlači dublje konsekvencije i dolazi do zaključka da kada se promeni društveni položaj potlačenih – kada oni postanu nosioci ekonomske i društvene reprodukcije, onda dolazi do sukoba sa stečenim mehanicističkim naslagama. Radne mase u procesu samooslobađanja, u momentima kulminacije političke angažovanosti, ostvaruju procese revidiranja čitavog načina mišljenja. Drugim rečima, **kada je klasa u akciji**, onda joj je potrebna materijalističko-dijalektička vizija sveta, i ona se tada oslobađa svih okvira i stega stvarajući odgovarajuće osnove za promenu uslova života.

On istorijsku istinitost filozofskih shvatanja određuje njihovom socijalnom univerzalnošću. »Mnogo je važnija i 'originalnija' filozofska činjenica to, da se masa ljudi uputi, da bi na dosledan i jedinstven

način gledala na stvarnost današnjice, nego što je otkriće neke nove istine od strane nekog filozofskog 'genija', ako, naime, ova istina ostaje baština male skupine intelektualaca.«¹ Pomenuti stav postaje utoliko značajniji kad se zna da je ovaj filozof prakse smatrao da određena struktura sjedinjuje veći ili manji broj pojedinaca u skupine koje se uglavnom međusobno razumeju i povezuju. Iz toga upravo Gramši izvodi važnost akcionog momenta podruštvljene kulture, podvlačeći da ne može biti istorijskog čina ako ga ne bi izvršio »kolektivni čovek«. On polazi od pretpostavke da je već na ovom stupnju društvenog razvitka, u izvesnoj meri, ostvareno kulturno-socijalno jedinstvo koje sintetizuje i integriše na osnovu zajedničkog cilja i stremljenja.

Vredno je pažnje da Gramši, govoreći o jedinstvu teorije i prakse, ukazuje da u tome značajnu ulogu igraju političke stranke kao mesto gde se u okviru stvarnog istorijskog procesa »kali i sjedinjuje teorija i praksa«. Pri tom on naglašava značaj aktivnog individualnog učešća i pristanka pri usvajanju pogleda na svet.

Gramšijevo shvatanje nauke

Gramši se višestruko bavio problemom nauke, njenom društvenom uslovljenošću, problemima razvoja, smislom i društvenom funkcijom. Razmatrao je i odnos nauke i »naučne« ideologije. Posebnu pažnju je posvetio i pitanju samog pojma nauke, istakavši da je u vezi sa tim najbitnije, može li nauka i na koji način »pružiti izvesnost objektivnog postojanja takozvane spoljne stvarnosti«?²

Gramši postavlja pitanje: da li se pod naukom podrazumeva teorijska delatnost ili praktično eksperimentalna delatnost naučnika, ili sinteza tih dveju delatnosti? Po njemu, reč je o sintezi, ali na višem istorijskom nivou gde se »obrazuje savršeno jedinstvo teorije i prakse«. On izrazito naglašava eksperimentalnu delatnost naučnika koji je za njega prvi obrazac dijalektičkog posredovanja između čoveka i prirode, elementarna istorijska ćelija preko koje čovek stupajući u odnos s prirodom putem tehnologije upoznaje i savlađuje prirodu. Po njemu, razvoj i afirmacija eksperimentalnog metoda označava »dva istorijska sveta, dve epohe, i započinjanje procesa raspadanja teologije i metafizike na čijim ruševinama počiva razvoj moderne misli, kome je vrhunac filozofija prakse«.

Po njemu naučni rad ima dva glavna vida: »jedan, koji neprekidno ispravlja način spoznaje, ispravlja i jača organe oseta, izgrađuje nove i složene metode, indukcije i dedukcije, tj. usavršava same instrumente, iskustva i njegove kontrole; drugi vid je onaj koji primenjuje tu instrumentalnu ukupnost (materijalnih i men-

¹ Isto, str. 21.

² A. Gramši: »Izabrana dela«, Kultura, Beograd 1959, str. 68.

talnih instrumenata) da ustanovi kod oseta ono što je nužno i odvoji od onoga što je proizvoljno, individualno, prelazno». ¹ Na ovaj način se u procesu naučnog rada utvrđuje ono što je zajedničko svim ljudima, što svi mogu kontrolisati na isti način, nezavisno jedni od drugih.

Objektivno za nauku i društvo po Gramšijevom mišljenju znači samo i jedino »da se potvrđuje objektivno biće, objektivna stvarnost, ona stvarnost koju su utvrdili svi ljudi, koja je nezavisna od svakog gledišta sasvim posebnog ili grupnog«. ²

Gramši u središte naučnog interesovanja ne stavlja prvenstveno objektivnost realnog, nego čoveka koji izgrađuje svoje metode istraživanja, koji stalno ispravlja svoje materijalne instrumente, koji jača čulne organe i »logične instrumente« (uključujući i matematiku), razlikovanja i utvrđivanja, tj. kulturu, odnosno pogled na svet, zapravo odnos između čoveka i stvarnosti posredstvom tehnologije. Po njegovom mišljenju u nauci, paradoksalno je tražiti stvarnost van ljudi. Čitava nauka dobija svoj smisao u povezivanju sa čovekovim potrebama, njegovim životom i delatnošću. Čovekova delatnost je to osnovno polazište koje osmišljava i nauku i stvarnost. Ona stvara sve vrednosti uključujući i naučne. Objektivno bez čoveka značilo bi »haos«, »prazninu«. »Prema filozofiji prakse, biće se ne može odvojiti od mišljenja, čovek od prirode, kretanje od materije, subjekat od objekta; ako vršimo to odvajanje, zapadamo u jedan od mnogih oblika religije ili u besmisleni apstrakciju.« ³

Veoma su suptilna Gramšijeva razmatranja odnosa nauke i ideologije. On ističe da je i nauka u stvari nadgradnja, ideologija, jer »nauka se nikad, uprkos svim naporima učenjaka ne pojavljuje kao golo objektivno spoznavanje; ona se pojavljuje uvijek zaodjevuta nekom ideologijom«. ⁴ Ali on je jednovremeno tvrdio da jedna društvena grupa može prisvojiti nauku neke druge grupe, a da pri tom ne prihvati njenu ideologiju. Gramši, pošto je odredio nauku kao konkretno jedinstvo objektivne činjenice s nekom hipotezom, ili sistemom hipoteza koji nadmašuje puku objektivnu činjenicu, smatra da je relativno lako razlikovati objektivno znanje od sistema hipoteze i to putem procesa apstrahovanja koji je sadržan u naučnoj metodologiji. To omogućava čoveku da prihvati jedno a odbaci drugo. On smatra da nauka kao sastavni deo nadgradnje zauzima povlašćeno mesto u njenom proučavanju. Nauka ima poseban uticaj i dejstvo na samu strukturu.

¹ Isto, str. 68.

² Isto, str. 68.

³ Isto, str. 69.

⁴ A. Gramši: »Historijski materijalizam i filozofija Benedeta Kročea«, str. 77.

Gramši se zalaže za razlikovanje velikih filozofskih sinteza od raširenih masovnih ideologija, jer filozofske sinteze predstavljaju ključ za razumevanje društvenoistorijskih tokova. One znače prevazilaženje masovnih ideologija, bilo dokazivanjem njihove neosnovanosti, ili kroz suprotstavljanje sinteza većeg značaja i veće važnosti. Po Gramšiju neka nova nauka dokazuje svoju vrednost i plodonosnu vitalnost onda kad dokaže »da zna udariti po velikim uzorima protivnih tendencija, kad vlastitim sredstvima rešava životna pitanja«.¹

On je ostavio zanimljiva razmatranja o nauci i naučnoj diskusiji, polazeći od Marksovog shvatanja nauke. Po njemu suštinu naučne diskusije i njeno glavno ishodište predstavlja pronalaženje istine i sam napredak nauke. Zato se »naučna diskusija« ne sme shvatiti kao da je to neka sudska rasprava, gdje postoji optuženi i javni tužilac.²

Gramši afirmiše princip slobode u naučnoj raspravi insistirajući na realnom ocenjivanju protivnikovog stanovišta i njegovih razloga uz primenu kritičkog stanovišta koje mora biti oslobođeno ideološkog fanatizma.

Napredak nauke i kulture izraz su i potreba revolucionarne akcije radničke klase i zato se Gramši suprotstavlja stanovištu onih intelektualaca koji smatraju da su arbitri istorijskog procesa i da je njihova misija u tome da, kako sam Gramši kaže, »stave svet u okove«.

Antonio Gramši je u svom opsežnom delu posebnu pažnju posvetio veoma složenom i kompleksnom odnosu »baze i nadgradnje«. On se u okviru razmatranja društvene strukture i nadgradnje osvrće i na poznatu Marksovu misao iz »Predgovora za prilog Kritici političke ekonomije«. »... Od ideoloških oblika u kojima ljudi postaju svjesni toga sukoba i borbom ga rešavaju«³ kao tvrđenje gnoseološke, a ne čisto psihološke i moralne vrednosti: »Iz toga proizlazi da i teorijsko-praktično načelo hegemonije takođe ima gnoseološki domet, i stoga na ovom polju treba tražiti najveći Iljičev teorijski doprinos filozofiji prakse. Iljič treba da je stvarno unapredio filozofiju kao filozofiju, ukoliko je unapredio političku doktrinu i praksu.«⁴

Gramši, polazeći od dijalektičkog odnosa teorije i prakse, vidi najveći doprinos Lenjina marksističkoj filozofiji u tome što je stvorio originalnu političku doktrinu i praktično izveo socijalističku revoluciju.

¹ Isto, str. 160.

² Isto str. 39.

³ K. Marks – F. Engels; »Izabrana dela«, I, Kultura, Beograd, 1949, str. 319.

⁴ A. Gramši; Izabrana dela, str. 57.

Gramši je teorijski, u duhu Marksove misli, najcelovitije razradio odnos strukture i nadgradnje ističući da one obrazuju »istorijski blok«. Po njemu odnos strukture i nadgradnje prvenstveno zavisi od stupnja razvoja društva. Ovaj odnos – ističe Gramši – treba tačno naučno postaviti i rešiti jer je to uslov za ocenu i analizu snaga »koje dejstvuju u istoriji jednog određenog razdoblja«. Gramši u rešavanju odnosa između strukture i nadgradnje polazi od inspirativnih Marksovih misli i načela iznetih u »Predgovoru za prilog kritici političke ekonomije»: »Trebalo se kretati na području ovih dvaju načela: 1) načela da nijedno društvo sebi ne postavlja zadatke za čije rešenje već ne postoje potrebni i dovoljni uslovi, ili uslovi koji su bar na putu da nastanu i da se razviju; 2) načela da nijedno društvo ne propada i ne može biti zamenjeno ako pre toga nije razvilo sve oblike života koji su implicitno sadržani u njegovim odnosima.«¹ U kontekstu ovih Marksovih misli, Gramši stvara nova i sebi svojstvena načela istorijske metodologije. Gramši eksplicitno ističe da postoji nužan reciprocitet između strukture i nadgradnje, koji predstavlja »stvarni dijalektički proces«.

Gramši ukazuje na složenost, dijalektičnost i istorijsku kritičnost procesa prelaza od čisto ekonomskog momenta na etičko-politički moment. Za njega taj prelaz znači »višu razradu strukture u nadgradnji i svesti ljudi«. To znači prelaz od »objektivnog ka subjektivnom«, i od »nužnosti ka slobodi«. Gramši govori o čovekovom ovladavanju strukturom, koju on pretvara od spoljne sile u »sredstvo slobode, u oruđe za stvaranje novog etičko-političkog oblika, u izvor novih inicijativa«. Gramši ovaj momenat preobražaja smatra polaznom tačkom cele filozofije prakse. On upozorava na dve tačke između kojih oscilira proces preobražaja i uzajamnog uticaja strukture i nadgradnje citirajući Marksovu misao: »da nijedno društvo ne postavlja sebi zadatke za čije rešenje već ne postoje nužni i dovoljni uslovi ili su na putu da se pojave, i nijedno društvo ne umire pre nego što je izazvalo svu svoju potencijalnu sadržinu«.² Može se reći da ova relacija u njegovoj filozofiji prakse

¹ Isto, str. 226. Gramši zbog uslova u zatvoru slobodno po sećanju citira Marksov tekst iz Predgovora za Prilog kritici političke ekonomije koji glasi: »Nikada neka društvena formacija ne propada pre nego što budu razvijene sve proizvodne snage za koje je ona dovoljno prostrana, i nikad novi, viši odnosi proizvodnje ne nastupaju pre nego što se materijalni uslovi njihove egzistencije nisu već rodili u krilu samog starog društva. Stoga čovečanstvo postavlja sebi uvek samo one zadatke koje može rešiti, jer kad tačnije posmatramo, uvek ćemo naći da se sam zadatak rađa samo tamo gde materijalni uslovi za njegovo rešenje već postoje ili se bar nalaze u procesu svoga nastojanja.« (Marks, »Predgovor za Prilog kritici političke ekonomije«, Kultura, Beograd, 1949. str. 9.)

² Isto, str. 57-58.

ima centralno mesto, budući da je gotovo uvek u žiži njegovih oštromnih razmatranja i kada je reč o političkim, idejnim i filozofskim aspektima, kao i kad se prati socijalna struktura i društveno-ekonomsko biće. Minuciozna razmatranja ovog odnosa služe kao metodološko polazište u razmatranju svih društvenih problema u raznim oblastima ljudskog delovanja i stvaralaštva. Napomenimo ovde da su klasici marksizma odnos baze i superstrukture samo u osnovnim linijama odredili, što je Engels jednom prilikom eksplicitno istakao, i da su ih njihovi protivnici tu najviše i najgorčnije napadali.

Gramši, pošto je ukazao na suštinu i karakter filozofije prakse, ističe da naučna rasprava mora voditi računa o svim delovima ove teorije. On se osvrće na sastavne delove filozofije prakse ukazujući na rasprostranjeno mišljenje, da je »filozofija prakse čista filozofija, nauka o dijalektici, a da su ostali njezini dijelovi ekonomija i politika, pa se zato i kaže da se ta nauka sastoji od tri sastavna dijela, koji u isto vrijeme predstavljaju vrhunac i prevladavanje najvišeg stupnja što ga je oko četrdesetosme dosegla nauka najnaprednijih naroda u Evropi: nemačke klasične filozofije, engleske klasične ekonomije i francuske političke aktivnosti i nauke«.¹ Ove delove Gramši smatra prvenstveno istorijskim izvorima teorije prakse, a ne nekom suštinskom podelom marksističke nauke na njene apsolutne delove i oblasti.

Gramši smatra da je filozofija prakse na poseban način teorija istorije i da se od istorije ne mogu odvojiti politika i ekonomija, čak ni u svojim specijaliziranim delovima kao što su: politička nauka, ekonomska nauka i ekonomska politika.

Po Gramšiju »prava filozofija prakse znači nauku o dijalektici ili gnoseologiji, u kojoj se opći pojmovi o historiji, politici i ekonomiji međusobno povezuju u organsku cjelinu«.² To je »filozofija koja je politika i politika koja je filozofija«. On ističe, da ako su filozofija, politika, ekonomija sastavni delovi jednog istog pogleda na svet onda u njihovim teorijskim principima treba da postoji konvertibilitet iz jedne oblasti u drugu i da svi delovi zajedno sačinjavaju homogen krug.

Naučno zasnivanje društvene akcije i predviđanje

Kao i Marks, Gramši je isticao da naučno zasnivanje teorije revolucije predstavlja kvalitativno novu etapu revolucionarne borbe.

¹ A. Gramši: »Historijski materijalizam i filozofija Benedeta Kroeča«, str. 158.

² Isto, str. 159.

On je pretpostavljao jedinstvo filozofije i prakse i upozoravao da »filozofija koja se odvojila od teorije, istorije i od politike, ne može da bude ništa drugo nego metafizika«. (Pod metafizikom Gramši podrazumeva »antiistorijsku i dogmatsku pretpostavku jednog mišljenja koje važi u svako vreme i u svim zemljama i prema čijim merilima treba da se presuđuje o čitavoj prošlosti«.)

Gramšijeva razmatranja jedinstva filozofije i politike od izuzetnog su teorijskog i praktičnog značaja, jer je jedan od osnovnih problema svetske revolucionarne teorije društva: kako učiniti filozofiju političkom i politiku filozofskom.¹ Zapravo, problem je svake prave avangarde radničke klase u tome kako postati kreativno konkretan i istoričan u organizovanju i razvijanju društvene akcije i kolektivne volje, i kako paralelno i istovremeno sa tim ostvariti istorijsku viziju budućnosti koja podrazumeva put i način pravog prevazilaženja postojeće stvarnosti.

Istorijski razvoj društva i odnosa u međunarodnom radničkom i komunističkom pokretu učinili su Gramšijevu ideju o jedinstvu teorije i prakse, filozofije i politike značajnijom nego što je bila u njegovo doba. U radničkom pokretu dolazilo je do sve većeg raskoraka između političke prakse: partija i marksističke teorije. Marksistička teorija je, kao i teorija uopšte, često tretirana, kako je to Gramši primetio, kao »dopuna, pomoćno sredstvo i sluškinja prakse«. Do degradacije teorije dolazi u pokretu najčešće usled birokratizacije društvenih odnosa, a posebno odnosa u komunističkim partijama, jer jačanje tehnobirokratskih tendencija ima kao svoj korelat postepeno pretvaranje ideologije od revolucionarnog sredstva za mobilizaciju masa u birokratski monopol nad svešću, u hermetički zatvoren sistem stavova koji ne odgovaraju izmenljivoj socijalnoj stvarnosti.

Smatramo da se može prihvatiti stanovište po kome je Gramši uspešno rešio staru dilemu naučnog socijalizma – dilemu između pretpostavke aktivizma i pretpostavke delovanja objektivnih i društvenih zakona. On je nedvosmisleno ukazao da čovek, kao realni istorijski subjekt i stvaralac istorije, ne može da se objasni koncepcijom samodejstva strogo objektivnih društvenih zakona koji bi bili u svemu nezavisni od ljudskog delovanja. Zato predviđanje budućnosti nije nešto čisto »objektivno«; ono podrazumeva i subjektivni ljudski projekt, program akcije, strast, koja »oštri intelekt«, volju koja daje svoj pečat svetu stvari.

Polazeći od složenosti i protivurečnosti društvenih odnosa, Gramši je mogućnost predviđanja vezivao za konkretnu društvenu

¹ Vredno je napomenuti da o relaciji filozofija-politika i kod nas postoje raznorodna pa čak i suprotna mišljenja. Mnogi Gramšijevi tekstovi o ovoj problematici sigurno bi uticali da se u suštini lažne dileme stvaralački razreše na marksističkim osnovama.

akciju i borbu: »U stvari, unaprijed je moguće predvidjeti naučno samo borbu, ali nije moguće predvidjeti njezine konkretne momente, jer oni ne mogu da ne budu rezultat protivrječnosti snaga koje se nalaze u neprekidnom kretanju, pa se nikada ne mogu svesti na određeni kvalitet jer se u njima kvantitet neprekidno pretvara u kvalitet.«¹

Gramši ograničava mogućnost i domašaje naučnog predviđanja u društvu opsegom borbe i konkretnim doprinosom predviđenom ishodu i rezultatu. »Predviđati se stvarno može samo do one mjere, do koje se i radi, do koje se vrši neki dobrovoljni napor i time konkretno pridonosi ostvarivanju predviđenog rezultata.«²

Gramši je u dovoljnoj meri naglasio ulogu ljudske volje i htenja u predviđanju, i to u širem smislu, pri čemu se uzima u obzir i volja drugih i njihova akciona usmerenost. Kada je reč o praktičnosti predviđanja, Gramši je kategoričan: »Može se, štaviše, reći da samo u onoj meri u kojoj je objektivni vid predviđanja povezan s nekim programom, u toj meri taj aspekt stiče objektivnost.«³

Pri tom je isticao da je apsurdno pomišljati na čisto egzaktno, »objektivno« predviđanje, kad je reč o ciljevima i rezultatima političke akcije. »Izvesno je da predviđati – kaže Gramši – znači samo videti dobro sadašnjost i prošlost kao nešto što je u kretanju: tj. pronalaziti osnovne trajne elemente procesa.«⁴

Gramšijeva koncepcija puta u socijalizam

Gramšijeva koncepcija puta u socijalizam neposredno je povezana sa specifičnostima novije istorije socijalizma kako u procesu nastajanja tako i u pogledu sadržinskog i stvaralačkog osmišljavanja i bogaćenja teorijskih osnova naučnog socijalizma. Kritičkim razmatranjem konkretne društveno-ekonomske stvarnosti on je tražio odgovore na složena pitanja daljeg razvoja socijalizma i izuzetno komplikovanim i društveno-protivurečnim procesima nacionalnih i međunarodnih zbivanja, uključujući tu i najvitalnije probleme savremene borbe za socijalizam.

Gramšijevo viđenje puta u socijalizam karakteriše svestrano, sveobuhvatno sagledavanje samog pojma socijalizma kao otvorene

¹ A. Gramši: »Kritičke bilješke uz jedan pokušaj popularnog ogleđa sociologije«, str. 165. »Historijski materijalizam i filozofija Benedeta Kroeča«.

² Isto, str. 165.

³ A. Gramši: »Izabrana dela«, str. 223.

⁴ Isto, str. 223.

moćnosti sveživotnog ljudskog postojanja i delanja, stvaralačke istorijsko-razvojne afirmacije čoveka i društva kojima se ostvaruje postepeno prevazilaženje dominacije ekonomske i svake druge determinacije i nužnosti u ime slobode. Tako sveobuhvatna vizija socijalizma uključuje u sebe moderno viđenje jedinstva brojnih složenih ljudskih i društvenih problema i njihovo razrešavanje na novim socijalno-ekonomskim osnovama. Za njega socijalizam predstavlja razrešenje konfliktnih društveno-istorijskih protivurečnosti građanskog društva i raslojenih struktura u njihovom biću, razrešenje socijalno-klasnog konflikta između sve malobrojnije monopolske buržoazije i najširih slojeva koji su u sferi eksploatacije. Njegova koncepcija socijalizma otvara prostore za šire angažovanje svih društvenih slojeva u cilju ostvarivanja nove funkcije sistema društvenih odnosa. U tom kontekstu Gramši je teoretičar socijalizma – socijalističke kulturne revolucije kao jedinstvenog životno-stvaralačkog procesa. Za Gramšija proleterska revolucija nije samo u ekonomskim promenama i u prevlasti jedne nove klase već i u dubokom procesu demokratske, socijalne, nacionalne, moralne i kulturne obnove društva.

Socijalistička revolucija je jedan dug istorijski proces koji predstavlja nastavak i dalji hod moderne istorije, kao i svih kulturnih tvorevina i vrednosti, ona uz to predstavlja i kvalitativan skok u ovo društveno stanje i demokratske odnose, koji ubrzano otvaraju nove mogućnosti za ljudsko stvaralaštvo. Najveći broj poznavalaca Gramšijevog opusa jedinstveno ističe da je centralno pitanje u Gramšijevom delu izgradnja novoga društva, odnosno hegemonije proletarijata. Pored konstituisanja hegemonije proletarijata, Gramši proleterskoj revoluciji stavlja u zadatak i radikalno rešavanje nacionalnih problema, koje su nagomilale i zaoštrile ranije vladajuće klase, a koji se javljaju kao barijere i kočnice u daljem razvoju i obnovi italijanskog društva.

Gramši je pitanju klasne borbe i revolucije na Zapadu prišao uvažavajući sve specifičnosti društvenih struktura, koristeći se pri tom iskustvima Oktobra. On, praveći razliku između društva na Zapadu i društva na Istoku, ističe da je društvo na Zapadu jedna izgrađena struktura koja kao tvrđava štiti državu, međutim, na Istoku društvena struktura nije bila razvijena i zato je, po Gramšiju, bilo lakše razbijati »nezaštićeno« političko društvo.¹

Na Zapadu je industrijski razvoj stvorio čvršću socijalnu povezanost, i Gramši naglašava da postoji potpuna prevlast vladajuće

¹ Različito odvijanje revolucije na Zapadu od revolucije na Istoku, posledica je razlika u odnosu između države i društva u ova dva regiona. »Na Istoku – pisao je Gramši – država je bila sve dok je društvo u zametku i nepostojano, a na Zapadu bi se prilikom najmanje krize države odmah primicala čvrsta struktura građanskog društva.« Citirano po L. Magri: »Država i revolucija danas«, Socijalizam, br. 11, 1968, Beograd, str. 1466.

grupe čija je hegemonija učvršćena. Otuda Gramši ističe da radnička klasa i njena partija treba da pređu »s manevarskog rata na pozicioni«, da se penetriraju u građansko društvo i da tako zadobijaju kulturno, moralno i političko vođstvo da bi se time zamenila buržoaska ideologija socijalističkom. Po Gramšiju proletarijat i njegova partija treba da uporno, sistematski, idejno i kulturno rade, kako bi stekli dobrovoljno hegemoniju, čime bi se vladajuća klasa lišila podrške naroda i tako dobila bitka za vlast u samom početku.

Gramši je posebnu pažnju posvetio složenom pitanju socijalnog subjekta socijalističke revolucije na Zapadu u okviru koncepcije »istorijskog bloka«.

Gramšijeva koncepcija »istorijskog bloka«, subjekta socijalističke transformacije u razvijenom kapitalističkom društvu Zapadne Evrope oslanja se na zakonite tendencije socijalne i klasne diferencijacije koja se vrši u okviru savremenog kapitalizma. Ona podrazumeva stalno proširivanje fronta društvenih i političkih snaga koje žive u najamnom odnosu i koje su po svom društvenom položaju i istorijskom interesu objektivno usmerene na korenitu socijalističku transformaciju kapitalističkog sistema.

Osnovne pokretačke snage socijalne revolucije po Gramšiju su radnička klasa i poljoprivredni proletarijat. Gramši je savezništvo između radnika i seljaka – njihovom socijalnom bloku u koji se uključuju svi delovi stanovništva koji su protiv kapitalizma – namenio ulogu izvršitelja socijalne i nacionalne obnove italijanskog društva. Proletarijat se mora čvrsto ujediniti i formirati kao definitivna prevratnička snaga u okviru istorijskog procesa koji vodi. Gramši je anticipirao ulogu proleterске partije koja je nosilac svesti i saznanja ne samo o postojećem stanju nego i o prošlosti, a naročito o tendencijama istorijskog kretanja prema budućnosti. Gramši zadatak partije određuje ovako: »Njen osnovni zadatak može biti označen u ove tri tačke: 1) Organizirati i ujediniti industrijski i agrarni proletarijat za revoluciju; 2) Organizirati i mobilizirati oko proletarijata sve neophodne snage za revolucionarnu pobjedu i za osnivanje radničke države; 3) Postaviti proletarijatu i njegovim saveznicima problem ustanka protiv građanske države i borbe za diktaturu proletarijata i voditi ih politički i materijalno ka rješenju kroz jednu seriju parcijalnih borbi.«¹

Gramši odbacuje mogućnost da se u savremenim uslovima razvijenog Zapada ka socijalizmu može napredovati samo akcijom avangarde radničke klase i ističe da taj proces može da se uspešno vrši uz ogromno učešće širokih slojeva radnih masa, srednjeg i intelektualnog staleža. On zato naročitu pažnju posvećuje idejnom,

¹ Le Tesi di Congresso di Lione, Trenta anni di vita e di lotta del PCI, Quaderni Rinascita 2, Edizione Rinascita, Roma, 1951, p. 93.

teorijskom, kulturnom i političkom radu, kroz koji veliki delovi seljačkih masa i srednjih staleža treba da se otcepe od pasivnog pristajanja uz buržoasku klasu i njen poredak. Gramši naglašava neophodnost i potrebu da radnička klasa i radne mase postanu značajniji faktor na polju nadgradnje i na području vladavine. To je za Gramšija bitan uslov i kriterijum napredovanja prema socijalizmu.

Koncepcija »istorijskog bloka«, koju je anticipirao Gramši, od dalekosežnog je značaja. Ta koncepcija otvara mogućnosti ravnopravnog sudelovanja u socijalističkoj borbi pored radničke klase i drugim socijalnim snagama, posebno intelektualnim slojevima. Po ovoj koncepciji blok različitih društvenih snaga je taj koji osvaja vlast, a ne partija kao njegov opunomoćeni zastupnik. Partija je samo deo bloka u kome »treba da afirmiše hegemoniju radničke klase«.¹

Karakteristično je za Gramšija da on modele revolucije direktno izvodi iz stepena razvijenosti građanskog sistema. Tako on jakobinizam objašnjava nezrelim i nerazvijenim građanskim sistemom. Po njemu se frontalni sukob posle 1870. godine neminovno pretvara u pozicioni rat. Jedna upravljačka klasa, po Gramšiju, realizuje svoju vladavinu na više načina koji u osnovi zavise od različitih istorijskih situacija i sfera socijalnog života. Gramši razvija tezu da potčinjena klasa koja se angažuje da osvoji političku vlast, mora da vodi borbu za hegemoniju na svim poljima, na različitim nivoima i u različitim trenucima. Ona mora na tim poljima da postigne značajne uspehe, pre nego što zauzme političku vlast. »Prvenstvo neke određene društvene grupe javlja se na dva načina: kao vladavina i kao intelektualno i moralno vođstvo... Jedna društvena grupa može i štaviše mora rukovoditi još prije nego što osvoji vlast (a to je jedan od glavnih uslova za samo osvajanje vlasti); posle kada obavlja vlast i kada je drži čvrsto u rukama, kada postaje vladajuća, mora i dalje biti vodeća.«²

Na bitnu specifičnost Gramšijevog shvatanja odvijanja revolucije na Zapadu ukazuje P. Toljati u radu »Gramši i lenjinizam«, navodeći kao veoma interesantna dva Gramšijeva modela vođenja »manevarskog« i »pozicionog« rata u borbi za prevlast. Manevarskim ratom Gramši označava direktni revolucionarni napad za osvajanje vlasti. Pozicionim ratom označava otpor klase koja idejno i politički sazreva pod vođstvom revolucionarne partije u uslovima kada, iz objektivnih razloga, revolucionarni napad direktno nije moguć. Gramši za prilike na Zapadu, i konkretno u Italiji, predviđa

¹ V. Referat E. Berlinguera na XII kongresu KPI – »Politika italijanskih komunista«, Komunist, Beograd, 1969, str. 36.

² A. Gramši: »Il risorgimento«, *Ordine nuovo*, Einaudi, Torino, 1955, p. 70.

pozicioni rat u okviru kojeg se traži preokret strukture i vladajućeg istorijskog bloka. O problemu vodstva socijalističkog društva, odnosno hegemonije kao pretpostavke političke revolucije, Gramši govori, pored ostalog, u članku »Socialismo e cultura«: »To hoće reći da svakoj revoluciji prethodi intenzivan kritički rad, kulturna penetracija, prodiranje ideja kroz skupine ljudi koji su se suprotstavljali i sami okupljali da postepeno riješe vlastite i političke probleme . . . Isti fenomen se ponavlja i danas i za socijalizam. Kroz kritiku kapitalističkog društva koja je stvorena i stvara se jedinstvenom svijesću proletarijata i kritika znači kultura, a ne spontana evolucija.«¹

Prihvatajući klasike, Gramši je jasno video da politička akcija radničke klase . . . »dobija realnu istorijsku vrednost jedino onda kada postane funkcija razvitka novih ekonomskih uslova. . .« Zato je radničko samoupravljanje smatrao osnovnom pretpostavkom novih socijalističkih odnosa. Ali fabrički savet nije samo organ samouprave, već u prvom redu ćelija nove radničke države, klica novih organa vlasti, dakle, revolucionarni organ radničke klase u prelaznom periodu. U toj raznovrsnosti funkcija koje imaju zajednički imenitelj, a to je revolucija, vidi se specifičnost Gramšijeva učenja.

Jedna klasa po Gramšiju postaje hegemon tek kad pored političkog rukovođenja uspe da se ispolji i kao kulturni ideološki vođa. Hegemonija je u Gramšijevoj koncepciji dvoznačni pojam shvaćen kao kulturno i političko rukovođenje i znači stvarnu društvenu moć jedne klase koja proističe iz dominacije njenog pogleda na svet. Ona je stvarna moć samo pod pretpostavkom pune sinteze rukovođenja i saglasnosti. U dosadašnjoj istoriji sve do Lenjina i oktobarske revolucije vladajuća klasa nije imala hegemoniju jer se istorija ljudskog društva razvijala kao proces na čijim su polovima bili prosvetiteljstvo (u širem smislu kao kulturni pokret, kao stanje duha) i jakobinizam (kao politički pokret, kao diktatura). Cilj jednog revolucionarnog istorijskog pokreta po Gramšiju treba da bude spoj ova dva oblika razvoja ljudske istorije. To može da uradi komunistička revolucija koja ostvaruje autonomiju proizvođača na privrednom, političkom i kulturnom polju.

U okviru marksističke misli Gramši je na originalan način razradio ulogu i značaj kulture, pa i civilizacije u razvoju društva, a naročito u periodu prelaska iz kapitalizma u socijalizam.

Gramši je dao izvanredan doprinos zasnivanju i razvoju marksističke teorije, kulture i estetike, određenju odnosa između inteligencije, radničke klase i komunističke partije. On je pojam i suštinu kulture razmatrao kao oblik društvene svesti i sastavnog dela

¹ Citirano prema I. Petrinović: »Partija radničke klase u koncepciji A. Gramšija«, Split, 1967, str. 59.

revolucionarne prakse radničke klase i inteligencije. Na stvaranje univerzalne kulture i umetnosti gledao je kao na imanentnu potrebu socijalizma. Borio se teorijski i praktično za širenje socijalne osnove kulture, njeno izrastanje iz bića proletarijata, protiv raznovrsnih simplifikacija u razmatranju kulture i umetnosti, naročito protiv sektaštva, dogmatizma i građanskog elitizma.

Po njemu kultura je suštinski element socijalne revolucije. Jer nema istinske demokracije bez organizovanog i aktivnog učešća ljudi, a opet, sa druge strane, nema učestvovanja bez svesti, znanja i ideja, tj. bez kulture. Uistinu, nema nove kulture bez stalnog procesa njenog stvaranja koji podrazumeva prevazilaženje »tradicionalne« kulture.

Gramši je izvukao zaključak da je za rešavanje nekog teorijskog problema neophodno da se teorija pretvori u »praksu«. On je ovu tezu najkonsekventnije razvio u nastojanju da poistoveti filozofiju sa istorijom. Filozofija jedne istorijske epohe nije, dakle, ništa drugo do istorija te epohe. U tom smislu istorija i filozofija su neodvojive, one sačinjavaju blok.

Gramši je ulogu kulture i inteligencije društveno-istorijski odredio kao jedan od načina za sticanje supremacije određenih klasnih grupacija. Supremacija izvesne društvene grupe, kako naglašava Gramši, javlja se u osnovi na dva načina: kao vladanje i kao intelektualno i moralno rukovodstvo.

Po Gramšiju, radnička klasa pre osvajanja vlasti treba da obnovi svoju vodeću funkciju kroz »političko-kulturnu« hegemoniju. Hegemonija radničke klase suprotstavlja se hegemoniji vladajućih klasa upravo pomoću ideologije, koja je rezultat svih dotadašnjih progresivnih kulturnih tekovina.

Za Gramšija je pitanje hegemonije jedne socijalne grupe složen i dugotrajan proces koji se odvija u etapama kroz koje prolazi društvena i klasna akcija određenih socijalnih snaga. Gramši pod hegemonijom partije i klase podrazumeva asimilaciju svih kulturno-istorijskih vrednosti – etičkih, političkih – koje se posredstvom ideologije integrišu u biće radničke klase postajući nova akciona snaga u procesu samooslobođenja proletarijata. Tako shvaćenu hegemoniju Gramši smatra najnužnijim oblikom demokratije.

Gramšijev doprinos zasnivanju marksističke političke teorije socijalizma, koja je u stalnom dinamičkom nastajanju i razvitku, jeste ogroman, i to kako u stvaranju jedne genetske sinteze tako i u naučno-teorijskoj analizi njenih društveno-istorijskih izvora i bitnih konstitutivnih elemenata.

Iz svega dosad rečenog može se zaključiti da su Gramšijevi opšti teorijski pogledi u mnogo čemu identični sa osnovnim polazištima klasika marksizma. I tu Gramši veoma uspešno i kreativno dalje nadograđuje marksističku teoriju, razvijajući njenu osnovu u relacijama naučnog socijalizma. Imajući u vidu upravo taj funda-

mentalni Marksov doprinos ljudskoj civilizaciji, Gramši je precizno ocenio ono što su svi Marksovi sledbenici ponavljali, da sa njim intelektualno započinje jedno novo istorijsko doba, koje će se proizvoditi kroz vekove sve do nestanka političkog društva i dolaska uređenog društva u kome će se ostvariti prelazak iz »carstva nužnosti u carstvo slobode«. U svom pristupu on gotovo uvek polazi od stvarnih društveno-ekonomskih okolnosti, koje sagledava u totalitetu. Ovo je jedna od najbitnijih karakteristika Gramšijevih dela kao celine.

Dr Dobrosav Bjeletić

IZBOR IZ DELA

Izabrao

Dr DOBROSAV BJELETIĆ

Za ovu knjigu tekstovi su izabrani iz sledećih Gramšijevih dela: Note sul Machiavelli; Il Materialismo storico; Passato E Presente; Letteratura E Vita Nazionale; Gli intellettuali – sve u izdanju Editori Riuniti, Torino 1975. Scritti politici, Editori Riuniti, Roma 1967.

Tekstovi i osti dela prevela je Jugana Stojanović; Izabrana dela A. Gramšija, «Kultura», Beograd 1959, koja je prevela Neda Popović. Historijski materijalizam i filozofija Benedeta Kročea, Naprijed, Zagreb 1958. Prevod: Milan Macura i dr Milivoje Ivčić.

FILOZOFIJA PRAKSE

*Filozofija i ideologija – »Stvaralačka« filozofija–
- Istorijsko značenje filozofije - Filozofija prakse i moderna
kultura - Istoričnost filozofije prakse - Sud negdašnjim
filozofijama - Prigovor empirizmu - Gramši o Kročeu - Odnosi
između nauke, religije, opšteg načina mišljenja - Sta je čovek?–
- Teorija i praksa*

Filozofija i ideologija

... Filozofija je pogled na svijet, koji predstavlja intelektualni moralni život (katarzu određenog praktičnog života) jedne cijele društvene grupe zamišljene u kretanju, a sagledane, dakle, ne samo u njezinim sadašnjim i neposrednim, već i u budućim i posrednim interesima; ideologija je svaka posebna koncepcija unutrašnjih grupa klase, koje postavljaju kao zadatak da se pomogne rješenje neposrednih i određenih problema ...

(A. Gramši: *Historijski materijalizam i filozofija* Benedeta Kročca. Naprijed, Zagreb, 1958. str. 227).

»Stvaralačka« filozofija

Što je filozofija? Da li je to izrazito receptivna djelatnost, ili samo sređuje, ili je pak apsolutno stvaralačka djelatnost? Treba definirati što se podrazumijeva pod pojmovima »receptivan«, »sređujući« i »stvaralački«: »receptivan« pretpostavlja uvjerenje u apsolutnu nepromjenljivost svijeta, koji postoji »uopće«, to jest objektivno u vulgarnom smislu tog izraza. »Sređujući« se približava pojmu »receptivan«: iako u sebi sadrži misaonu djelatnost, ta je djelatnost ograničena i uska. Ali što znači »stvaralački«? Možda to, da je mišljenje stvorilo vanjski svijet? No kakvo i čije mišljenje? Tako se može zapasti u solipsizam, jer u stvari svaka forma idealizma zapada u solipsizam. Da bismo izbjegli solipsizmu, a ujedno mehanicističkim koncepcijama, koje su sadržane u shvaćanju misli kao receptivne i sređujuće djelatnosti, treba problem postaviti »historicistički« ali istovremeno kao temelj filozofije postaviti »volju« (najzad – praktičnu aktivnost ili politiku), a volju racionalnu, a ne hirovitu, koja se ostvaruje toliko, koliko odgovara objektiv-

nim historijskim potrebama, ukoliko je, naime, i sama opća historija u času svog ostvarivanja progresivna. Ako tu volju u početku predstavlja neki pojedinac, njezina je racionalnost dokumentirana time, što je prihvaća mnoštvo i što je prihvaća zauvijek. Ona naime postaje kultura, »zdravi um«, pogled na svijet s etikom, koja odgovara njezinoj strukturi. Sve do njemačke klasične filozofije, filozofija je bila shvaćena kao receptivna djelatnost ili u najboljem slučaju sređujuća; bila je, naime, shvaćena kao spoznaja o nekom mehanizmu, koji objektivno djeluje nezavisno od čovjeka. Njemačka je klasična filozofija unijela pojam »stvaralaštva« misli, ali u idealističkom i spekulativnom smislu. Čini se, da je samo filozofija prakse uspjela pokrenuti misao korak naprijed, i to oslanjajući se na njemačku klasičnu filozofiju i kloneći se svake tendencije, koja vodi k solipsizmu, i shvaćajući misao historijski. Ona je, naime, uzima kao pogled na svijet, kao »zdravi um«, koji se tako proširio među mnoštvom (a to se širenje ne bi moglo ni zamisliti bez racionalnosti ili historičnosti), da se može pretvoriti u aktivnu normu vladanja. Prema tome, pojam stvaralački treba da se shvati u »relativnom« smislu, kao misao, koja mijenja način osjećanja većine, pa prema tome i samu stvarnost, koja se ne može bez te većine ni zamisliti. »Stvaralački« treba shvatiti u smislu prema kome ona uči, da ne postoji »stvarnost«, koja bi postojala zbog same sebe, u samoj sebi i za sebe, nego u historijskom odnosu s ljudima koji je mijenjaju itd.

(Isto, str. 40, 41)

Istorijsko značenje filozofije

Mnoga su istraživanja i proučavanja historijskog značaja raznih filozofija potpuno jalova i fantastična, jer se ne vodi računa o činjenici, da su mnogi filozofski sistemi isključivo (ili gotovo isključivo) lični izražaji i da je među njima najmanje takvih, koji se mogu nazvati historijskima, jer su se utopili u masi snova, koji su posve racionalnog i apstraktnog značaja. Može se reći, da se historijska vrijednost jedne filozofije može »mjeriti« prema »praktičnoj« djelotvornosti, što ju je postigla (a praktičnost treba shvatiti u širem smislu). Ako je istina da je svaka filozofija izraz nekog društva, ona bi morala da utječe na društvo i da prouzrokuje neke posljedice, pozitivne i negativne. Upravo

je ta mjera, do koje ona utječe, mjerilo njezina historijskog značenja i tvrdnje, da to nije »učena radnja« nekog pojedinca, nego »historijska činjenica«.

(Isto, str. 41, 42)

Filozofija prakse i moderna kultura

Filozofija prakse predstavljala je trenutak moderne kulture; u izvesnoj meri, ona je odredila ili oplodila neke njene struje. Izučavanje ove vrlo važne i značajne činjenice bilo je zanemareno ili za njega naprosto ne znaju takozvani ortodoksi, i to iz sledećeg razloga: što se najvažnija filozofska kombinacija ostvarila između filozofije prakse i raznih idealističkih tendencija, a to se takozvanim ortodoksima, koji su bitno vezani za posebnu struju kulture prošloga veka (pozitivizam, scijentizam) učinilo kao besmislica, ako ne i šarlatansko lukavstvo. (Međutim, u Plehanovljevom eseju o Osnovnim pitanjima pominje se ponegde ta činjenica, ali je samo dodirnut, bez ikakvog pokušaja da se kritički objasni.) Zbog toga izgleda nužno da se revalorizuje onakvo postavljanje problema kako je to pokušao Antonio Labriola.

Desilo se ovo: filozofija prakse je stvarno pretrpela dvostruku reviziju, to jest bila je asimilirana u dvostruku filozofsku kombinaciju. S jedne strane, izvesne njene elemente uključile su u sebe eksplicitno ili implicitno izvesne idealističke struje (dovoljno je navesti Kročea, Ćentilea, samog Bergsona, pragmatizam); s druge strane, takozvani ortodoksi, obuzeti mišlju da nađu filozofiju koja bi, prema njihovom vrlo ograničenom gledištu, bila obuhvatnija od »običnog« tumačenja istorije, verovali su da su ortodoksi samim tim što su je u osnovi našli u tradicionalnom materijalizmu. Druga jedna struja vratila se kantizmu (tu se, pored bečkog profesora Maksa Adlera, mogu navesti i dva italijanska profesora – Alfredo Podži i Adelki Baratono).¹ Može se primetiti, uopšte uzev, da su struje koje su

¹ Alfredo Poggi (1881), socijalist, danas socijaldemokrat. Profesor istorije filozofije. Bio je član Komiteta za nacionalno oslobođenje Italije; godine 1943. deportovan u Mauthausen, uspeo je da pobjegne. Napisao je, pored ostalog: »Crkva, država i škola« (1924), »Socijalizam i kultura« (1926).

Adelchi Baratono (1878–1947), profesor filozofije. Socijalistički poslanik 1921. Pripadao je maksimalističkoj frakciji, ali je odbio da pristupi Trećoj internacionali sa svojom frakcijom i ostao na pozicijama centra. – Prim. red.

pokušale da povežu filozofiju prakse s idealističkim tendencijama najvećim delom bile struje »čistih« intelektualaca, dok je struja koja predstavlja ortodoksnost bila struja intelektualnih ličnosti izrazitije posvećenih praktičnoj delatnosti, i prema tome više vezanih (više ili manje spoljnim vezama) za velike narodne mase (što, uostalom, nije sprečilo najveći deo njih da prave preokrete nemalog istorijsko-političkog značaja).

Ovo razlikovanje ima veliku važnost. »Čisti« intelektualci, kao tvorci najširih ideologija vladajućih klasa, kao lideri intelektualnih grupa svojih zemalja, nisu mogli da se posluže bar nekim elementima filozofije prakse da bi osnažili svoje koncepcije i ublažili preterani spekulativni filozofizam istorijskim realizmom nove teorije, da bi arsenal društvene grupe za koju su bili vezani snabdeli novim oružjem. S druge strane, ortodokсна tendencija vodila je borbu s ideologijom koja je najrasprostranjenija u narodnim masama, religioznim transcendentlizmom, i verovala je da će ga savladati jedino pomoću najsirovijeg i najbanalnijeg materijalizma koji je i sam bio ne baš nevažna naslaga opšteg načina mišljenja. A tu naslagu održavala je u životu, više nego što bi se verovalo i nego što se veruje, sama religija, koja u narodu ima trivijalan i nizak izraz, sujeveren i vradžbinski, a u njemu materija ima nemalu funkciju.

Labriola se razlikuje i od jednih i od drugih svojim (pravo da kažemo, ne uvek sigurnim) tvrđenjem da je filozofija prakse nezavisna i originalna filozofija, koja u sebi samoj ima elemente daljeg razvoja da bi od tumačenja istorije mogla postati opšta filozofija. Treba raditi upravo u tom smislu, razvijajući postavku Antonija Labriole, a ne izgleda (bar koliko se sećam) da su knjige Rodolfa Mondolfa dosledan razvitak te postavke.

Zbog čega je filozofija prakse imala tu sudbinu da je svojim glavnim elementima poslužila spajanju bilo s idealizmom, bilo s filozofskim materijalizmom? Istraživački rad ne može a da ne bude složen i delikatan; on iziskuje veliku prefinjenost u analizi i intelektualnu trezvenost. Jer čoveka mogu vrlo lako prevariti spoljne sličnosti, tako da ne vidi one skrivene sličnosti i nužne, ali prikrivene veze. S mnogo kritičke obazrivosti treba pronalaziti pojmove koje je filozofija prakse »ustupila« tradicionalnim filozofijama, a po čemu su se ove trenutno podmladile – a to ne znači ništa drugo nego sačiniti istoriju moderne kulture posle delatnosti osnivača filozofije prakse.

EksPLICITNO usvajanje očevidno nije teško pronalaziti, iako i njega treba kritički analizirati. Klasičan primer predstavlja

Kroćeovo svođenje filozofije prakse na empirijski kanon istorijskog istraživanja, a to shvatanje je prodrlo među katolike (vidi knjigu monsinjora Oldatija), što je doprinelo stvaranju italijanske ekonomsko-pravne historiografske škole koja se proširila i van Italije. Ali najteže i najosetljivije je istraživati »implicitno«^v usvajanje, nepriznatno, do koga je došlo stoga što je filozofija prakse predstavljala trenutak moderne kulture, raširenu atmosferu, koja je izmenila stara naučna mišljenja akcijama i reakcijama koje nisu vidne i neposredne. S tog stanovišta je naročito zanimljivo proučavati Sorela,¹ jer se kroz Sorela i njegov uspeh može doći do mnogih indicija u tom pogledu; isto to se može reći i za Kroćea. Ali izgleda mi da bi najvažnije bilo proučavati Bergsonovu filozofiju i pragmatizam, kako bi se videlo u kojoj meri bi izvesne njihove postavke bile nezamislive bez istorijske karike filozofije prakse.

Drugi vid ovoga pitanja jeste praktična pouka iz nauke o politici, koju je filozofija prakse dala sopstvenim protivnicima koji se protiv nje žestoko bore iz principa, isto kao što su se jezuiti teoretski borili protiv Makijavelija, iako su u praksi bili njegovi najbolji učenici. . . .

(A. Gramsci: »Izabrana dela«, Kultura, Beograd, 1959, str. 78, 79, 80 i 81)

. . . Filozofija prakse je imala dva zadatka: da se bori protiv modernih ideologija u njihovom najrafiniranijem obliku, kako bi mogla obrazovati sopstvenu grupu nezavisnih intelektualaca, i da vaspita narodne mase, čija je kultura bila srednjovekovna. Ovaj drugi zadatak, koji je bio osnovni s obzirom na karakter nove filozofije, apsorbovao je sve snage, ne samo kvantitativno, nego i kvalitativno; iz »didaktičkih«^v razloga nova filozofija slila se u jedan oblik kulture koji je bio nešto viši od prosečnog narodnog (a on je bio vrlo nizak), ali apsolutno nepodesan za borbu protiv ideologija obrzovanih klasa, dok je nova filozofija nastala upravo zato da savlada najvišu kulturnu manifestaciju toga vremena, klasičnu ne-

¹ Georges Sorel (1857–1922), teoretičar revolucionarnog sindikalizma. Izvršio je velik uticaj u Italiji i Francuskoj. Bio je osnivač i urednik časopisa *Devenir social*. – Prim. red.

mačku filozofiju, i da dovede do stvaranja grupe intelektualaca nove društvene grupacije, čiji je pogled na svet predstavljala. S druge strane, moderna kultura, naročito idealistička, ne uspeva da stvori narodnu kulturu, ne uspeva da dá moralnu i naučnu sadržinu sopstvenim školskim programima, koji ostaju apstraktne i teorijske šeme; ona ostaje kultura uske intelektualne aristokratije koja ponekad uspeva da utiče na omladinu jedino ukoliko postaje neposredna i prigodna politika.

(Isto, str. 82)

... Filozofija prakse pretpostavlja svu tu kulturnu prošlost, renesansu i reformaciju, nemačku filozofiju i francusku revoluciju, kalvinizam i klasičnu englesku ekonomiju, laički liberalizam i istorizam koji je u osnovi čitavog modernog shvatanja života. Filozofija prakse kruniše ceo taj pokret intelektualne i moralne reforme koji se dijalektički izražava u suprotnosti između narodne kulture i visoke kulture. Ona odgovara vezi protestantska reforma plus francuska revolucija: to je filozofija koja je i politika, i politika koja je filozofija. Ona još prolazi kroz svoju narodsku fazu: stvoriti grupu nezavisnih intelektualaca nije lako, to iziskuje dug proces, s akcijama i reakcijama, s prilaženjima i osipanjima i novim i veoma brojnim i složenim formacijama. To je shvatanje jedne podređene društvene grupe bez istorijske inicijative, koja se stalno povećava ali neorganski, i ne može preći izvestan kvalitativni stepen koji leži uvek s ovu stranu posedovanja države, stvarnog vršenja hegemonije nad celokupnim društvom, koja jedino dopušta izvesnu organsku ravnotežu razvika intelektualne grupe. Filozofija prakse je i sama postala »predrasuda« i »sujeverje«: takva kakva je, ona je narodni vid modernog istorizma, ali sadrži u sebi početak njegovog prevazilaženja. U istoriji kulture, koja je mnogo šira od istorije filozofije, svaki put kada je dotaknuta narodna kultura, jer se prolazilo kroz fazu prevrata i iz konglomerata narodnog odabirao metal jedne nove klase, imali smo procvat »materijalizma«; a obrnuto, u tom istom trenutku tradicionalne klase su se hvatale za spiritualizam. Na prelazu između francuske revolucije i restauracije, Hegel je dijalektički razradio dva momenta života misli, materijalizam i spiritualizam, ali je sinteza bila »čovек koji hoda naglavce«. Nastavljači Hegela uniš-

tili su to jedinstvo i vratili smo se materijalističkim sistemima s jedne, i spiritualističkim, s druge strane. U licu svoga osnivača¹, filozofija prakse je ponovo proživela celokupno to iskustvo, hegelijanstva, fojerbahijanstva, francuskog materijalizma, da bi rekonstruisala sintezu dijalektičkog jedinstva: »čovjek koji hoda nogama«. Podvajanje koje se desilo kod hegelijanstva ponovilo se i kod filozofije prakse, to jest od dijalektičkog jedinstva vratili smo se, s jedne strane, filozofskom materijalizmu, dok je visoka moderna idealistička kultura nastojala da usvoji ono što joj je od filozofije prakse bilo neophodno da bi pronašla neki novi eliksir.

»Politički«, materijalističko shvatanje je blisko narodnom, opštem načinu mišljenja; ono je tesno povezano s mnogim verovanjima i predrasudama, sa gotovo svim narodnim sujeverjima (vradžbinama, duhovima, itd.). To se vidi u narodskom katolicizmu, a naročito u vizantijskom pravoslavlju. Narodna religija je krajnje materijalistička. Međutim, zvanična religija intelektualaca nastoji da spreči obrazovanje dveju odvojenih religija, dvaju odvojenih slojeva, kako se ne bi odvojili od masa, kako ne bi i zvanično, kao što je to u stvarnosti, religija postala ideologija uskih grupa. Ali s tog stanovišta ne treba mešati stavove filozofije prakse i katolicizma. Dok ova prva održava dinamičan kontakt i teži da uzdigne stalno nove slojeve masa do višeg kulturnog života, katolicizam teži da održi čisto mehanički kontakt, spoljno jedinstvo, zasnovano pre svega na liturgiji i na kultu koji najlepše i najsugestivnije deluje na velike gomile.

(Isto, str. 84, 85)

Istoričnost filozofije prakse

Da filozofija prakse zamišlja sebe historistički, to jest kao prelaznu fazu filozofske misli, proizlazi ne samo prečutno iz cijelog sistema, nego i izrično iz poznate teze da će historijski razvitak u određenom času biti karakteriziran prijelazom iz vladavine nužde u vladavinu slobode, Sve dosadaš-

¹ Karla Marksa. – Prim. red.

nje filozofije (filozofski sustavi) bile su manifestacija unutrašnjih proturječnosti, koje su razdirale društvo. Međutim, svaki filozofski sistem, uzet za sebe, nije bio svijesni izraz tih proturječnosti, jer je takav izraz mogao proizlaziti samo iz ukupnosti ovih sistema u njihovu međusobnom sukobu. Svaki filozof jest i ne može da ne bude uvjeren da izražava jedinstvo čovječjeg duha, tj. jedinstvo povijesti i prirode. I zaista, kad ovo uvjerenje ne bi postojalo, ljudi ne bi djelovali, ne bi stvarali novu historiju, što znači da filozofije ne bi mogle postati ideologije, ne bi mogle u praksi postići granitnu i fanatičnu kompaktnost narodnih vjerovanja, koja postižu energiju materijalnih snaga.

U povijesti filozofske misli Hegel predstavlja posebno poglavlje, jer njegov sistem, na jedan ili drugi način, iako u formi »filozofskog romana«, pruža mogućnost da bismo shvatili, što je stvarnost. U samo jednom sistemu i kod samo jednog filozofa postoji naime ona svijest o proturječnostima, koja je prije rezultirala iz cjelokupnog sistema, ili kod skupa filozofa u njihovoj međusobnoj polemici i u njihovoj međusobnoj proturječnosti.

Zato je filozofija prakse u nekom smislu reforma i razvitak hegelijanizma, filozofija oslobođena (ili koja nastoji da se oslobodi) od svakog fanatičnog i jednostranog ideološkog elementa. Ona je svijest puna proturječnosti, u kojoj sam filozof, uzet individualno ili kao cijela društvena grupa, ne samo da shvaća proturječnosti, nego unosi i samog sebe kao element proturječnosti, podižući taj element na princip svijesti i prema tome akcije. »Čovjek uopće«, bilo kako da se prikazuje, biva negiran, i sva dogmatski »jedinstvena« shvaćanja bivaju prezrena i oborena, ukoliko su izraz shvaćanja »čovjeka uopće« ili »čovječje prirode«, svojstvene svakom čovjeku.

Ali ako je i filozofija prakse izraz povijesnih kontradikcija, a budući da je svijesna, ona je i savršeniji njihov izraz, što znači da je i ona vezana za »nužnost«, a ne za »slobodu«, koja ne postoji i ne može još historijski postojati. Ako se, dakle, dokaže da će kontradikcije nestati, prećutno se dokazuje da će nestati, odnosno da će biti prevladana i filozofija prakse: u vladavini »slobode« ideje neće moći nastati na terenu proturječnosti i nužnosti borbe. Filozof (prakse) može to sada samo općenito ustvrditi. Dalje od toga on ne može da ide. Uistinu, on ne može mimoći postojanje današnjih proturječ-

nosti; ne može, nego samo općenito, govoriti o svijetu bez proturječnosti, a da time odmah ne stvara utopiju.

To, međutim, ne znači da utopija ne može da ima filozofsku vrijednost. Ona naime ima političku vrijednost, a svaka politika ujedno je i filozofija, iako nepovezana i tek u obrisima. Religija je u tom smislu najveća utopija, tj. najveća »metafizika« u historiji, jer je ona najveći pokušaj da se u mitološkoj formi pomire stvarne kontradikcije života. Ona – istina – tvrdi, da čovjek ima istu »prirodu«, da postoji »čovjek uopće«, jer da je stvoren od boga, da je sin božji i zbog toga brat drugih ljudi i jednak drugim ljudima, slobodan među ostalim ljudima kao i ostali ljudi, te da se kao takav može shvatiti, jer se ogleda u bogu, koji je »samosvijest« čovječanstva, ali ujedno tvrdi, da sve to nije od ovoga svijeta i za ovaj svijet, već od drugog svijeta (utopijskog). Tako među ljudima dozrijevaju ideje jednakosti, bratstva i slobode, i to među slojevima ljudi, koji se ne osjećaju jednakima ni braćom ostalim ljudima, a ni slobodni u odnosu na druge. Događalo se tako, da su se u svakom radikalnijem pokretu masa, na ovaj ili onaj način, pod određenim formama i ideologijama postavljali određeni zahtjevi.

(A. Gramši: »Historijski materijalizam i filozofija Benedeta Kroeća«, str. 118, 119, 120)

... Ako filozofija prakse teorijski tvrdi, da je svaka »istina«, koja je smatrana apsolutnom i vječnom, imala podrijetlo u praksi i da je predstavljala »povremenu« vrijednost (historičnost svakog pogleda na svijet i život) veoma je teško učiniti »praktično« shvatljivim, da takva tumačenja vrijede i za samu filozofiju prakse, a da se time ne uzdrmajaju uvjerenja, koja su nužna za akciju. To je – uostalom – teškoća, koja se pojavljuje za svaku historističku filozofiju. Polemičari je jeftino eksploatiraju (naročito katolici) da u istoj ličnosti suprotstave (učenjaka »demagogu«, filozofa čovjeku akcije itd.) te da izvedu da historizam nužno vodi moralnom skepticizmu i moralnoj izopačenosti. Iz navedenih teškoća rađaju se mnoge »drame« u svijesti malih ljudi, a kod velikih »olimpijska« držanja a la Wolfgang Goethe.

Eto zašto izreka o prijelazu iz vladavine nužde u onu slobode mora biti analizirana i razrađena veoma profinjeno i pažljivo.

Zbog toga se događa da i sama filozofija prakse teži za tim da postane ideologija u lošem smislu tog pojma, tj. dogmatski sistem apsolutnih i vječnih istina; naročito kad je kao u Popularnom ogledu pomiješana s vulgarnim materijalizmom, s metafizikom »materije«, koja ne može da ne bude vječna i apsolutna.

(Isto, str. 120, 121)

Sud negdašnjim filozofijama

Površna kritika subjektivizma u Popularnom ogledu ulazi u jedno veoma općenito pitanje, kao što je pitanje odnosa prema filozofijama i filozofima iz prošlosti. Ocijeniti čitavu filozofsku prošlost kao bunilo i bezumlje nije samo zabluda antihistorizma, jer sadrži anahronističku pretenziju, da se i u prošlosti moralo misliti kao i danas, nego to predstavlja pravi pravcati ostatak metafizike, pretpostavljajući da neka dogmatska misao vrijedi za sva vremena i za sve zemlje te da se njezinom mjerom cijeni čitava prošlost. Metodički antihistorizam nije ništa drugo nego metafizika. Sama činjenica da su neki filozofski sistemi premašeni ne isključuje mogućnost da su oni u toku historije vrijedili i da su odigrali i izvršili postavljene zadatke: na njihovu prolaznost treba gledati polazeći od čitavog historijskog razvitka i od dijalektike stvarnosti; to da su oni zaslužili da propadnu nije neka moralna osuda ni higijena misli, izrečene s nekog »objektivnog« stanovišta, nego je to dijalektičko-historijska osuda. To se može usporediti s Engelsovim prikazom hegelijanske postavke »... sve što je racionalno, realno je, a sve što je realno, racionalno je«, postavke, koja će vrijediti i za prošlost.

Prošlost se u Popularnom ogledu ocjenjuje kao »iracionalna«, kao »grozna«, a historija filozofije pretvara se u neku historijsku raspravu o teratologiji (učenje o nakaznostima organizma – op.prev.), zbog toga što polazi sa stanovišta metafizike. (U Manifestu je, međutim, sadržano najviše prizna-

nje svijetu koji umire.) Ako je takav način ocjenjivanja prošlosti zabluda teorije, da li je to skretanje od filozofije prakse, da li će moći da ima bilo kakav odgojni značaj, da li će moći da ulije snagu? Ne bih rekao, jer bi se onda pitanje svelo na pretpostavku, da nešto predstavljamo samo zbog toga, što smo se rodili u današnjem vremenu, a ne u nekom prošlom stoljeću. Ali prošlost i sadašnjost postojale su u svakom vremenu, pa biti »suvremen« predstavlja dobru temu samo za dosjetke.

(Isto, str. 176, 177)

... Jedan od razloga, a možda baš odlučni razlog što je historijski materijalizam bio sveden na tradicionalni metafizički materijalizam, treba tražiti u tome, da historijski materijalizam nije mogao a da ne bude u najvećem dijelu kritička i polemička faza filozofije, dok se osjećala potreba za nekim već dovršenim i potpunim sistemom. Ali gotovi i potpuni sistemi uvijek su djelo pojedinih filozofa, pa u njima uporedo s jednim dijelom, koji je u historijskom smislu aktuelan, odnosno koji odgovara suvremenim uvjetima života, postoji uvijek jedan dio, koji je apstraktan, »nehistoričan« u tom smislu da je vezan za prijašnje filozofije i da odgovara vanjskim i pedantnim zahtjevima arhitekture tog sistema, ili je posljedica lične idiosinkrazije. Zato filozofija neke epohe ne može biti nikakav individualni sistem ili individualna tendencija: ona predstavlja zbir svih individualnih i tendencioznih filozofija, plus naučna mišljenja, plus religija, plus zdravi razum. Može li se na umjetni način stvoriti neki takav sistem kao djelo pojedinaca i grupa? Jedino što se tako može stvoriti, to je aktivnost kritike, a naročito u takvom smislu, da se kritički postave i riješe problemi, koji predstavljaju odraz historijskog razvitka. Prvi takav problem, koji treba tako postaviti i shvatiti, jest ovaj: nova filozofija ne može da se podudara ni sa jednim sistemom prošlosti, kakvo god da su je ime. Istovetnost termina ne znači istovetnost pojmova.

(Isto, str. 183)

Prigovor empirizmu

... Prema nekim prije izloženim pitanjima čini se da pojam »ortodoksnosti« treba obnoviti i vratiti ga njegovu autentičnom podrijetlu. Ortodoksnost ne treba tražiti kod ovog ili onog sljedbenika filozofije prakse, u ovoj ili onoj sklonosti, koja je u vezi sa strujama protivnim originalnom učenju, nego u osnovnom shvaćanju, da je filozofija prakse »sama sebi dovoljna«, da ona u sebi sadrži sve osnovne elemente za stvaranje jednog općeg i sveobuhvatnog pogleda na svijet, jedne opće filozofije i teorije o prirodnim naukama. I ne samo to, nego i za oživljavanje jedne sveobuhvatne praktične organizacije društva, to jest da ona postane opća i sveobuhvatna civilizacija.

Taj tako obnovljeni pojam ortodoksnosti služi tome, da bi se bolje mogao označiti atribut »revolucionaran«, koji tako često običavaju prišivati raznim pogledima na svijet, teorijama, filozofijama. Kršćanstvo je bilo revolucionarno u poređenju s poganstvom, jer je značilo element potpunog rascjepa između zastupnika starog i novog svijeta. Neka je teorija »revolucionarna« upravo onoliko, koliko je ona element svijesnog odvajanja i razlikovanja na dva tabora, koliko predstavlja nepristupačni vrhunac za neprijateljski tabor. Držati da filozofija prakse nije potpuno nezavisan i samostalan oblik mišljenja, u proturječju sa svim tradicionalnim filozofijama i religijama, znači u stvari to, da još nisu raskinute veze sa starim svijetom, ako ne znači i samu kapitulaciju. Filozofija prakse nema potrebe za tuđom podrškom; ona je sama po sebi toliko jaka i bogata novim istinama, da se stari svijet obraća k njoj, kako bi popunio svoj arsenal suvremenijim i djelotvornijim oružjem. To znači, da filozofija prakse počinje da vrši prevlast nad tradicionalnom kulturom, ali ova, još uvijek jaka, a pogotovu rafinirana i izvještačena, pokušava da reagira poput Grčke, koja je, iako pobijeđena, na koncu ipak pobijedila okrutnog rimskog pobjednika.

Može se reći da dobar dio filozofskog djela B. Crocea predstavlja takav pokušaj, da se filozofija prakse ponovo proguta, pa da se kao sluškinja priključi tradicionalnoj kulturi. Ali, kako se to vidi iz Oгледа, ima i takozvanih »ortodoksnih« pristalica filozofije prakse, koji padaju u klopku, te i sami smatraju svoju filozofiju kao podređenu nekoj općoj materi-

jalističkoj (vulgarnoj), a drugi idealističkoj filozofiji. (To ne znači, da između filozofije prakse i starih filozofija nema neke veze, ali je ima manje nego što postoji između krišćanstva i grčke filozofije.) U knjižici Otta Bauera o religiji mogu se naći upozorenja o nekim kombinacijama, kojima je dalo povoda pogrešno shvaćanje, da filozofija prakse nije nezavisna, nego da joj je s vremena na vrijeme potrebna podrška neke druge materijalističke ili idealističke filozofije. Bauer usvaja kao političku tezu agnosticizam političkih stranaka i odobrenje dano njihovim članovima da se udruže u idealiste, materijaliste, ateiste, katolike itd.

(Isto, str. 188, 189, 190)

Gramši o Kročeu

... kao što je hegelijanstvo bilo pretpostavka filozofije prakse u XIX stoljeću, na početku suvremene civilizacije, tako je Croceova filozofija mogla biti pretpostavka ponovnog oživljavanja filozofije prakse u našim danima, za naše generacije. Problem je bio jedva natuknut, i to sigurno u primitivnom i – što je još sigurnije – neprikladnom obliku, jer mi u ovo vrijeme pojam jedinstva teorije i prakse, filozofije i prakse nije bio jasan, te sam po svojim sklonostima naginjao Croceu. Ali sada mi se čini da i bez obzira na zrelost i sposobnost, koje su za taj zadatak potrebne, treba ponovo zauzeti stav i prikazati ovo pitanje u kritički razrađenijem obliku. Croceovo filozofsko shvaćanje treba ponovo svesti na ono, na što su prvi teoretičari filozofije prakse sveli hegelijansko shvaćanje. To je jedini historijski plodonosan način, da se postigne novi odgovarajući zamah filozofije prakse, da se taj pogled na svijet, koji se zbog potreba neposrednog praktičnog života počeo »vulgarizirati«, dovde do takvog uspona, koji on mora da postigne, da bi riješio i najsloženije zadatke, što ih je postavio razvitak suvremene borbe, a to je stvaranje jedne nove integralne kulture, koja ima karakter mase protestantske reformacije i francuskog prosvjetiteljstva, i klasične značajke grčke kulture i talijanske renesanse i kulture, koja prema Carducciјevim riječima sintetizira Maksimilijana Robespierrea i Immanuela Kanta, politiku i filozofiju u dijalektičko

jedinstvo svojstveno ne samo Francuskoj ili Njemačkoj, već evropskoj i svjetskoj društvenoj zajednici.

Potrebno je, da nasljedstvo njemačke klasične filozofije ne bude samo inventarizirano, već da bude ponovo vraćeno u život, i zbog toga treba izvršiti obračun s Croceovom filozofijom. Za nas Talijane, naime, znači, ako smo nasljednici njemačke klasične filozofije, da smo i nasljednici Croceove filozofije, koja danas predstavlja svjetski momenat njemačke klasične filozofije.

(Isto, str. 229, 230)

Bilješka II

... Croceova misao mora, dakle, biti ocijenjena bar kao instrumentalna vrijednost, pa se tako može tvrditi, da je on svratio pažnju na važnost fakata kulture i misli u razvitku historije, na funkciju velikih intelektualaca u organskom životu građanskog društva i države, na momenat hegemonije i pristanka kao nužnog oblika konkretnog historijskog bloka. Da to nije »beznačajno«, dokazano je činjenicom, da je istodobno s Croceom najveći moderni teoretičar filozofije prakse na području borbe i političke organizacije, političkom terminologijom, u borbi protiv raznih »ekonomističkih« tendencija podigao vrijednost kulturne borbe i stvorio doktrinu hegemonije kao dopunu teorije država-sila i kao aktuelan oblik doktrine četrdesetosme o »permanentnoj revoluciji«. Konceptija etičko-političke historije, ukoliko je nezavisna od svakog realističkog shvaćanja, može se, ako se hoće konstruirati potpuna, a ne djelomična i površna historija (historija ekonomskih snaga kao takvih itd.), usvojiti za filozofiju prakse kao »empiričko pravilo« historijskog istraživanja, koje se mora imati uvijek na umu kod ispitivanja i produbljivanja historijskog razvitka.

(Isto, str. 231, 232)

Odnosi između nauke – religije – opšteg načina mišljenja

... Ne postoji, u stvari, filozofija uopšte: postoje razne filozofije ili pogledi na svet, i uvek se bira između njih. Kako dolazi do tog izbora? Da li je taj izbor čisto intelektualna činjenica ili nešto složenije? I ne dešava li se često da između intelektualne činjenice i norme ponašanja postoji protivrečnost? Koji će onda biti stvarni pogled na svet: onaj za koji se logično tvrdi da je intelektualna činjenica, ili onaj za koji proizilazi iz stvarne aktivnosti svakog čoveka, koji je implicitan u njegovom delovanju? A, pošto je delovanje uvek političko delovanje, zar se ne može reći da je stvarna filozofija svakog čoveka sadržana cela u njegovoj politici? Ta suprotnost između mišljenja i delovanja, to jest uporedo potojanje dvaju pogleda na svet – jednog koji se potvrđuje rečima i drugog koji se izražava u stvarnom delovanju – to nije uvek znak zle namere i neiskrenosti. Neiskrenost i zlonamernost može zadovoljiti kao objašnjenje za neke ličnosti uzete pojedinačno, ili čak za manje ili više mnogobrojne grupe, ali ne zadovoljava kada suprotnost postoji u životu širokih masa. Tada ona ne može da ne bude izraz dubljih suprotnosti istorijsko-društvene prirode. Znači da je neka društvena grupa koja ima svoj pogled na svet – pa ma on bio i u začetku – pogled koji se ispoljava u akciji, i prema tome je povremen, slučajan, to jest kada se takva grupa kreće kao organska celina – znači da je ta grupa iz razloga intelektualne pokornosti i podređenosti uzajmila od neke druge grupe neki pogled na svet koji nije njen i potvrđuje ga rečima, i čak veruje da ga sledi, jer ga sledi u »normalnim vremenima«, to jest kada ponašanje nije nezavisno i samostalno, nego upravo podređeno i pokorno. Eto, zbog toga se ne može odvojiti filozofija od politike i može se, štaviše, dokazati da su i izbor i kritika jednog pogleda na svet takođe politička činjenica.

Treba, dakle, objasniti kako se to dešava da u svakom vremenu istodobno postoje mnogi filozofski sistemi i struje, treba objasniti kako nastaju, kako se oni šire, zašto se u tom širenju kreću po izvesnim prelomnim linijama i u izvesnim pravcima itd. To pokazuje koliko je nužno da se kritički i dosledno sistematišu sopstvene spoznaje sveta i života, utvrđujući tačno šta treba shvatiti kao »sistem«, da tu reč ne bismo

razumeli u njenom pedantskom i profesorskom smislu. Ali to se može i mora izvršiti jedino u okviru istorije filozofije, koja pokazuje kakvom je razrađivanju misao bila izložena tokom vekova, i koliko je kolektivnog napora uloženo u naš sadašnji način mišljenja koji sažima i sadrži čitavu tu prošlu istoriju, pa i njene zablude i buncanja; pa iako su te zablude i buncanja delo prošlosti i nešto što je već ispravljeno, to ne znači da se neće ponovo javiti u sadašnjosti i da neće biti potrebno ponovo ih ispravljati. . .

... Ali tu se postavlja osnovni problem svakog pogleda na svet, svake filozofije koja je postala kulturni pokret, »religija«, »vera«, to jest pogleda koji je doveo do praktične delatnosti i volje a u njima je sadržan kao implicitna teorijska »premissa« (moglo bi se reći neka »ideologija«, ako se terminu ideologija da upravo najviše značenje jednog pogleda na svet koji se implicitno ispoljava u umetnosti, u pravu, u privrednoj delatnosti, u svim individualnim i kolektivnim manifestacijama života). To znači, postavlja se problem da se zadrži ideološko jedinstvo u čitavom društvenom bloku koji cementira i sjedinjuje upravo ta određena ideologija. Snagu religija, a posebno snagu katoličke crkve, sačinjavalo je i sačinjava to što one snažno osećaju potrebu doktrinarnog jedinstva čitave »religiozne« mase i bore se za to da se viši intelektualni slojevi ne odvoje od nižih. Rimski crkva je uvek bila najupornija u borbi čiji je cilj bio sprečiti da se »zvanično« obrazuju dve religije – relija »intelektualaca« i »prostih duša«. Ta borba nije prošla bez teških neprilika po samu crkvu, ali su one povezane s istorijskim procesom koji preobražava celo građansko društvo i koji u celini sadrži korozivnu kritiku religije. Utoliko se više ističe organizatorska sposobnost klera u oblasti kulture i apstraktno racionalan i pravičan odnos koji je crkva u svom okrilju umela da uspostavi između intelektualaca i prostog puka. Jezuiti su bili, besumnje, najveći graditelji te ravnoteže; a da bi je sačuvali, oni su crkvi dali jedno progresivno kretanje, koje ide za tim da ispuni izvesne zahteve nauke i filozofije, ali tako sporim i metodičnim tempom da mase jednostavnih ljudi te promene i ne primećuju, iako se »integralistima«¹ čini da su one »revolucionarne« i demagoške.

Jedna od najvećih slabosti filozofija imanencije uopšte

sastoji se upravo u tome što nisu umele da stvore ideološko jedinstvo između onih dole i onih gore, između »običnih ljudi« i intelektualaca. U istoriji zapadne civilizacije to se ispoljilo na evropskom planu u neposrednom slomu renesanse, a delimično i slomu Reformacije u odnosu na rimsku crkvu. Ta se slabost ispoljava u školskom pitanju, utoliko što filozofije imanencije nisu čak ni pokušale da izgrade pogled na svet koji bi u vaspitanju dece mogao zameniti religiju.

(A. Gramši: »Izabrana dela«, str. 22, 23, 24)

Šta je čovek?

To je prvo i osnovno pitanje filozofije. Kako se može odgovoriti na to pitanje? Definicija se može naći u samom čoveku, to jest u svakom pojedinom čoveku. Ali, da li je ona ispravna? U svakom pojedinom čoveku se može naći šta je svaki »pojedini čovek«! Ali nas ne zanima šta je svaki pojedini čovek, što, naime, znači – šta je svaki pojedini čovek u svakom pojedinom trenutku. Ako promislimo o tome, videćemo da postavljajući sebi pitanje šta je čovek, želimo da kažemo sledeće: šta čovek može postati, naime, može li čovek da vlada svojom sudbinom, može li se »graditi«, može li stvarati svoj život. Kažemo, dakle, da čovek predstavlja jedan proces, upravo proces svojih postupaka. Ako razmislimo, videćemo da to isto pitanje – »šta je čovek?« – nije apstraktno ili »objektivno« pitanje. Ono je nastalo iz onoga što smo razmišljali o sebi samima i drugima i što želimo da znamo u vezi s onim što smo videli i o čemu smo razmišljali – šta smo i šta možemo postati, da li smo stvarno, i u okviru kojih granica, »kovači sebe samih« i svoje sudbine. I to želimo da znamo »danas«, u uslovima koji su dati danas, o »današnjem« životu, a ne bilo kojem životu i životu bilo kojeg čoveka.

Pitanje je nastalo, i ono dobija svoju sadržinu, iz posebnih, to jest određenih načina shvatanja života i čoveka. Najznačajniji od tih načina jeste »religija«, i to jedna određena religija – katolicizam. U stvari, pitajući se – »šta je čovek?«, kakav značaj ima njegova volja i njegova konkretna aktivnost u stvaranju sebe sama i života kojim živi, podrazumevamo: »da li je katolicizam tačno shvatanje čoveka i života?; pošto

smo katolici, to jest pošto katolicizam pretvaramo u životnu normu, da li grešimo ili smo na pravom putu?» Svi imaju nejasno predosećanje da greše ako katolicizam pretvaraju u životnu normu, tako da se niko ne pridržava katolicizma kao životne norme, iako se izjašnjava za katolika. Integralni katolik, to jest čovek koji bi u svakom životnom postupku primenjivao katoličke norme, ličio bi na čudovište, a to je, ako malo promislimo, najstroža i najodlučnija kritika katolicizma.

Katolici će reći da se ljudi ne pridržavaju tačno nijednog drugog shvatanja, i tu su u pravu; ali to samo pokazuje da u stvari, istorijski, ne postoji jedan način shvatanja i delovanja jednak za sve ljude, i ništa više; ne postoji nijedan razlog koji bi govorio u prilog katolicizmu, mada je ovaj način mišljenja i delovanja vekovima organizovan u tu svrhu, što se još nije desilo ni sa kojom drugom religijom, s istim sredstvima, s istim smislom za sistem, s istim kontinuitetom i centralizacijom. S »filozofskog« gledišta, ono što ne zadovoljava u katolicizmu jeste činjenica da on, uprkos svemu, stavlja uzrok zla u samog čoveka pojedinca, to jest poima čoveka kao sasvim određenog i ograničenog pojedinca. Može se reći da sve dosad postojeće filozofije reprodukuju taj stav katolicizma, to jest poimaju čoveka kao pojedinca koji je ograničen na svoju individualnost i duh kao takvu individualnost. I upravo tu treba izmeniti pojam o čoveku. To jest, treba shvatiti čoveka kao niz aktivnih odnosa (kao proces) u kome individualnost, ako i ima najveći značaj, ipak nije jedini elemenat koji treba uzimati u obzir. Čovečanstvo koje se odražava u svakoj individualnosti sačinjavaju razni elementi (1) pojedinac, (2) drugi ljudi, (3) priroda. Ali drugi i treći elemenat nisu tako jednostavni kao što bi moglo izgledati. Pojedinac ne stupa u odnose s drugim ljudima prostim dodavanjem sebe, nego organski, to jest utoliko što čini deo najjednostavnijih i najsloženijih organizama. Tako čovek ne stupa u odnose s prirodom prosto zbog činjenice što je sam priroda, već aktivno, preko rada i tehnike. I još nešto. Ti odnosi nisu mehanički. Oni su aktivni i svesni, to jest odgovaraju većem ili manjem stepenu poznavanja koje o njima poseduje svaki pojedini čovek. Stoga se može reći da svako menja samog sebe, preinačuje se u onoj meri u kojoj se menja i preinačuje čitav onaj splet odnosa čije je središte spajanja čovek. U tom smislu stvarni filozof je i ne može biti niko drugi nego političar, to jest akti-

van čovek koji preinačuje sredinu, podrazumevajući pod sredinom ukupnost odnosa u koje svaki pojedini čovek ulazi kao sastavni deo.

Ali, kao što je rečeno, ti odnosi nisu jednostavni. Neki od njih su nužni, a neki dobrovoljni. Osim toga, samim tim što posedujemo više ili manje duboku svest o njima (to jest veće ili manje poznavanje načina na koji se oni mogu menjati), ti odnosi se već menjaju. Ti isti nužni odnosi, ukoliko se spoznaju po svojoj nužnosti, menjaju vid i značaj. Spoznaja je moć u tom smislu. Ali problem je složen i zbog jednog drugog vida. Naime, nije dovoljno poznavati ukupnost odnosa koji postoje u jednom datom trenutku kao određeni sistem, nego je važno poznavati ih genetički, u njihovom formativnom kretanju, jer svaki je pojedinac ne samo sinteza postojećih odnosa, već i sinteza istorije tih odnosa, to jest sadrži i svodi u sebi čitavu istoriju. Reći će se da je veoma malo ono što svaki pojedinac može menjati, u odnosu na svoje snage. I to je istina, ali samo do izvesne mere. Jer, pojedinac se može udruživati sa svima onima koje žele istu promenu, pa ako je ta promena racionalna, pojedinac se može umnožiti znatan broj puta i postići mnogo korenitiju promenu od one koja na prvi pogled može izgledati mogućna.

Velik je broj društava kojima pojedinac može pripadati, veći nego što to može izgledati. A preko tih »društava« pojedinac čini deo ljudskog roda. Tako su mnogostruki načini na koje pojedinac stupa u odnos sa prirodom, jer pod tehnikom treba podrazumevati ne samo onu ukupnost naučnih pojmova primenjenih u industriji, kako se to obično smatra, nego i »mentalne« instrumente, filozofsku spoznaju.

Da se čovek ne može zamisliti drukčije nego kao čovek koji živi u društvu, to je opštepoznata stvar, pa ipak se iz toga ne izvlače sve nužne konsekvence, i individualne. Naime, da određeno ljudsko društvo pretpostavlja određeno društvo stvari i da je ljudsko društvo moguće jedino utoliko ukoliko postoji određeno društvo stvari, to je isto tako opštepoznata stvar. Istina je da je tim preko individualnim organizmima bilo davano mehanicističko i determinističko značenje (bilo *societas hominum* bilo *societas rerum*¹; otuda i reakcija. Treba izgraditi doktrinu u kojoj su svi ti odnosi aktivni i u po-

¹ Priroda, svet prirode. – Prim. red.

kretu, utvrđujući pri tome sasvim jasno da je sedište te aktivnosti u svesti pojedinog čoveka koji saznaje, želi, divi se, stvara, ukoliko već saznaje, želi, divi se, stvara itd. – i shvata sebe ne kao izolovanog, nego bogatog mogućnostima koje mu pružaju drugi ljudi i društvo stvari, o kojima on ne može da nema izvesno saznanje. (Kao što je svaki čovek filozof, tako je i svaki čovek naučnik itd.).

Foerbahovo tvrđenje: »Čovek je ono što jede« može se, uzeto po sebi, različito tumačiti. Skučeno je i glupo tumačenje da je čovek svaki put ono što materijalno jede, to jest da jela imaju neposredan određujući uticaj na način mišljenja. Setimo se Amadeovog¹ tvrđenja da bismo, na primer, bili kadri da bolje protumačimo govor nekog čoveka kada bismo znali šta je govornik jeo pre nego što je počeo da govori. To je infantilno tvrđenje i tuđe, u stvari, i pozitivnoj nauci, jer se mozak ne hrani bobom i gomoljikama, nego hrana, preobrazena u homogene supstance koje se mogu asimilirati, obnavlja moždane molekule, a te supstance imaju potencijalno »istu prirodu« kao i moždani molekuli. Kada bi gorepomenuto tvrđenje bilo tačno, istorija bi se određivala u kuhinji, a revolucije bi se podudarale s korenitim promenama u ishrani masa. Istorijski je tačna sasvim suprotna stvar: revolucije i složeni istorijski razvitak su ti koji su menjali ishranu i stvarali »ukuse« u izboru jela. Nije redovno sejanje žita bilo faktor koji je zaustavio nomadski način života, već obrnuto – uslovi koji su se suprotstavljali nomadskom načinu života gonili su na redovno zasejavanje itd.

... Problem šta je čovek, uvek je dakle, takozvani problem »ljudske prirode«, ili takođe problem takozvanog »čoveka uopšte«, to jest nastojanje da se stvori nauka o čoveku (filozofija) koja polazi od jednog u početku »unitarističkog« shvatanja, od apstrakcije kojom se može obuhvatiti sve »ljudsko«. Ali, da li je »ljudsko« polazna ili dostižna tačka kao jedinstveni pojam i činjenica? »Nije li to traženje možda pre neki »teološki« i »metafizički« ostatak ukoliko je postavljeno kao polazna tačka? Filozofija se ne može svesti na naturalističku »antropologiju«, odnosno jedinstvo ljudskog roda nije

¹ Amadeo Bordiga, bivši komunistički rukovodilac, ekstremist, isključen zatim iz KP Italije. – Prim. ital. red.

određeno »biološkom« prirodom čoveka. Čovekove odlike koje su značajne u istoriji nisu one biološke (rasa, oblik lutanje, boja kože itd)...

...Da je »ljudska priroda« »ukupnost društvenih odnosa«, to je odgovor koji najviše zadovoljava, jer uključuje ideju nastajanja: čovek nastaje, menja se stalno s promenom društvenih odnosa i zato što negira »čoveka uopšte«. U stvari, društvene odnose izražavaju različite grupe ljudi koje se pretpostavljaju, čije je jedinstvo dijalektičko a ne formalno.

...U istoriji se stvarna »jednakost«, tj. stepen »spiritualnosti« koji je postignut istorijskim procesom »ljudske prirode«, nalazi u sistemu »privatnih i javnih« udruživanja, »eksplicitnih i implicitnih«, koji se splicu u »državu« i svetski politički sistem: reč je o jednakostima koje se kao takve osećaju kod članova jednog udruženja, ili o »nejednakostima« koje se osećaju među različitim udruženjima: jednakostima i nejednakostima koje važe ukoliko posedujemo svest o njima kao pojedinci ili kao grupa. Tako dolazi do jednakosti ili jednakine između »filozofije i politike«, između misli i delovanja, to jest do filozofije prakse. Sve ima političko obeležje, pa i filozofija, ili filozofije, a jedina »filozofija« jeste istorija u dejstvu, tj. sam život. U tom smislu se može tumačiti teza o nemačkom proletarijatu kao nasledniku nemačke klasične filozofije, i može se tvrditi da su teorija i realizovanje hegemonije, koje je sproveo Iljič¹, takođe bili velik »metafizički« događaj.

Pitanje je i dalje isto: Šta je čovek? Šta je ljudska priroda? Ako čoveka definišemo kao pojedinca, psihološki ili spekulativno, ovi problemi progressa i nastajanja nerešivi su i ostaju puka reč. Ali ako čoveka shvatimo kao ukupnost društve-

¹ Odnosi se na Vladimira Iljiča Lenjina (Prim. prev.)

nih odnosa, tada se, međutim, čini da je svako poređenje među ljudima u vremenu nemoguće, jer su posredi različite stvari, ako ne i raznorodne. S druge strane, pošto je čovek i ukupnost svojih životnih uslova, može se kvantitativno izmeriti mera u kojoj čovek obuzdava prirodu i slučaj. Mogućnost nije stvarnost, ali je i ona jedna stvarnost: to što čovek može ili ne može nešto učiniti ima značaja za procenjivanje onoga što se stvarno čini. Mogućnost znači »slobodu«. Merilo slobode ulazi u pojam čoveka. Ako postoje objektivne mogućnosti da ljudi ne umru od gladi, a oni ipak umiru od gladi, to ima svoga značaja, izgleda. Ali postojanje objektivnih uslova ili mogućnosti, ili slobode, nije još dovoljno: treba ih »upoznati« i umeti se njima služiti. Hteti se njima služiti. Čovek, u tom smislu, jeste konkretna volja, to jest stvarna primena apstraktnog htenja ili životnog impulsa na konkretna sredstva koja takvu volju ostvaruju. Sopstvena ličnost se stvara: 1) dajući određen i konkretan (»racionalan«) smer sopstvenom životnom impulsu ili volji; 2) utvrđujući sredstva koja tu volju čine konkretnom i određenom, a ne slučajnom; 3) doprinoseći menjanju ukupnosti konkretnih uslova koji ostvaruju tu volju u okviru sopstvenih granica moći i u najplodnijem obliku. Čoveka treba shvatiti kao istorijski blok čisto individualnih i subjektivnih elemenata i elemenata mase, objektivnih ili materijalnih elemenata s kojima je pojedinac u aktivnom odnosu. Menjati spoljni svet, opšte odnose, znači jačati sebe sama, razvijati sebe sama. Iluzija je i zabluda da je etičko »poboljšanje« čisto individualno: sinteza elemenata koji sačinjavaju individualnost je »individualna«, ali ona se ne ostvaruje i ne razvija bez aktivnosti usmerene ka spoljnom svetu, koja menja spoljne odnose, od odnosa prema prirodi pa do odnosa prema drugim ljudima na raznim stepenima, u raznim društvenim krugovima u kojima se živi, sve do maksimalnog odnosa koji obuhvata čitav ljudski rod. Stoga se može reći da je čovek u suštini »političko biće«, jer aktivnost koja je usmerena na svesno menjanje i upravljanje drugim ljudima ostvaruje njegovu »čovečnost«, njegovu »ljudsku prirodu«.

Teorija i praksa

Treba istraživati, analizirati i kritikovati one razne oblike u kojima se u istoriji ideja pojavljivao pojam jedinstva teorije i prakse, jer izgleda nesumnjivo da se tim problemima bavio svaki pogled na svet i svaka filozofija. Tvđenje sv. Tome i sholastike: »Intellectus speculativus extensione fit practicus«, teorija jednostavnim širenjem postaje praksa – to jest tvđenje o nužnoj povezanosti reda ideja i delovanja. Lajbnicov aforizam koji su toliko ponavljali italijanski idealisti – Quo magis speculativa, magis practica« Izreka Đ. B. Vika – »Verum ipsum factum«, o kojoj se toliko raspravljalo i koja se različito tumačila (up. Kročeevu knjigu o Viku¹ a i druge polemičke spise samog Kročea), i koju Kroče razvija u idealističkom smislu da je spoznaja delanje i da se spoznaje ono što se čini. Pri tome »delanje« ima posebno značenje, toliko posebno da na kraju ne znači ništa drugo nego »spoznaja«, to jest razrešava se u tautologiji (to shvatanje treba još dovesti u vezu sa shvatanjem koje je svojstveno filozofiji prakse).

Pošto je svaka akcija rezultat različitih volja, s raznim stepenom intenziteta, svesnosti, povezanosti sa čitavim kompleksom kolektivne volje – jasno je da će odgovarajuća i implicitna teorija biti spoj verovanja i gledišta koja su isto tako zbrkana i raznorodna. Međutim, postoji potpuno slaganje teorije i prakse, u ovim granicama. Ako se postavlja problem identifikovanja teorije i prakse, on se postavlja u ovom smislu: graditi na određenoj praksi jednu teoriju koja, podudarajući se i identifikujući s odlučujućim elementima same prakse, ubrzava istorijski proces u toku, čineći praksu homogenijom, doslednijom, delotvornijom u svim njenim elementima, odnosno jačajući je do maksimuma; ili pak, imajući izvesno teorijsko stanovište – organizovati praktični element koji je nužan za njegovo pretvaranje u delo. Identifikacija teorije i prakse je kritički čin, kojim se dokazuje da je praksa racionalna i nužna, a teorija realistična i racionalna. Eto zbog čega se problem identiteta teorije i prakse postavlja naročito u izvesnim istorijskim trenucima, takozvanih prelaznim trenucima, odnosno trenucima kada je tok preobražaja brži, kada

¹ B. Croce: »La filosofia di G.B.Vico«, Bari, 1933. – Prim. red.

stvarno oslobođene praktične snage zahtevaju da budu opravdane kako bi bile delotvornije i ekspanzivnije, ili kada se povećava broj teorijskih programa koji isto tako zahtevaju da budu realistički opravdani ukoliko pokazuju da ih praktični pokreti mogu primiti, koji jedino na taj način postaju više praktični i stvarni.

(Isto, str. 44-56)

GRAMŠI O MARKSU I LENJINU

Naš Marks – Lenjinovo delo

*Naš Marks*¹

Jesmo li mi marksisti? Postoje li marksisti? O, gluposti, samo si ti besmrtna. Ovih dana verovatno ćemo se vratiti na to pitanje, povodom stogodišnjice² i tražeći odgovor na njega prolićemo reke mastila i izgovoriti hiljadu gluposti. Praznoretčje i sitničarstvo su trajna ljudska baština. Marks nije sročio nekakvu doktrinicu, on nije mesija koji je za sobom ostavio svežanj parabola, prepunih kategoričnih imperativa, neospornih, apsolutnih normi, izvan kategorija vremena i prostora. Jedini kategorički imperativ, jedina norma: »Proletari svih zemalja ujedinite se.« Dužnost organizovanja, propaganda dužnosti organizovanja i udruživanja trebalo bi, dakle, da bude ono što odvaja marksiste od nemarksista. Premalo i previše: ko da ne bude marksista?

Pa ipak, tako je: svi su marksisti, pomalo, nesvesno. Marks je bio veliki, njegov rad je urodio plodom, ne zato što je pronalazio, polazeći ni od čega, ne zato što je iz svoje mašte istisnuo jedno svojevrsno viđenje istorije, već zato što je kod njega ono fragmentarno, nedovršeno, nezrelo postalo zrelost, sistem, saznanje. Njegovo lično saznanje moglo je postati opšte saznanje. Po tome, on nije samo naučnik, on je čovek akcije. Marks je velik i uspešan u akciji kao i u razmišljanju, njegove knjige su preobrazile svet, kao što su preobrazile misao.

Marks označava ulaz inteligencije u istoriju čovečanstva, u carstvo saznanja.

Njegovo delo javlja se upravo u vreme kada se rasplamsava velika borba između Tomasa Karajla i Herberta Spensera po pitanju uloge čoveka u istoriji.

¹ Nepotpisan članak, *Il Grido del Popolo*, 4. maj 1918.

² Stogodišnjica Marksovog rođenja (5. maj 1918)

Karlajl: heroj, velika individualnost, mistična sinteza jedne duhovne zajednice koja upravlja sudbine čovečanstva prema nepoznatim obalama, koje se gube u daljini, jedne fantastične zemlje savršenstva i svetosti.

Spenser: priroda, evolucija, mehanička i bezdušna apstrakcija. Čovek: atom jednog prirodnog organizma, potčinjen apstraktnom zakonu po sebi, ali koji postaje konkretan, istorijski u pojedincima: neposredna korist.

Marks se uklapa u istoriju sa čvrstom kvadraturom jednog giganta: on nije mističar ni metafizički pozitivista. On je istoričar, on je tumač dokumenata prošlosti, svih dokumenata, ne samo jednog njihovog dela.

Eto, upravo to je bio bitan nedostatak istorija, istraživanja onoga što se desilo ljudima: ispitivan je i uziman u obzir samo jedan deo dokumenata. A taj deo nije biran prema zahtevu istorije, već pristrasno, sa predrasudama, pa i kad se to činilo nesvesno, dobronamerno. Cilj istraživanja nije bio istina, tačnost, sveobuhvatna rekonstrukcija života u prošlosti, već isticanje jedne posebne delatnosti, predavanje značaja jednoj, unapred postavljenoj tezi. Istorija je bila samo oblast ideja. Čovek je posmatran kao duh, kao čisto saznanje. Ta ideja je urodila dvema nemilim posledicama: ideje koje su isticane, često su bile samo proizvoljne, fiktivne. Činjenice kojima je pridavana važnost spadale su u oblast anegdote, a ne istorije. Što je istorija, u pravom smislu reči, ipak bila pisana, treba zahvaliti genijalnoj intuiciji izvesnih pojedinaca, a ne sistematičnoj i znalačkoj naučnoj delatnosti.

Sa Marksom, istorija i dalje ostaje oblast ideja, duha, svesnog rada usamljenih i udruženih pojedinaca. No ideje, duh, dobijaju sadržaj, više nisu fiktivne, religiozne i sociološke apstrakcije. Njihova suština krije se u ekologiji, u praktičnom delovanju, u sistemima i odnosima proizvodnje i razmene. Istorija kao događaj je čista, praktična aktivnost (na ekonomskom i na moralnom planu). Jedna se ideja ne ostvaruje zato što je u logičnoj vezi sa celom istinom, sa čistom humanošću (koja postoji samo kao program, kao opšti etički cilj ljudi) već zato što nalazi opravdanje, sredstvo potvrđivanja, u ekonomskoj stvarnosti. Da bi se pouzdano saznalo koji su istorijski ciljevi jedne zemlje, jednog društva, jedne grupacije, treba prvenstveno saznati kakvi su sistemi i odnosi proizvodnje i razmene te zemlje, tog društva. Ako se to ne zna, mogu se napisati samo nepotpune monografije, disertacije

korisne za istoriju kulture, mogu se zapaziti samo sporedni odrazi, daleke posledice, ali se ipak ne može napisati istorija i praktična delatnost u svekolikoj svojoj čvrstoj i gustoj građi, niti će biti tačno objašnjena ni ozbiljno istražena.

Idoli se ruše sa svojih oltara, ispred božanstava se razilaze oblaci mirisnog tamjana. Čovek postaje svestan objektivne stvarnosti, ovladava tajnom igre stvarnog toka događaja. Čovek poznaje sebe, zna koliko vredi njegova pojedinačna volja i kako ona može da ojača, ako slušajući, disciplinujući se tako da bude spreman da prihvati ono što je nužno, najzad ovlada i samom nužnošću, poistovećujući je sa sopstvenim ciljem. Ko poznaje sebe? Ne čovek uopšte, čovek običan, već čovek koji ume da ponese jaram nužnosti. Istraživanje suštine istorije, njeno uključivanje u sistem i odnose proizvodnje i razmene, otkriva kako se ljudsko društvo podelilo na dve klase. Klasa koja poseduje sredstva proizvodnje nužno poznaje sebe, u njoj je, ma koliko nejasna i nepotpuna razvijena svest o sopstvenoj snazi i o sopstvenom zadatku. Ona ima pojedinačne ciljeve i ostvaruje ih putem svoje organizacije, hladno, objektivno ne vodeći računa pri tom da je njen put prekriven telima izmorenih gladu i leševima sa ratnih poprišta.

Sistematizacija stvarne istorijske uzročnosti za drugu klasu dobija vrednost otkrivanja i otkrovenja, postaje načelo reda za golemo stado bez pastira. U stadu se budi svest o sebi, o zadatku koji se mora izvršiti da bi se druga klasa potvrdila, shvata da će njeni privatni ciljevi ostati čista proizvoljnost, slovo na hartiji, isprazan i ponosen prohtev, sve dok ne bude imala oruđa, dok se prohtev ne bude pretvorio u volju.

Volontarizam? Ta reč ništa ne znači ili se proizvoljno upotrebljava. Volja, marksistički, znači biti svestan svog cilja, što opet znači tačno saznanje o sopstvenoj moći i sredstvima pomoću kojih ona dolazi do izraza u akciji. Prema tome, prvenstveno znači razlikovanje, odvajanje klasa prema osobnostima, politički život nezavisan od političkog života druge klase, čvrstu organizaciju disciplinovanja u borbi za postizanje njenih specifičnih ciljeva, organizaciju koja ne zna za skretanja ni za kolebanja. Ona znači podsticaj, usmeren pravo najvišem cilju, bez udaranja na sva zvona po zelenim livadama iskrenog bratstva, što je još važnije od zelenih travčica i razneženih izjava poštovanja i ljubavi.

Pridev »marksistički« je nepotreban, štaviše može izazvati nesporazume i poplavu budalaština i praznih reči. Marksisti, marksistički...imenica i pridev otrcani i izlizani kao novac koji je prošao kroz mnogo ruku.

Karl Marks je za nas učitelj duhovnog i moralnog života, a ne pastir sa šibom. On podstiče na razmišljanje lenje mozgove, budi plemenite snage koje dremaju ali se moraju probuditi, jer im predstoji odlučan boj. On je primer silnog, upornog rada na postizanju jasnoće i poštenja u idejama, solidne kulture neophodne da se ne bi govorilo u prazno, o apstrakcijama. To je monolitan blok svesne i misaone humanosti, čovek koji nema dlake na jeziku, koji ne stavlja ruku na srce da pokaže kako oseća, već gradi gvozdene silogizme koji obuhvataju stvarnost u njenoj biti i njome vladaju, koji prodiru u mozgove, ruše naslage predrasuda i čvrstih ideja, podižu moral, okrepljuju karakter.

Karl Marks nije za nas balavac koji kmeči u kolevci, ni bradati čovek koji plaši crkvenjake. On nije ni jedna od anegdotskih epizoda iz njegove biografije, ni jedan sjajni ili nesporetni čin njegovog fizičkog bića. On je široki i smireni mozak koji misli, on je pojedinačni trenutak grozničavog vekovnog traganja koje čovečanstvo preduzima da bi postalo svesno svog postojanja i svoje budućnosti, da bi uhvatilo tajanstveni ritam istorije i odgonetnulo tajnu, da bi bilo jače u mišljenju i u delovanju. On je nužni i sastavni deo našega duha, koji ne bi bio ono što jeste da nije živeo, da nije mislio, da nisu vrtnule iskre u sudaru njegovih strasti i njegovih ideja, njegove tuge i njegovih ideala.

Slaveći Marksa povodom stogodišnjice njegovog rođenja, međunarodni proletarijat slavi sebe, svoju svest i snagu, dinamičnost svoje osvajačke agresivnosti kojom će podriti carstvo preimućstva i pripremiti se za konačnu borbu koja će krunisati sve njegove napore i sve njegove žrtve.

(Prevedeno iz A. Gramsci: »Scritti politici«, Editori Riuniti, Roma 1979, str. 120-123)

Lenjinovo delo¹

Buržoaska štampa u svim zemljama, a naročito u Francuskoj (ovo razlikovanje je intuitivne prirode), nije krila ogromno zadovoljstvo što je izvršen atentat na Lenjina². Mračni, pokvareni grobari antisocijalizma likovali su nad lešom za koji su pretpostavljali da leži u krvi (o, svirepa sudbo, kolike želje, kolike slatke nade si ti pokopala), kovali su u zvezde slavnu ženu-ubicu, obnovili su taktiku, sasvim buržoasku, terorizmom i političkim zločinom.

No grobari su se prevarili: Lenjin živi i mi želimo, za dobrobit i sreću proletarijata, da ponovo fizički ojača, da se oporavi, kako bi opet zauzeo mesto borca za međunarodni socijalizam.

Divljanja dnevne štampe i sama su urodila istorijskim posledicama: proleter i su u njima našli i otkrili društveno značenje. Lenjin je najomrznutiji čovek na svetu, kao što je to nekad bio Karl Marks (dvanaest redova cenzurisano).

Lenjin je posvetio ceo svoj život idealu proletarijata. Doprinos koji je on dao razvoju organizacije i širenju socijalističkih ideja u Rusiji, ogroman je. Čovek misli i akcije crpi snagu iz moralnog dela svoje ličnosti. Popularnost koju uživa među radničkim masama, spontano je odavanje počasti njegovoj nepoštednoj, nepopustljivoj borbi protiv kapitalističkog režima. On se nikad nije dao zaslepiti spoljnim prividom savremenog društva koji su drugi zamenjivali sa stvarnošću, padajući tako iz greške u grešku.

Primenjujući metod koji je konačno obradio Marks, Lenjin smatra da je stvarnost duboka provalija koju je nemoguće ispuniti, provalija koju je kapitalizam iskopao između proletarijata i buržoazije, da je ona antagonizam dveju klasa koji se neprestano produbljuje. Objašnjavajući društvene i političke pojave i utvrđujući pravac po kom Partija treba da se kreće u svim trenucima svoga života, nikad nije gubio iz vida najmoćniju pokretačku snagu cele ekonomske i političke delatnosti: klasnu borbu. On pripada redovima najstrasnijih i najubedeđenijih pristalica internacionalizma radničkog pokre-

¹ Nepotpisani članak, *Il Grido del Popolo*, 14. septembar.

² 30. avgusta 1918, prilikom izlaska iz fabrike Mikelson, gde je održao sastanak, Lenjina je ranila socijal-revolucionarka Fanja (a ne Dora kako to piše u članku) Kaplan.

ta. Svaku proletersku akciju treba podrediti ideji internacionalizma ili je njome usmeravati, treba naći mogućnost da se toj borbi da internacionalističko obeležje. Svaku inicijativu, svakog trenutka, ako dođe u sukob, pa makar i prolazan sa tim najvišim idealom, treba odmah bespoštedno ugušiti, jer svako zastranjenje, ma koliko neznatno bilo, i skretanje sa puta koji neposredno vodi trijumfu međunarodnog socijalizma, kosi se sa interesima proletarijata, interesima dalekim ili neposrednim, i može samo da raspali borbu i produži nadmoć građanske klase.

On, »fanatičar«, »utopista« usredsređuje akciju, kako svoju tako i misao Partije, isključivo na tu duboku i neobuzdanu stvarnost savremenog života, a ne na lako uočljive, površne pojave koje u socijalistima, njima zaslepljenim, bude iluzije i stvaraju zablude, opasne po sastav pokreta.

Zato su Lenjinove teze uvek trijumfovale, dok je one koji su mu prebacivali »utopizam«, a isticali svoj »realizam«, odnela bujica velikih istorijskih događaja.

Odmah posle izbijanja revolucije i pre odlaska u Rusiju, Lenjin je drugovima poslao upozorenje: »Ne verujte Kerenskom.«¹ Događaji koji su se kasnije odigrali, dokazali su da je bio potpuno u pravu. U oduševljenju koje je zavladao odmah posle pada carizma, većina radničke klase i mnoge njene vođe dozvolili su da ih svojom frazeologijom zavede taj čovek koji je malograđanskim mentalitetom, bez ikakvog programa i socijalističkog viđenja društva, revoluciju mogao da baci u propast, a ruski proletarijat odvede na put, pogibijan za budućnost našega pokreta (tri reda cenzurisana).

Po dolasku u Rusiju, Lenjin je odmah razvio akciju, u suštini socijalističku, a koja bi se sažeto mogla definisati Lasalovim motom: »Reći ono što jeste.« Oštra i nemilosrdna kritika imperijalizma kadeta (partija demokratskih konstitucionalista, najveća partija liberala u Rusiji), frazeologije Kerenskog i kolaboracionizma menjševika.

Polazeći od produbljenog kritičkog izučavanja ekonomskih i političkih uslova u Rusiji, osobina ruske buržoazije i istorijske misije ruskog proletarijata, Lenjin je 1905. došao do

¹ Lenjin piše sasvim određeno: »Kerenski preuzima ulogu balalaike da bi zavarao radnike i seljake...« Vidi prvo od pet *Pisama iz daleka*, objavljenih u *Pravdi* od 21. i 22. marta (3. i 4. aprila) sada uključenih u: Vladimir Iljič Lenjin »Odabrana dela«, Rim 1965, str 707.

zaključka da će se sa visokim stepenom klasne svesti proletarijata i razvojem klasne borbe svaka politička borba u Rusiji nužno pretvoriti u borbu društva protiv građanskog poretka. Ovaj posebni položaj u kome se nalazilo rusko društvo, došao je do izraza i u nemogućnosti kapitalističke klase da vodi ozbiljnu borbu protiv carizma kako bi ga zamenila svojom političkom upravom. Posle revolucije 1905, u kojoj se na delu pokazala velika snaga proletarijata, buržoazija se plašila svakog političkog pokreta u kome bi proletarijat uzeo učešća i po istorijskoj nužnosti očuvanja nekadašnjih vrednosti pretvorila se u suštini u kontrarevolucionarnu silu. Vernu sliku tog duhovnog stanja dočarao je sam Miljukov u jednom svom govoru u Dumi: Miljukov je izjavio da više voli poraz na bojnem polju nego revoluciju.

Obaranje autokratije nije nimalo promenilo osećanja i smernice ruske buržoazije, štaviše njena revolucionarna suština je jačala postepeno kako su se snaga i svest proletarijata dokazivale u praksi. Obistiniće se Lenjinova istorijska teza: proletarijat postaje džinovski protagonist istorije. Međutim, to je bio naivni džin, oduševljen, pun samopouzdanja i vere u druge. Klasna borba, koja se vodila u atmosferi feudalnog despotizma, u njemu je probudila svest o njegovoj jedinstvenosti u društvu, o istorijskoj snazi, ali u njemu nije razvila smisao za humano i realističko delovanje, nije u njemu izgradila konkretnu volju. Buržoazija se lukavo zatvorila u sebe, visokoparnim frazama je sakrila svoja bitna obeležja i odlike, služila se Kerenskim, najpopularnijim čovekom među masama početkom revolucije. Menjševici i socijalisti – revolucionari (nemarksisti, naslednici terorističke partije, malograđanski intelektualci) kolaboracionističkim radom nesvesno će joj pomoći da prikrije reakcionarne i imperijalističke namere.

Boljševička partija sa Lenjinom na čelu, odlučno je ustala protiv te prevare, bespoštedno otkrivajući prave namere ruske buržoazije, boreći se protiv zlokobne taktike menjševika koji su hteli da proletarijat, vezanih ruku i nogu, predađu buržoaziji. Boljševici su tražili da Sovjeti dobiju neograničenu vlast jer je samo to moglo predstavljati garanciju protiv reakcionarih rovarenja klase posednika.

U početku, pod uticajem menjševika i socijalista-revolucionara, sami Sovjeti su se suprotstavili tom rešenju i pre su bili skloni da podelu vlast sa raznim elementima liberalne

buržoazije. Čak je masa, osim naprednije manjine, sve prepuštala slučaju, jer nije jasno sagledavala nastale okolnosti, pošto su je zavarali Kerenski i menjševici na vlasti (cenzurirano sedamnaest redova).

Događaji su se razvijali u pravcu koji je potpuno opravdao neumitnu i oštru kritiku Lenjina i boljševika, koji su zastupali mišljenje da buržoazija niti želi niti je sposobna da da demokratsko rešenje ciljevima revolucije, već da će ona, uz nesvesnu podršku socijalista kolaboracionista, zemlju prepuštiti vojnoj diktaturi, nužnom političkom oruđu za sprovođenje imperijalističkih i reakcionarnih ciljeva. Pod uticajem boljševika, radničke i seljačke mase počele su da se osvešćuju i dosećaju šta se događa, počele su da postepeno u sebi razvijaju političku sposobnost i osjetljivost. Njihovo ogorčenje prvi put je izbilo u julu, prilikom petrogradskog ustanka koji je Kerenski lako ugušio. Sa tom pobunom, iako opravdanom mračnom politikom Kerenskog, boljševici i Lenjin nisu se složili, jer su se Sovjeti još protivili da uzmu svu vlast u svoje ruke, pa je prema tome postojala mogućnost da se svaka pobuna okrene protiv Sovjeta koji su, kakvi-takvi, ipak bili predstavnici klase.

Prema tome, trebalo je nastaviti sa klasnom propagandom i ubediti radnike da u Sovjete pošalju delegate uverene u neophodnost da Sovjeti preuzmu svu vlast u zemlji. I na osnovu toga postaje očigledno u suštini demokratsko obeležje boljševičkog delovanja, usmerenog ka političkom osposobljavanju i osvešćivanju masa, da bi se proleterska diktatura uspostavila organizovano i bila zreli oblik društvenog ekonomsko-političkog režima.

Ubrzanju razvoja događaja, osim sve izazovnijeg stava buržoazije, doprineo je vojni pokušaj, čiji je vinovnik Kornilov, da se krene na Petrograd i osvoji vlast, a zatim i stav Kerenskog sa njegovim napoleonskim držanjem, o obrazovanju kabineta od poznatih reakcionara, sa predparlamentom koji nije biran opštom saglasnošću i najzad sa zabranom panruskog Kongresa Sovjeta, pravim državnim udarom protiv naroda, buržoaskim izdajstvom revolucije.

Teze Lenjina i boljševika, podržane, potkrepljene, propagirane postojanim i upornim radom od početka revolucije, potpuno su se potvrdile u stvarnosti: proletarijat, ceo proletarijat iz gradova i sela, odlučno se svrstao uz bok boljše-

vika, oborio je ličnu diktaturu Kerenskog, prenevši vlast na Kongres sveruskijh Sovjeta.

Kao što je prirodno, Sveruski kongres Sovjeta koji je sazvao uprkos zabrane Kerenskog, uz opšte oduševljenje povećao je dužnost predsednika Saveta narodnih komesara Lenjinu koji je pokazao toliko samopregora u rešavanju problema proletarijata i toliko pronicljivosti u ocenjivanju činjenica i sastavljanju programa rada radničke klase (cenzurisano tri-deset i pet redova).

Buržoaska štampa svih zemalja uvek je predstavljala Lenjina kao »diktatora« koji se silom nametnuo jednom velikom narodu svirepo ga ugnjetavao. Građani su mogli shvatiti samo ono društvo koje je bilo uokvireno šemama njihove doktrine: diktatura je za njih Napoleon ili Klemanso, ona je despotizam kad se celokupna politička vlast usredsređuje u rukama samo jednog čoveka i kada se ona sprovodi putem hijerarhije slugu oružanih lovačkom puškom ili beleškara u birokratskoj praksi. Zato je buržoazija likovala na vest o atentatu na našega druga i naredila je da ga ubiju. Kad bude uklonjen nezamenljivi »diktator«, ceo novi režim, kako su to oni zamišljali, trebalo bi da se sruši u prašinu (cenzurisano šezdeset i tri reda).

Lenjin je napadnut kad je izlazio iz jedne fabrike gde je govorio radnicima. »Gvozdeni diktator« nastavlja, dakle, svoju misiju propagande i agitacije, uvek je u vezi sa proleterima u koje uliva veru u socijalizam, koje podstiče na revolucionarnu borbu, da bi izgradio, razvio, kroz rad unapredio, njihov smisao za neproračunate postupke, za žrtvovanje.

U njega je ispalila revolverski hitac jedna žena, jedna socijal-revolucionarka, provereni borac subverzivne, terorističke organizacije. U toj epizodi sadržana je celokupna drama ruske revolucije. Lenjin je trezveni proučavalac istorijske stvarnosti, koji nastoji organizovano da izgradi novo društvo na čvrstim i trajnim osnovama prema marksističkim idejama. To je revolucionar koji gradi bez frenetičnih iluzija, slušajući razum, mudrost. Dora Kaplan je bila humanistkinja, utopistkinja, duhovna kćer francuskog jakobinstva koja nije mogla da shvati istorijsku funkciju organizacije i klasne borbe, koja je mislila da socijalizam znači mir među ljudima, idilični raj veselja i ljubavi. Ona nije shvatala svu složenost društva i svu težinu zadatka revolucionara koji su tek bili preuzeli na sebe društvenu odgovornost. Neosporno je da je

bila dobronamerna, verujući da će ruski narod usrećiti, oslobodivši ga »čudovišta«. No takođe je neosporno da nisu bili dobronamerni pripadnici buržoaske klase koji su je kovali u zvezde, ogavni grobari iz kapitalističke štampe. Oni su slavili socijal-revolucionara Čajkovskog koji je u Arhangelsku pristao da stane na čelo antiboljševičkog pokreta i koji je oborio vlast Sovjeta. Sada kada je ispunio svoj antisocijalistički zadatak, ruski građani, predvođeni pukovnikom Šaplinom, poslali su ga u izgnanstvo, ismejavajući ga kao staru ludu, usijanju glavu.

Doru Kaplan je stigla pravda i kazna revolucionara, stari Čajkovski ispašta na jednom ledenom ostrvu zločin što je pristao da bude oruđe buržoazije, a upravo su ga buržuji kaznili i izvrgli ruglu.

(Prevedeno iz A. Gramsci: «Scritti politici», str. 159–164)

FILOZOFIJA ISTORIJE

*Filozofija i istorija – Benedetto Croce i istorijski
materijalizam – Istovetnost istorije i filozofije – Identičnost
istorije i filozofije – Istorija i antiistorija –
Kako proučavati istoriju*

Filozofija i istorija

Šta treba da se razumije pod filozofijom, i to filozofijom jedne povijesne epohe, te u čemu je važnost i značenje filozofija, koje su zastupali filozofi svake povijesne epohe? Ako se prihvati definicija religije, što ju je postavio B. Croce, to jest, da je to pogled na svijet, koji je postao norma života, ako se ta norma ne shvati u doslovnom smislu, nego kao norma, koja se ostvaruje u praktičnom životu, onda su većina ljudi filozofi, jer praktično rade, te je u tom njihovom praktičnom radu (liniji, koja usmjerava njihovo vladanje) prećutno sadržan i neki pogled na svijet, neka filozofija. Povijest filozofije, onakva kako se ona općenito shvaća, naime kao filozofska povijest filozofa, predstavlja historiju pokušaja i ideoloških inicijativa određene klase osoba da izmijene, poprave i usavrše gledanja na svijet, koja su postojala u svakoj određenoj epohi, te da zatim izmijene odgovarajuće norme vladanja, odnosno da izmijene praktičnu aktivnost u cjelini.

Sa stanovišta koje nas zanima, nije dovoljno samo izučavanje povijesti i logike filozofije različitih filozofa. Bar kao na metodički kažiput potrebno je obratiti pažnju i na ostale dijelove povijesti filozofije, to jest na pogled na svijet velikih masa, užih vladajućih grupa (ili inteligencije) i konačno na veze između tih različitih kulturnih skupina i na filozofiju filozofa. Filozofiju jedne epohe ne predstavlja filozofija ovog ili onog filozofa, ove ili one grupe intelektualaca, ovog ili onog dijela narodnih masa, nego kombinacija svih tih elemenata, koja kulminira u određenom pravcu i čija kulminacija postaje norma za kolektivnu akciju, naime, postaje najkonkretnija i potpuna (integralna) »historija«.

Prema tome, historija jedne epohe nije ništa drugo nego »historija« samo te epohe, ništa drugo nego zbir izmjena, koje je vladajuća grupa uspjela da odredi prijašnjoj stvarnosti: u tom smislu su historija i filozofija nerazdvojive, sačinja-

vaju jedan »blok«. Međutim, »odvojiti« se mogu filozofski elementi u pravom smislu, i to u svim njihovim stupnjevima, kao: filozofija filozofa, shvaćanja vladajućih grupa (filozofska kultura), religije širokih masa, pa se može vidjeti, kako u svakom od tih stupnjeva postoji veza s različitim formama ideološke »kombinacije«.

(A. Gramši: »Historija materijalizma i filozofija Benedeta Kročea«, str. 39, 40).

Beleška II

Ne može se odvojiti filozofija od istorije filozofije, niti kultura od istorije kulture. Ne može se biti filozof u neposrednijem i povezanijem smislu, to jest ne možemo imati kritički dosledan pogled na svet ako nemamo svesti o njegovoj istorijskoj realnosti, o fazi razvitka koju predstavlja, ako ne vidimo da je taj pogled protivrečan drugim pogledima i elementima drugih pogleda. Sopstveni pogled na svet odgovara određenim problemima koje je postavila stvarnost problemima veoma određenim i »originalnim« u svojoj aktuelnosti. Kako je moguće misliti o sadašnjosti, i to sasvim određenoj sadašnjosti, a služiti se mišlju izgrađenom za probleme prošlosti, često vrlo udaljene i prevaziđene prošlosti? Ako se to desi, znači da smo »anahronični« u svome vremenu, da smo fosili, a ne bića koja žive u savremenosti. Ili pak to u najmanju ruku znači da smo čudnovato »skrojeni«. Dešava se, u stvari, da društvene grupe koje po izvesnim svojim vidovima predstavljaju najrazvijeniju savremenost, po drugim vidovima zaostaju za svojim društvenim položajem i stoga su nesposobne za potpunu istorijsku autonomiju.

(A. Gramši: »Izabrana dela«, str. 20).

BENEDETO KROČE I ISTORIJSKI MATERIJALIZAM

Istovetnost istorije i filozofije

Istovetnost istorije i filozofije je pojam neodvojiv od učena istorijskog materijalizma (no on je, u izvesnom smislu, izražen kao istorijsko predviđanje jedne faze budućnosti). Da li je Kroče kao odskočnu dasku uzeo filozofiju prakse Antonija Labriole? U svakom slučaju, ta ideja o istovetnosti u Kročeovoj filozofiji, sasvim je izmenjena i potpuno se razlikuje od ideje sadržane u istorijskom materijalizmu: primer za to su poslednji napisi o etičko-političkoj istoriji samog Kročea. Tvrđenje da je nemački proletarijat naslednik klasične, nemačke filozofije, zasniva se upravo na pojmu istovetnosti istorije i filozofije, a to se isto može reći i za tvrđenje da su filozofi dosad samo objašnjavali svet a da ga sada treba promeniti.

To Kročeovo tvrđenje o istovetnosti istorije i filozofije najviše je podložno kritici: 1) ono je krnjo jer iz njega ne proishodi shvatanje o istovetnosti istorije i politike (a taj pojam treba da obuhvata politiku koja se ostvaruje, a ne samo razne i ponovljene pokušaje ostvarivanja od kojih neki po sebi propadaju) i 2) sledstveno tome, ako iz njega ne proishodi shvatanje o istovetnosti politike i filozofije. No ako se ta istovetnost mora pretpostaviti, kako će se unapred ideologije (koje se po Kročeovom mišljenju poistovećuju sa instrumentima političke akcije) moći razlikovati od filozofije? Bolje rečeno, one će se moći razlikovati, ali samo po stepenima (kvantitativno) a ne kvalitativno. Ideologije će štaviše biti »istinska« filozofija jer će one, po svemu sudeći, najzad postati »popularizacija« filozofije koja će podstaći masu na konkretnu akciju, na borbu za menjanje stvarnosti. One će, znači, biti popularni vid svake filozofske zamisli koja u »filozofu« poprima obeležja apstraktne univerzalnosti izvan vremena i prostora, obeležja posebna, literarnog i antiistoričnog porekla.

Kritika shvatanja istorije kod Kročea je nešto veoma bitno: zar istorija u suštini nije nešto knjiško, zar ona nije tvorina puke učenosti? Samo utvrđivanje istovetnosti između istorije i politike, briše sa istorije to njeno obeležje. Ako je političar, istoričar (ne samo u smislu da piše istoriju, već u

smislu da delujući u sadašnjosti, tumači prošlost), istoričar je političar i u tom smislu (koji se uostalom javlja i kod Kročea), istorija je uvek istorija savremena, to jest politika. No Kroče nije u stanju da dođe do tog zaključka, upravo zato što taj zaključak navodi na misao o istovetnosti istorije i politike, a prema tome i ideologije i filozofije.

Današnji idealizam verbalno dovodi u vezu ideologiju i filozofiju (to što je u krajnjoj liniji jedan od vidova površne i spoljne jedinstvenosti teorije i prakse koju idealizam utvrđuje, a to predstavlja pad tradicionalne filozofije sa one visine do koje ju je uzdigao Kroče takozvanom dijalektikom »istaknutih«. Taj pad je suviše jasno uočljiv u razvoju (ili nazadovanju) Đentileovih učenika, na koji današnji idealizam ukazuje. »Nove struje« Uga Spirita i A. Volpićelija najupadljivije su svedočanstvo te pojave. Jedinstvo ideologije i filozofije, kad je ono potvrđeno u tom obliku, stvara novu formu sociologizma, dakle, niti istoriju, niti filozofiju, već skup verbalnih, apstraktnih šema, potkrepljenih jednom dosadnom i papagajskom frazeologijom. Kročeov otpor ovoj težnji zaista je »herojski«. Kroče je suviše svestan da svi pokreti savremene misli vode ka pobedonosnoj revalorizaciji filozofije prakse, to jest do potpunog preokreta i menjanja tradicionalne postavke filozofskih problema i do propasti filozofije, shvaćene na tradicionalan način. Kroče se svim snagama opire pritisku istorijske stvarnosti, sa izuzetno oštromnom svešću o opasnostima i o prikladnim sredstvima za njihovo otklanjanje. Međutim, izučavanje njegovih napisa od 1919. do danas, neobično je značajno. Kročeove brige počinju sa svetskim ratom za koji sam tvrdi da je »rat istorijskog materijalizma.« Njegov, u izvesnom smislu, stav »sa visine«, iznad svega, »au dessus«, već ukazuje na tu zabrinutost i to je stav koji se zauzima od straha (za vreme rata doći će do silovitog združenja filozofije i ideologije). I Kročeov stav prema knjigama kakve su *De Manove* i *Cibordijeve* itd, drukčije se ne može objasniti, jer je u oštroj suprotnosti sa njegovim ideološkim i praktičnim stavovima iz predratnog vremena.

To Kročeovo napuštanje »kritičkog« stava i prihvatanje praktičkog stava koji je priprema za neposrednu političku akciju (u granicama koje dopuštaju okolnosti i Kročeov društveni položaj), veoma je značajno. Kakav značaj je mogla da ima njegova knjiga »Istorija Italije«? Nešto se moglo izvući iz *Bonomijeve* knjige o *Bisolatiju*, iz *Cibordijeve* knjige

koja je maločas pomenuta, iz Skijavijevog predgovora De Manovoj knjizi. I De Man služi kao most preko koga se prelazi.

Moramo se ipak podsetiti pisma Horacija Rajmonda koje je Đ.Kastelano naveo u svom »Uvodu u proučavanje dela Benedeta Kročea«. Iz tog pisma se vidi koliki je uticaj Kroče vršio na izvesne krugove, prodirući u njih kroz kanale koji su ostali izvan kontrole. Ovde je reč o Rajmondu, masonu, u stvari potpuno zaslepljenom masonskom i francuski »demokratskom« ideologijom, kako se to može osetiti po mnogim njegovim govorima, a naročito u onom u odbranu gospe Tijepolo (ili žene koja je umorila intendanta Polidorija) u kojima masonski teizam dolazi potpuno i očevidno do izraza.

(Prevedeno iz A. Gramsci: »Il materialismo storico«, Editori Riuniti, Torino, 1975, str. 268-270)

Identičnost istorije i filozofije

Identičnost istorije i filozofije predstavlja bit historijskog materijalizma (ali u određenom smislu kao historijsko predviđanje jedne buduće faze). Nije li Croceu dala pobude filozofija prakse Antonija Labriole? U svakom slučaju, ta se identičnost u Croceovu shvaćanju pretvorila u nešto sasvim drugo negoli je ono što sačinjava bit historijskog materijalizma: primjer su posljednja etičko-politička djela samoga Crocea. Postavka da je njemački proletarijat naslijedio njemačku klasičnu filozofiju sadrži baš tu identičnost između istorije i filozofije, kao i postavka da su filozofi sve dosada samo tumačili svijet, a da se sada radi o tome, da on mora biti izmijenjen.

Ta Croceova postavka o identičnosti istorije i filozofije ima mnogo kritičkih posljedica: 1) osakaćena je, ako ne prihvata identičnost istorije i politike (pod politikom se mora podrazumijevati i ona, koja se ostvaruje, a ne samo različiti i ponovljeni pokušaji realizacije, od kojih su neki – uzeti za se – propali); 2) prema tome: identičnost politike i filozofije. No ako je potrebno da se ta identičnost pretpostavi, kako se

može praviti razlika između ideologija (koje – prema Croceu – odgovaraju instrumentima političke akcije) i filozofija? Razlikovanje će zapravo biti moguće, ali samo prema stupnjevima, a ne u kvalitativnom pogledu. Ideologije će, štoviše, postati »istinska« filozofija, jer će se pokazati da predstavlja ju one filozofske koncepcije, koja prema »filozofu« stječe obilježja apstraktne univerzalnosti izvan vremena i prostora, posebna obilježja knjiškog i antihistorijskog značaja.

Kritika Croceova načina shvaćanja historije sastoji se u biti u ovom: nije li ono posve knjiškog i učenog podrijetla? Samo identifikacija historije i politike može historiji oduzeti ovo obilježje. Ako je političar ujedno historičar (ne samo u tom smislu da stvara historiju, nego i u tom smislu da on, djelujući u sadašnjosti, interpretira prošlost), onda je i historičar ujedno političar, pa je u tom smislu (koji se ogleda i kod Crocea) historija uvijek suvremena historija, to jest politika: ali do tog nužnog zaključka Croce ne može stići upravo zbog toga, što on teži identifikaciji povijesti i politike, pa prema tome i ideologije i filozofije.

(A. Gramši: »Historijski materijalizam i filozofija prakse«, str. 250–251)

Istorija i antiistorija

Treba primetiti da sadašnja diskusija između »istorije i antiistorije« nije ništa drugo nego ponavljanje, u okviru moderne filozofske kulture, diskusije koja se vodila krajem prošlog veka u okviru naturalizma i pozitivizma o tome da li se priroda i istorija kreću »skokovito« ili samo putem postepene i progresivne evolucije. Istu diskusiju vodile su prethodne generacije, bilo na polju prirodnih nauka (Kivijeova¹ učenja) bilo na polju filozofije (tu diskusiju nalazimo i kod Hegela). Trebalo bi izraditi istoriju toga problema u svim njegovim

¹ George Cuvier (1769–1832), čuveni francuski prirodnjak, tvorac uporedne anatomije i paleontologije. – Prim. red.

konkretnim i izrazitim manifestacijama, pa bi se pronašlo da je on uvek bio aktuelan, jer su u svim vremenima postojali konzervativci i jakobinci, naprednjaci i nazadnjaci. Ali »teorijski« značaj ove diskusije leži, čini mi se, u ovome: ona označava »logičnu« tačku prelaza svakog pogleda na svet ka moralu koji je s njime u skladu, svake »kontemplacije« ka »akciji«, svake filozofije ka političkoj akciji koja od nje zavisi. Odnosno, to je tačka na kojoj pogled na svet, kontemplacija, filozofija postaju »stvarni«, jer teže da izmene svet, da preobrazu praksu. Stoga se može reći da je to jezgro filozofije prakse, tačka na kojoj se ona aktuelizuje, na kojoj živi istorijski, to jest društveno, a ne više samo u individualnim mozgovima, prestaje da bude »proizvoljna« i postaje nužna – racionalna – stvarna.

Taj problem treba upravo istorijski razmatrati. To što su tolike ničeovske lutke, koje su na rečima ustale protiv svega postojećeg, protiv konvencionalnosti, naposljetku ogadile i lišile ozbiljnosti izvesne stavove, to se može shvatiti, ali ne treba dozvoliti da nas u našim stavovima vode takve lutke. Protiv manirističkog titalizma, veleitarizma, apstraktizma treba uočiti nužnost da budemo »uzdržljivi« u rečima i spoljnim stavovima upravo da bi bilo više snage u karakteru i konkretnoj volji. Ali, to je stilsko a ne »teoretsko« pitanje.

Klasičan oblik ovih prelaza od pogleda na svet ka praktičnoj normi ponašanja čini mi se da je onaj po kome iz kalvinističkog predodređenja nastaje jedan od najjačih impulsa za praktičnu inicijativu koji se desio u svetskoj istoriji. Tako se svaki drugi oblik determinizma u jednom trenutku razvio u duh inicijative i krajnju napetost kolektivne volje.

(A. Gramši: »Izabrana dela«, str. 59–60)

Kako proučavati istoriju?

– Čitao sam razmatranje engleskog istoričara Silija koji ukazuje na činjenicu da je svojevremeno istorija borbe za nezavisnost Amerike privukla manje pažnje od bitke kod Trafalgaru, Nelzonovih ljubavi, epizoda iz Napoleonovog života

itd. Pa ipak, ti događaji su urodili veoma značajnim posledicama po svetsku istoriju. Postojanje Sjedinjenih Američkih Država kao svetske sile, nije nešto beznačajno u razvoju događaja poslednjih godina. Kako, dakle, postupiti prilikom izučavanja istorije? Da li bi se trebalo zadržavati na činjenicama koje će uroditi bogatim i značajnim posledicama? No u trenutku kada do tih zbivanja dođe, kako znati da će ona u budućnosti uroditi bogatim posledicama? To je zaista neresiv problem. U Silijevoj raspravi krije se potajna težnja za vraćanjem ugleda objektivnoj istoriji u kojoj je objektivnost shvaćena kao jezgro dejstva uzroka i posledice. No koliko objektivno važnih činjenica ne samo da prevede, već zanemare kako istoričari tako i čitaoci? Čitajući Velsove knjige o istoriji sveta, podsećamo se na te prevede i na tu zaboravnost. U stvari, dosad nas je zanimala evropska istorija pa smo »svetskom istorijom« nazivali »evropsku istoriju« sa njenim neevropskim elementima. I to stoga što nas istorija zanima iz »političkih« a ne objektivnih razloga, pa makar i u naučnom smislu. Možda će se danas, sa filozofijom prakse, ta interesovanja proširiti, pošto smo se uverili da nam samo poznavanje jednog istorijskog procesa u celini može dati sliku sadašnjosti i učvrstiti nas u uverenju da su naša predviđanja na političkom planu konkretna. No ne smemo slepo verovati ni u ovo obrazloženje. U Rusiji je vladalo veliko interesovanje za istična pitanja, ali ono se probudilo na osnovu geopolitičkog stava koji je Rusija zauzela, a ne zahvaljujući univerzalnijim i naučnijim uticajima u kulturi. Istini za volju, moram reći da tako mnogo ljudi ne poznaje istoriju Italije, čak i kad ona objašnjava sadašnjost, pa smatram da je neophodno sa njom ih upoznati, i to pre nego sa bilo kojom drugom. Ipak, jedna politička ustanova koja bi temeljno izučavala čak probleme Kočinčine i Anama, veoma bi pogodovala mom intelektu, ali koliko ljudi bi to zanimalo?

(Prevedeno iz A. Gramsci: *«Passato e presente»*, Editori Riuniti, Torino, 1975, str. 229-230)

FILOZOFIJA POLITIKE

*Istorijski materijalizam – Neki problemi za proučavanje
filozofije prakse – Filozofija. Politika. Ekonomija – Definicija
pojma etičko-političke istorije – Progres i nastajanje –
–Filozofija i demokratija – Struktura i nadgradnja –
Politička nauka – Politika kao samostalna nauka – Elementi
politike – Prošlost i sadašnjost – Italijanski
katolicizam – Religija i politika – Italijanski katolici*

ISTORIJSKI MATERIJALIZAM

Neki problemi za proučavanje filozofije prakse

FILOZOFIJA - POLITIKA - EKONOMIJA

Ako su ove tri delatnosti neophodni sastavni elementi jednog istog pogleda na svet, njihova teoretska načela nužno moraju da ukazuju na mogućnost pretvaranja i menjanja jedne delatnosti u drugu, na mogućnost uzajamnog prevođenja svakog sastavnog elementa na poseban jezik: jedan element prečutno postoji u drugom, a svi zajedno tvore homogeni krug. Na osnovu tih pretpostavki (koje moraju da se obrade) istoričar kulture i ideja dolazi do nekih veoma značajnih merila istraživanja i kritičkih kanona. Može se desiti da jedna velika ličnost svoju najplodonosniju misao ne izrazi u okviru one kategorije koja bi na prvi pogled trebalo da nam se, sa gledišta spoljnje klasifikacije, učini »najlogičnijom«, već u okviru druge kategorije koja se na prvi pogled može učiniti toj ličnosti strana. Neki političar piše o filozofiji. No možda se njegova »prava« filozofija, naprotiv, može pronaći i ispitati u političkim napisima! U svakoj ličnosti postoji sklonost prema jednoj, za nju glavnoj ili preovlađujućoj delatnosti: upravo u toj delatnosti treba tragati za njenom mišlju, najčešće prečutno sadržanoj u onoj koja je izražena *ex professo*, a katkad i njoj suprotnoj. Moramo priznati da takvo merilo istorijskog prosuđivanja nosi u sebi mnogo opasnosti od diletantizma i da se ono mora veoma oprezno primenjivati, no to još uvek ne znači da ono nije valjano i pouzdano.

U stvari, slučajni, prigodni »filozof« mnogo teže uspeva da se izdvoji iz struja koje preovlađuju u njegovom vremenu, od tumačenja izvesnih pogleda na svet, koja su postala dogmatična itd, dok se naprotiv kao naučnik koji istražuje po-

litičke pojave, oseća oslobođen tih idola vremena ili grupe, neposrednije i na sasvim osoben način se suočava sa istom idejom, može da pronikne u njenu bit i da je veoma živo razvije. U vezi toga pominjemo još uvek korisnu i plodonosnu misao Roze Luksemburg o nemogućnosti suočavanja sa nekim pitanjima filozofije prakse, pošto ona još nisu postala *aktuelna* u toku istorije opšte ili jedne određene društvene grupacije. Ekonomsko korporativnoj fazi, fazi borbe za prevlast u građanskom društvu, fazi državnosti, odgovaraju određene intelektualne delatnosti koje se ne mogu proizvoljno improvizovati ili preuranjeno razviti. U fazi borbe za prevlast, razvija se nauka politike, u fazi državnosti sve superstrukture treba da se razvijaju jer inače preti opasnost od rasula Države.

(Prevedeno iz: A. Gramsci: «Il materialismo storico», str. 114–115).

...Kada čovek nema inicijative u borbi, i kada se i sama borba naposljetku poistoveti s nizom poraza, tada mehanički determinizam postaje strahovita snaga moralnog otpora i kohezije, strpljive i uporne istrajnosti. »Ja sam trenutno poražen, ali sila stvari radi za mene i s vremenom«, itd. Stvarna volja zaodeva se u akt vere, u izvesnu racionalnost istorije, u empirijski i primitivan oblik strasnog finalizma, koji se ukazuje kao nešto što zamenjuje predodređenje, providenje itd. konfesionalnih religija. Treba insistirati na činjenici da i u tom slučaju realno postoji snažna voljna aktivnost, neposredno mešanje u »silu stvari«, ali u jednom implicitnom, prikrivenom obliku, koji se stidi sebe sama i stoga je svest protivrečna, nedostaje joj kritičko jedinstvo itd. Ali kada »podređeni« postane upravljač i odgovara za ekónomsku aktivnost masa, mehanicizam u izvesnom trenutku postaje neposredna opasnost, dolazi do revizije čitavog načina mišljenja, jer je došlo do promene u društvenom načinu postojanja. Zbog čega se sužavaju granice i dominacija »sile stvari«? Jer, u stvari, ako je podređeni juče i bio stvar, danas više nije stvar nego istorijska ličnost, protagonist; ako je juče i bio neodgovoran, jer je »pružao otpor« jednoj stranoj volji, danas oseća da je odgovoran, jer više nije onaj koji odoleva,

nego onaj koji deluje i koji je nužno aktivan i preduzimljiv. Ali, da li je i juče on bio samo puki »otpor«, puka »stvar«, puka »neodgovornost«? Svakako da nije i, štaviše, treba istaći da je fatalizam samo slabičko zaodevanje jedne aktivne i realne volje. Eto zbog čega treba uvek dokazivati ništavilo mehanicističkog determinizma koji je, doduše, objašnjiv kao naivna filozofija mase i jedino kao takav predstavlja unutrašnji element snage. Ali kada ga intelektualci prihvate kao svesnu i doslednu filozofiju, on postaje uzrok pasivnosti, glupe samodovoljnosti, i to ne čekajući da podređeni postane rukovodilac i odgovoran. Jedan deo mase, takođe podređen, uvek je rukovodeći i odgovoran, i filozofija dela uvek prethodi filozofiji celine, ne samo kao teorijsko anticipiranje nego kao aktuelna nužnost.

(A. Gramši: »Izabrana dela«, str. 31)

...Aktivan čovek iz mase deluje praktično, ali nema jasne teorijske svesti o tom svom delovanju, koje je takođe saznavanje sveta utoliko što ga preobražava. Štaviše, njegova teorijska svest istorijski može biti u suprotnosti s njegovim delovanjem. Može se gotovo reći da on ima dve teorijske svesti (ili jednu protivrečnu svest) – jednu koja se nalazi u samom njegovom delovanju i koja ga stvarno sjedinjuje sa svim njegovim saradnicima u praktičnom preobražavanju stvarnosti, i jednu površnu, spoljnu ili verbalnu, koju je nasledio iz prošlosti i prihvatio bez kritike. Ipak ta »verbalna« koncepcija nije bez posledica: ona na više ili manje energičan način vezuje za određenu društvenu grupu, utiče na moralno ponašanje, na usmerenost volje, što može dovesti do tačke u kojoj protivrečnost svesti ne dopušta nikakvu akciju, nikakvu odluku, nikakav izbor, i izaziva stanje moralne i političke pasivnosti. Kritičko razumevanje sebe samih nastaje, prema tome, kroz borbu političkih »hegemonija«, kroz borbu oprečnih pravaca, najpre na polju etike, zatim na polju politike, da bismo došli do više razrade sopstvenog shvatanja stvarnosti. Svest o tome da smo deo određene hegemonističke snage (to jest politička svest) jeste prva faza za docniju i progresivnu

samosvest u kojoj se naposljetku sjedinjuju teorija i praksa. Prema tome, ni jedinstvo teorije i prakse nije, dakle, mehanička činjenica, već istorijsko nastajanje, koje ima svoju elementarnu i prvobitnu fazu u osećanju »distinkcije«, »odvojenosti« i jedva nagonski osećane nezavisnosti, pa se razvija sve do stvarnog i potpunog posedovanja doslednog i jedinstvenog pogleda na svet. Eto zbog čega treba istaći kako politički razvitak pojma hegemonije predstavlja, pored političko-praktičnog napretka, i veliki filozofski napredak, jer nužno povlači za sobom i pretpostavlja intelektualno jedinstvo i etiku u skladu sa shvatanjem stvarnosti koje je prevazišlo opšti način mišljenja i postalo, iako još u uskim okvirima, kritičko.

Međutim, u najnovijem razvoju filozofije prakse to produbljavaње pojma jedinstva teorije i prakse nalazi se tek u početnoj fazi. Ima tu još ostataka mehanicizma, pošto se govori o teoriji kao »dopuni«, »sporednoj stvari« u odnosu na praksu, o teoriji »kao sluškinji prakse«. Izgleda pravilno da se i ovo pitanje postavi istorijski, to jest kao jedan vid političkog pitanja intelektualaca. Kritička samosvest znači istorijski i politički stvaranje jedne elite intelektualaca: ljudska masa se ne »razlikuje« i ne postaje »po sebi« nezavisna ako se ne organizuje (u širem smislu); a nema organizacije bez intelektualaca, odnosno bez organizatora i rukovodilaca, to jest ako se teorijski vid veze teorija-praksa ne razaznaje konkretno u jednom sloju lica »specijalizovanih« u »pojmovnom i filozofskom stvaranju«. Ali proces stvaranja intelektualaca je dug, težak, pun protivrečnosti, napredovanja i povlačenja, razjedinjavanja i ponovnog okupljanja, pri čemu je »vernost« mase dovedena ponekad u teško iskušenja (a vernost i disciplina su početni oblik pristanka mase i njene saradnje u razvitku celokupnog kulturnog fenomena). Proces razvitka je vezan za dijalektiku intelektualci – masa: sloj intelektualaca razvija se kvantitativno i kvalitativno, ali svaki skok ka novoj »širini« i složenosti sloja intelektualaca vezan je za sličan pokret mase običnih ljudi, koja se uzdiže do viših kulturnih nivoa i proširuje istovremeno svoj krug uticaja; pri tome dolazi do individualnih prodora, a takođe i prodora više ili manje značajnih grupa prema sloju specijalizovanih intelektualaca. U tom procesu se, međutim, stalno ponavljaju trenuci u kojima između mase i intelektualaca (ili nekih od njih, ili neke njihove grupe) dolazi do odvajanja, gubljenja kontakta. Otuda utisak nečega »sporednog«, dopunskog, podređenog.

Insistiranje na elementu »prakse« u spoju teorija-praksa, pošto smo rascepili, odvojili a ne samo razlikovali ta dva elementa (to je upravo čisto mehanička i konvencionalna operacija) – znači da prolazimo kroz relativno primitivnu istorijsku fazu, još uvek ekonomsko-korporativnu fazu u kojoj se kvantitativno menja opšta slika »strukture« i na putu je da nastane odgovarajući kvalitet-nadgradnja, ali on još nije organski formiran. Treba istaći važnost i značaj koje u savremenom svetu imaju političke stranke u stvaranju i širenju pogleda na svet utoliko što suštinski stvaraju etiku i politiku u skladu s tim pogledima, to jest utoliko što funkcionišu gotovo kao istorijski »eksperimentatori« tih shvatanja. Stranke individualno biraju delujuću masu, i do tog izbora dolazi bilo na praktičnom polju bilo zajedno i na teorijskom, i pri tome je odnos između teorije i prakse utoliko prisniji ukoliko je pogled na svet vitalnije i radikalnije novatorski i antagonistički postavljen prema starim načinima mišljenja. Stoga se može reći da su stranke stvaraoci novih integralnih i totalitarnih intelektualnosti, to jest da su mesto na kome se kali i sjedinjuje teorija i praksa, i to shvaćeno kao stvarni istorijski proces; jasno je koliko je nužno da to formiranje teče uz individualni pristanak, a ne uz pristanak »laburističkog tipa«. Jer, ako je reč o tome da se organski rukovodi »čitavom ekonomski aktivnom masom«, reč je, znači, o tome da se njome rukovodi ne na osnovu starih šema, nego uvodeći nove metode, a to uvođenje novih metoda može, u svojim prvim stadijima, postati masovno jedino preko jedne elite, kod koje je pogled na svet, implicitan u svakoj ljudskoj delatnosti, postao u izvesnoj meri već aktuelna, dosledna i sistematska svest i tačno određena i odlučna volja.

(Isto, str. 28, 29, 30)

Definicija pojma etičko-političke istorije¹

... da li filozofija prakse isključuje etičko-političku historiju, tj. ne priznaje stvarnost nekog momenta hegemonije, ne daje važnost kulturnom i moralnom upravljanju i doista ocjenjuje »prividnosti« kao činjenice nadgradnje. Može se kazati da filozofija prakse ne samo da ne isključuje etičko-političku historiju, nego se njezina posljednja faza razvitka sastoji, štoviše, u isticanju momenta hegemonije kao bitnog u njezinoj koncepciji države i u »valorizaciji« fakta kulture, kulturnog djelovanja i kulturnog fronta, koji je neophodan uz ove isključivo, ekonomske i političke momente...

(A. Gramsci: »Historijski materijalizam i filozofija Benedeta Crocea«, str. 220)

Progres i nastajanje

Da li su posredi dve različite stvari ili različiti vidovi jednog istog pojma? Progres je ideologija, a nastajanje je filozofsko shvatanje. »Progres« zavisi od određenog mentaliteta, koji obrazuju izvesni kulturni elementi istorijski određeni; »nastajanje« je filozofski pojam u kome »progres« može da bude i odsutan. U ideji progressa podrazumeva se mogućnost kvantitativnog i kvalitativnog merenja: više i bolje. Pretpostavlja se, dakle, »određena« ili odredljiva mera, ali tu meru daje prošlost, izvesna faza prošlosti ili izvesni merljivi vidovi, itd. (Ne misli se tu na neki metrički sistem progressa.) Kako je nastala ideja progressa? Da li taj nastanak pretpostavlja bitnu istorijsku činjenicu, takvu da predstavlja epohu? Izgleda

¹ Odnosi croceanskih teorija o etičko-političkoj ili »religioznoj« historiji sa historiografskim teorijama Fustela de Coulangesa, koje su sadržane u knjizi »Cite antique« (Antikni grad-država). Treba istaći, da je knjigu objavio izdavač Laterza upravo prošlih godina (možda 1928), i to četrdeset godina pošto je napisana (F. de C. umro je 1889) i odmah pošto je izdavač Vallecchi ponudio da izda prijevod. Može se pretpostaviti, da je knjiga privukla Croceovu pažnju, dok je razrađivao svoje teorije i radio na svojim knjigama. Treba podsjetiti, da na kraju knjige Prilog kritici sebe samoga (1915) Croce najavljuje, da će pisati Historiju Evrope. Refleksije o ratu orijentirale su ga na ove historiografske probleme i probleme političke nauke.

da je tako. Nastanak i razvitak ideje progresa odgovara raširenoj svesti da je postignut izvestan odnos između društva i prirode (uključujući u pojam prirode i pojam slučaja i »iracionalnog«), tako da ljudi u celini bivaju sigurniji u svoju budućnost, »racionalno« mogu zamisliti celovite planove svoga života. Da bi se borio protiv ideje progresa, Leopardi je morao pribegavati vulkanskim erupcijama, to jest onim prirodnim pojavama kojima se još »ne može odoleti« i kojima nema leka. Ali u prošlosti su postojale mnogobrojnije sile kojima se nije moglo odoleti – beda, epidemije itd, a one su u izvesnim granicama savladane.

Da je progres predstavljao demokratsku ideologiju, to je van sumnje, da je politički poslužio formiranju modernih ustavnih država itd, isto tako je van sumnje. Da danas više nije na vrhuncu, takođe je van sumnje, ali u kom smislu? Ne u tom smislu da je izgubljena vera u mogućnost racionalnog savlađivanja prirode i slučaja, već u »demokratskom« smislu; to jest da su zvanični »nosioci« napretka postali nesposobni za takvo obuzdavanje, jer su stvorili aktuelne razorne snage koje su isto tako opasne i mučne kao što su bile one iz prošlosti (te snage su već »društveno« zaboravljene, iako ih nisu zaboravili svi društveni elementi, jer seljaci i dalje ne shvataju »progres«, to jest veruju da su još, i još su odveć, u vlasti prirodnih sila i slučaja; zadržavaju, dakle, »magijski«, srednjovekovni, »religiozni« mentalitet), kao što su »kriza«, nezaposlenost itd. Kriza ideje progresa nije, dakle, kriza same ideje, nego kriza nosilaca te ideje, koji su i sami postali »priroda«, čije je savlađivanje nužno. U ovoj situaciji, napadi na ideju progresa imaju određenu pozadinu i veoma su tendenciozni.

Može li se odvojiti ideja progresa od ideje nastajanja? Izgleda da ne može. One su se rodile zajedno, kao politika (u Francuskoj), kao filozofija (u Nemačkoj, razvijena zatim u Italiji). U »nastajanju« se težilo za tim da se spase ono što je najkonkretnije u »progresu«, kretanje i, štaviše, dijalektičko kretanje (prema tome, reč je i o produbljavanju, jer je progres vezan za vulgarno shvatanje evolucije).

Filozofija i demokratija

Može se pratiti uporedan razvoj savremene demokratije i podređenih oblika metafizičkog materijalizma i idealizma. Francuski materijalizam XVIII veka tražio je jednakost svodenjem čoveka na prirodnjačku kategoriju, individuu jedne biološke vrste, koja se ne razlikuje po društvenim i istorijskim obeležjima, već po prirodnim obdarenostima; u svakom slučaju, jednak je u suštini svojim blišnjima. To shvatanje je postalo opšti način mišljenja, koje je došlo do izraza u narodskoj reči da smo »svi rođeni nagi«, (osim ako taj izraz opšteg načina mišljenja ne prethodi ideološkoj diskusiji intelektualaca). Idealizam tvrdi da je filozofija prvenstveno demokratska nauka utoliko što se odnosi na sposobnost rasuđivanja, zajedničku svim ljudima; time se može i objasniti mržnja aristokrata prema filozofiji i zakonske zabrane uperene protiv nastave i kulture koje su sprovodile klase starog režima.

(Isto, str. 54)

Struktura i nadgradnja

Rečenicu iz uvoda u Kritiku političke ekonomije, da ljudi postaju svesni sukoba strukture na terenu ideologija, treba posmatrati kao tvrdjenje gnoseološke, a ne čisto psihološke i moralne vrednosti. Iz toga proizilazi da i teorijsko-praktično načelo hegemonije takođe ima gnoseološki domet, i stoga na ovom polju treba tražiti najveći Iljičev¹ teorijski doprinos filozofiji prakse. Iljič treba da je stvarno unapredio filozofiju kao filozofiju, ukoliko je unapredio političku doktrinu i praksu. Ostvarenje hegemonističkog aparata, ukoliko stvara nov ideološki teren, određuje reformu svesti i metoda saznanja; to je saznajna činjenica, filozofska činjenica. Kro-

¹ Vladimir Iljič Lenjin. – Prim. red.

ćevim jezikom rečeno: kada ljudima pođe za rukom da uvedu nov moral koji je saglasan s novim pogledom na svet, na posletku uvode i takav pogled u svet, tj. dolazi do celokupne filozofske reforme.

Struktura i nadgradnje obrazuju »istorijski blok«, to jest složena, protivrečna i nesuglasna ukupnost nadgradnji jeste odraz ukupnosti društvenih odnosa proizvodnje. Iz toga se izvlači zaključak da samo jedan sveobuhvatni sistem ideologija racionalno održava protivrečnost strukture, i predstavlja postojanje objektivnih uslova za preobražaj prakse. Ako se obrazuje društvena grupa koja je stoprocentno homogena po ideologiji, to znači da postoje stoprocentne premise za taj preobražaj, to jest da je »racionalno« na delotvoran i aktuelan način stvarno. To rasuđivanje se zasniva na nužnom reciprocitetu između strukture i nadgradnji (reciprocitetu koji je stvarni dijalektički proces).

(Isto, str. 56-57)

Politička nauka

Osnovna novina koju je filozofija prakse unela u političku i istorijsku nauku jeste dokaz da ne postoji neka apstraktna »ljudska priroda«, stalna i nepromenljiva (taj pojam svakako potiče iz religioznog mišljenja i transcendencije), već da je ljudska priroda ukupnost istorijski određenih društvenih odnosa, to jest ona je istorijska činjenica koja se, u izvesnim granicama, može utvrditi pomoću metoda filologije kritike. Stoga političku nauku treba shvatiti u njenoj konkretnoj sadržini (takođe i u njenoj logičkoj formulaciji) kao organizam u razvitku. Ipak treba primetiti da se o Makijavelijevom postavljanju političkog pitanja (odnosno tvrdenju koje je implicitno u njegovim spisima, naime da je politika samostalna aktivnost sa svojim principima i zakonima koji se razlikuju od moralnih i religioznih principa i zakona; ova postavka ima veliki filozofski domet, jer implicitno unosi novine u shvanje o moralu i religiji, to jest unosi novine u čitav pogled na svet) danas još diskutuje i ono se osporava – nije uspelo da postane »opšti način mišljenja«. Što to znači? Zna-

či li to samo da se intelektualna i moralna revolucija, čiji su elementi in nuce¹ u Makijavelijevoj misli, još nije ostvarila, da nije postala javni i očigledni oblik nacionalne kulture? Ili to pak ima samo aktuelan politički značaj i treba da pokaže postojeću podvojenost između onih koji upravljaju i onih kojima se upravlja, da pokaže da postoje dve kulture: kultura onih koji vladaju i onih nad kojima se vlada; i da pokaže da vladajuća klasa, kao i crkva, ima svoj stav prema običnim ljudima, stav diktiran nužnošću da se ne odvoji od njih, s jedne strane, a, s druge, da ih održi u ubeđenju da je Makijaveli samo davolska prikaza.

Tako se postavlja problem značaja koji je Makijaveli imao u svoje vreme i ciljeva koje je sebi postavljao kad je pisao svoje knjige, a naročito *Vladaoca*. Makijavelijevo učenje nije bilo, u njegovo vreme, neka sasvim »knjiška« stvar, monopol izolovanih mislilaca, tajna knjiga koja kruži među posvećenima. Makijavelijev stil nije stil sistematičnog pisca rasprava, kakvih je bilo u srednjem veku i za humanizma; naprotiv, to je stil čoveka od akcije koji želi da podstakne na akciju, to je stil partijskog »manifesta«. »Moralističko« tumačenje koje je dao Foskolo svakako je pogrešno; međutim, tačno je da je Makijaveli otkrio nešto, a ne samo teoretski uopštio stvarnost; ali, kakav je bio cilj toga otkrivanja? Moralistički ili politički cilj? Obično se govori da se Makijavelijeve norme za političku delatnost »primenjuju ali ne kazuju«; veliki političari – kaže se – počinju time što proklinju Makijavelija, izjašnjavaju se kao antimakijavelisti upravo stoga da bi »svetiteljski« mogli primenjivati njegove norme. Da nije Makijaveli nedovoljno makijavelist, jedan od onih koji »poznaju igru« i budalasto sa njom upoznaju druge ljude, dok vulgarni makijavelizam uči suprotnom? Apstraktno je istinito Kročcovo tvrđenje da makijavelizam, pošto je nauka, služi koliko reakcionarima toliko i demokratima, kao što veština mačevanja služi i plemićima i razbojnicima – za odbranu i za ubijanje – i da Foskolov sud treba shvatiti u tom smislu. Sam Makijaveli primećuje da su stvari o kojima on piše primenjene i da su ih uvek primenjivali najveći ljudi istorije. Stoga ne izgleda da on želi nešto da sugerise onome ko već zna, niti je njegov stil stil nepristrasne naučne aktivnosti, a isto tako ne može se po-

¹ U začetku. – Prim. red.

misliti da je on do svojih teza političke nauke došao filozofskom spekulacijom, što bi ovoj posebnoj materiji davalo nečeg čudesnog za njegovo vreme, obzirom da i danas nailazi na toliki otpor i suprotstavljanja.

(Isto, str. 195, 196)

Politika kao samostalna nauka

Prvo pitanje koje treba postaviti i rešiti u jednoj raspravi o Makijaveliju jeste pitanje politike kao samostalne nauke, to jest mesta koje nauka o politici zauzima i mora zauzimati u sistematskom pogledu na svet (povezanom i doslednom), u jednoj filozofiji prakse.

Napredak koji je u tom pogledu učinio Kroče u vezi s proučavanjem Makijavelija i političke nauke sastoji se poglavito (kao i u drugim oblastima Kročeove kritičke delatnosti) u razrešavanju niza lažnih, nepostojjećih ili loše postavljenih problema. Kroče se oslonio na svoje razlikovanje momenata duha i na tvrđenje o jednom momentu prakse, o praktičnom duhu, samostalnom i nezavisnom, iako kružno vezanom za čitavu stvarnost dijalektikom različitosti.¹ U jednoj filozofiji prakse razlikovanje se svakako neće praviti između momenata apsolutnog duha, nego između stupnjeva nadgradnji, i stoga će biti potrebno utvrditi dijalektički položaj političke aktivnosti (i odgovarajuće nauke) kao određenog stupnja nadgradnje: moći će se reći, u vidu prvog nagoveštaja i aproksimacije, da je politička aktivnost upravo prvi momenat ili prvi stupanj, momenat u kojem je nadgradnja još u neposrednoj fazi pukog voljnog potvrđivanja, nejasnog i elementarnog.

U kom se smislu mogu identifikovati politika i istorija i, prema tome, čitav život i politika? Kako se zbog toga čitav sistem nadgradnji može shvatiti kao različitosti politike i

¹ Benedeto Kroče, smatrajući da Hegel greši što ne deli pojmove koji su samo različiti od suprotnih pojmova, uveo je razliku između dijalektike različitih pojmova, po kojoj duh, kružnim procesom, prelazi od nižeg na viši stupanj, i dijalektike suprotnih pojmova (lepo—ružno, istinito—lažno, itd.) koja stvara sintezu od teze i antiteze u konkretnoj sferi svakog stupnja. — Prim. red.

kako se, prema tome, opravdava uvođenje pojma različitog u jednu filozofiju prakse? Ali može li se govoriti o dijalektici različitosti i kako se može shvatiti pojam kruženja između stepena nadgradnje? Pojam «istorijskog bloka», to jest jedinstvo između prirode i duha (strukture i nadgradnje), jedinstvo suprotnosti i različitosti.

Može li se kriterij razlikovanja uvesti i u strukturu? Kako da se shvati struktura: kako će se u sistemu društvenih odnosa moći razlikovati elementi »tehnika«, »rad«, »klasa« itd, shvaćeni istorijski a ne »metafizički«? Kritika Kročeeve postavke, po kojoj, u polemičke ciljeve, struktura postaje »skriveni bog«, »noumenon« u protivstavu s »prividima« nadgradnje. »Prividi« u metafizičkom i pozitivnom smislu? Zašto se »istorijski« i jezički govorilo o »prividima«?

Zanimljivo je utvrditi kako je Kroče iz toga opšteg shvaćanja izvukao svoje posebno učenje o zabludi i praktičnom poreklu zablude. Za Kročea, poreklo zablude leži u neposrednoj »strasti«, to jest strasti individualnog ili grupnog karaktera; ali šta će proizvesti »strast« šireg istorijskog dometa, strast kao »kategoriju«? Strast – neposredni interes koja je poreklo »zablude« jeste momenat koji se u »Tezama o Fojerbahu« naziva schmutzig-jüdisch. Ali kao što strast – interes schmutzig-jüdisch, određuje neposrednu zabludu, tako strast šire društvene grupe određuje »filozofsku« zabludu (intermedij zabluda – ideologija, o čemu Kroče posebno raspravlja); u tom nizu je značajno sledeće: »egoizam (neposredna zabluda) – ideologija – filozofija« jeste opšti termin za »zabludu«, koja je vezana za razne stepene strasti i koju će biti potrebno shvatiti ne u moralističkom ili doktrinarnom smislu, već u potpuno »istorijskom« i dijalektičkom smislu onoga što je »istorijski prolazno i dostojno da nestane«, u smislu »nekonačnosti« svake filozofije, »života-smrti«, »bica-nebića«, to jest dijalektičkog termina koji treba prevazići u razvoju.

Termin »prividno«, »privid« znači upravo to i ništa drugo nego to, i taj termin treba opravdati pred dogmatizmom: on je potvrda prolaznosti svakog ideološkog sistema, pored toga što je potvrda o istorijskoj vrednosti svakog sistema i njegovoj nužnosti. (»Na ideološkom terenu čovek stiče svest o društvenim odnosima«: reći to, zar ne znači potvrđivati nužnost i vrednost »privida«?).

Kročeovo shvatanje o politici-strasti isključuje partije, jer se ne može zamisliti organizovana i trajna »strast«; stalna strast je stanje orgazma i grča, koje dovodi do nesposobnosti za delovanje. Ono isključuje partije i svaki prethodno utvrđeni »plan« za akciju. Uza sve to, partije postoje i planovi za akciju se razrađuju, primenjuju i često ostvaruju u znatnoj meri: prema tome, postoji neka »slabost« u Kročeovom shvatanju. Ne vredi reći ni to da, ako partije i postoje, to nema veliki »teorijski« značaj, jer »partija« u trenutku akcije nije ona ista »partija« koja je ranije postojala; to delimično može biti tačno, ali ipak između tih dveju »partija« postoje tolike podudarnosti da se u stvari može reći da je u pitanju isti organizam.

Ali, da bi to shvatanje bilo valjano, trebalo bi da bude moguće primeniti ga i na »rat« i, prema tome, ono bi moralo objasniti činjenicu o stajaćim vojskama, vojnim akademijama, oficirskim korovima. Rat koji je u toku jeste takođe »strast«, najintenzivnija i najgrozničavija strast, to je trenutak političkog života, to je, u drugim oblicima, nastavak određene politike; treba, dakle, objasniti kako »strast« može postati moralna »dužnost« i to dužnost ne političkog već etičkog morala.

U pogledu »političkih planova« koji su povezani s partijama kao trajnim formacijama, treba se setiti onoga što je Moltke govorio o vojnim planovima. Naime, da se oni ne mogu razraditi ni utvrditi unapred u svim svojim pojedinostima, nego samo u svojoj srži i osnovnoj zamisli, jer pojedinosti akcije u izvesnoj meri zavise od poteza protivnika. Strast se ispoljava upravo u pojedinostima, ali Moltkeovo načelo ne izgleda takvo da opravdava Kročeovu koncepciju: u svakom slučaju, ostala bi da se objasni vrsta »strasti« vrhovnog štaba koji je hladno i »bestrasno« razradio plan.

Elementi politike

Treba reći da najpre zaboravljamo baš prve elemente, najelementarnije stvari; uostalom, ponavljajući se bezbroj puta, oni postaju stubovi politike i bilo koje kolektivne akcije.

Prvi je elemenat da odista postoje upravljači i oni kojima oni upravljaju, rukovodioci i vođeni. Citava politička nauka i veština zasnivaju se na toj osnovnoj činjenici, nesvodljivoj (u izvesnim opštim uslovima) činjenici. Poreklo te činjenice jeste problem za sebe, koji treba posebno proučavati (u najmanju ruku biće potrebno i nužno proučavati kako da se ublaži i otkloni ta činjenica, menjajući izvesne uslove za koje se može utvrditi da deluju u tom pravcu). Međutim, ostaje činjenica da postoje rukovodioci i vođeni, upravljači i oni kojima oni upravljaju. S obzirom na to biće potrebno videti kako se može rukovoditi na najefikasniji način (s obzirom na izvesne ciljeve), kako, prema tome, najbolje pripremati rukovodioce (i u tome se, tačnije, sastoji prvi odeljak političke nauke i veštine), i kako se, s druge strane, upoznaju linije manjeg otpora ili racionalne linije da bi se postigla poslušnost onih kojima se rukovodi i upravlja. U formiranju rukovodilaca osnovna je premisa: želimo li da uvek bude upravljača i onih kojima se upravlja, ili želimo da stvorimo uslove u kojima iščezava nužnost postojanja takve podele? Odnosno, pitanje je: polazi li se od premise o večitoj podeli ljudskog roda ili se veruje da je ona samo istorijska činjenica koja odgovara izvesnim uslovima? Treba ipak jasno imati na umu da ta podela na upravljače i one kojima se upravlja, iako u krajnjoj liniji vodi poreklo od podele društvenih grupa, još uvek postoji – s obzirom na stanje stvari – i u okviru jedne iste grupe, čak i socijalno homogene. U izvesnom smislu moglo bi se reći da je tu podelu stvorila podela rada, da je to tehnička činjenica. Tom koegzistencijom motiva špekulišu oni koji u svemu vide samo »tehniku«, »tehničku« nužnost itd, da bi izbegli osnovni problem.

S obzirom na to da i u jednoj istoj grupi postoji podela na upravljače i podređene, treba utvrditi neka neopoziva načela i, štaviše, to je teren na kome dolazi do najtežih »grešaka«, to jest pojavljuju se najkriminalnije nesposobnosti, ali najteže za ispravljanje. Pošto je postavljeno načelo jedne iste

grupe, veruje se da poslušnost mora biti automatska, da se mora javljati bez potrebe za dokazivanjem »nužnosti« i racionalnosti; i ne samo to; misli se, isto tako, da je ona neosporna (poneko misli, a što je još gore i deluje prema tom mišljenju, da će »poslušnost« doći bez traženja, bez označavanja puta kojim treba ići). Tako je teško kod rukovodilaca iskoreniti »kadornizam«¹, to jest ubeđenje da će nešto biti učinjeno zato što rukovodilac misli da je to pravilno i racionalno; ako se ne uradi, »krivica« se prebacuje na onoga koji je »trebalo da«... itd. Isto tako, teško je iskoreniti i zločinačku naviku da se zanemaruje izbegavanje nepotrebnih žrtava. Pa ipak, opšti način mišljenja pokazuje da se najveći deo kolektivnih (političkih) nesreća dešava stoga što se nije nastojalo da se izbegnu nepotrebne žrtve, ili se pokazalo da se nije vodilo računa o tuđem žrtvovanju i da se igralo tuđom kožom. Svako je čuo od oficira s fronta kako su vojnici stvarno stavljali život na kocku kad je to bilo najpotrebnije, ali su se, naprotiv; bunili kad bi videli da ih zanemaruju. Na primer: jedna četa je bila u stanju da gladuje mnogo dana, jer je videla da namirnice nisu mogle stići zbog neke više sile, ali se bunila ako bi ijedan obrok bio preskočen iz nemara i zbog birokratije, itd.

Ovo načelo proteže se na sve akcije koje iziskuju žrtve. Iz ovog toga posle svake propasti treba pre svega tragati za odgovornošću rukovodilaca, i to u uskom smislu (na primer: jedan front sačinjava više sekcija, a svaka sekcija ima svoje rukovodiocce; moguće je da su za jedan poraz odgovorniji rukovodioci jedne sekcije nego rukovodioci druge, ali reč je o većoj ili manjoj odgovornosti, a ne o isključivanju ičije odgovornosti; to nikada).

Utvrdivši načelo da postoje rukovodioci i vođeni, upravljači i potčinjeni, tačno je da su »partije« do sada najprikladnije sredstvo za izgrađivanje rukovodilaca i stvaranje sposobnosti za rukovođenje (»partije« se mogu pojavljivati pod najrazličitijim imenima, pa čak i pod imenom antipartije, »negacije partija«; u stvari, i takozvani »individualisti« su partijski ljudi, samo što bi hteli da budu »šefovi partija« po milosti božjoj ili gluposti onih koji ih slede).

¹ Po generalu Luigiju Cadorniju, vrhovnom komandantu italijanske vojske u prvom svetskom ratu, koji je smenjen 1917. godine, posle bitke kod Kaporeta. – Prim. red.

Razvijanje opšteg pojma sadržanog u izrazu »državni duh«. Taj izraz ima vrlo precizno, istorijski određeno značenje. Ali postavlja se sledeći problem: postoji li nešto slično onome što se zove »državni duh« u svakom ozbiljnom pokretu, to jest da to ne bude samovoljni izraz više ili manje opravdanih individualizama? »Državni duh« pretpostavlja kontinuitet, bilo u odnosu na prošlost, to jest u odnosu na tradiciju, bilo na budućnost, to jest pretpostavlja da je svaki čin trenutak složenog procesa koji je već započet i koji će se nastaviti. Odgovornost za taj proces, to da smo učesnici u njemu, solidarni s materijalno »nepoznatim« snagama, čije se delovanje i aktivnost ipak osećaju, da smo solidarni sa snagama o kojima se vodi računa kao da su »materijalne« i fizički prisutne – to se upravo u izvesnim slučajevima naziva »državnim duhom«. Očevidno da ta svest o »trajanju« mora biti konkretna a ne apstraktna, to jest u izvesnom smislu ne sme prevazilaziti izvesne granice. Uzmimo da su najuže granice jedna prethodna i jedna buduća generacija, a to nije malo, pošto se kao posebna generacija neće računati ljudi koji žive trideset godina pre ili posle današnjice, nego će se računati organski, u istorijskom smislu, što je bar kad je u pitanju prošlost lako shvatiti: a to je da smo solidarni s ljudima koji su već veoma stari i koji za nas predstavljaju »prošlost« koja još živi među nama, koju treba upoznati i s kojom treba svesti račune, što je jedan od elemenata sadašnjosti i jedna od premisa budućnosti. Solidarni smo i sa decom, s generacijama koje se rađaju i rastu, za koje smo odgovorni. (Drugo je »kult tradicije«, koji ima tendencioznu vrednost, uključuje izbor i određeni cilj, to jest leži u osnovi jedne ideologije.) Pa ipak, ako se može reći da se tako shvaćeni »državni duh« nalazi u svima, treba se stalno boriti protiv njegovih deformacija i skretanja.

»Podvig radi podviga«, »borba radi borbe« itd, a naročito uskogrudi i sićušni individualizam koji je pak hirovito zadovoljavanje trenutnih impulsa, itd. (U stvari, uvek je u pitanju italijanska »apolitičnost« koja dobija razne živopisne i nastrane oblike.) Individualizam je samo animalna apolitičnost, sektaštvo je »apolitičnost« i, razmotrimo li dobro, sektaštvo je, zaista, jedan oblik lične »klijentele«, dok pri tome nedostaje partijski duh koji je osnovni element »državnog duha«. Dokazivanje da je partijski duh osnovni element državnog duha jeste jedna od najznačajnijih dužnosti koju tre-

ba podržavati: »individualizam« je, naprotiv, animalni element, »kome se stranci dive«, kao i postupcima stanovnika zoološkog vrta.

(Isto, str. 200, 201, 202, 203)

Prošlost i sadašnjost

Velike ideje – Velike ideje i neodređene formule. Ideje su velike ako su ostvarljive, to jest ako razjašnjavaju jedan stvarni odnos koji je prisutan u izvesnoj situaciji, a razjašnjavaju ga ako konkretno ukazuju na proces postupaka kojima organizovana, kolektivna volja obelodanjuje taj odnos (stvara ga) ili ga, obelodanjujući ga, uništava, zamenjujući ga. Brbljivi tvorci velikih planova, takvi su upravo zato što u »iznetoj ideji«, »velikoj ideji« ne umeju da uoče veze sa konkretnom stvarnošću, što ne umeju da uspostave stvarni proces sprovođenja u delo, izvršenja. Klasni državnik istovremeno naslućuje ideju i stvarni proces sprovođenja u delo; on sastavlja plan i istovremeno »pravilo« za njegovo izvršenje. Brbljivi tvorac planova postupa »ispitujući i preispitujući.« O njegovoj delatnosti kaže se da je »stvarati i uništavati, podjednako rad«. Sta u stvari znači da uz plan treba priključiti pravilnik? To znači da plan treba da shvati svaki delatni, radni čovek, kako bi saznao kakav zadatak treba ostvariti i izvršiti. To znači da on, upućujući na jedan čin, pomaže u predviđanju pozitivnih i negativnih posledica toga čina, privole i otpora, i da u sebi sadrži organizaciju. To je jedan vid jedinstvenosti teorije i prakse.

Zaključak: svaki veliki političar mora biti i veliki administrator, svaki veliki strateg, veliki taktičar, svaki veliki doktrinarnar, veliki organizator. Štaviše, to može da bude merilo vrednovanja: procenjuje se teoretičar, tvorac planova, po njegovim osobinama i sposobnostima administratora, a administrirati, to jest upravljati, znači predviđati postupke i operacije sve do onih »molekularnih« (naravno i najsloženijih) neophodnih za ostvarenje plana.

Razume se, tačno je i obrnuto: od jednog nužnog čina treba se znati uzvisiti do odgovarajućeg načela. Sa stanovišta

kritičkog mišljenja, taj proces je neobično važan. Sud se donosi na osnovu onog što se radi, a ne na osnovu onog što se priča. Državno uređenje > zakoni > propisi: propisi pa čak i njihova primena (koja postaje pravosnažna putem cirkulara) slika su stvarne političke i pravne strukture jedne države.

(Prevedeno iz A. Gramši: «Passato e presente», str. 5–6)

Italijanski katolicizam – Povodom pitanja može li se u Italiji sprovesti protestantska reforma, vredno je zabeležiti da je jula – avgusta 1931. (posle enciklike o Katoličkoj akciji) »otkriveno« štata je u stvari katolicizam i to u nekim italijanskim časopisima (naročito je poznat članak o enciklici, objavljen u časopisu »Critica Fascista«). Ti katolici su otkrili, na veliko zaprepašćenje i zgražavanje, da je katoličanstvo jednako »papizmu«. To otkriće sigurno nije u Vatikanu primljeno sa zadovoljstvom: ono je potencijalni protestantizam, ono znači ustajanje protiv svakog papinog mešanja u unutrašnji život nacije, pošto se papstvo smatra i proglašava »stranom vlašću«. Te posledice Konkordata sigurno su zapanjile »velike« političare u Vatikanu.

(Isto, str. 152)

Religija i politika – Evo teme koju treba proučiti: postoji li i kakav je odnos u jednoj zemlji između jedinstvenosti religije i mnoštva partija i obrnuto, između relativne jedinstvenosti partija i mnoštva crkava i verskih sekti. Napominjemo da u Sjedinjenim Državama, gde postoje samo dve-tri partije koje deluju, ima na stotine crkava i verskih sekti. U Francuskoj, gde je jedinstvenost religije na zavidnom nivou, partija ima na desetine. Treba razmisliti o slučaju carističke Rusije u kojoj političke partije normalno i zakonski nisu postojale ili su bile ukinute, dok se s druge strane javljala težnja za stvaranjem mnoštva raznovrsnih najfanatičnijih verskih sekti. To bi se moglo objasniti primedbom da su kako partija tako i re-

ligija oblici pogleda na svet i da je versko jedinstvo prividno, kao što je prividno i političko jedinstvo. Versko jedinstvo krije u sebi stvarnu raznovrsnost i mnogostrukost pogleda na svet koji dolaze do izraza u partijama, jer postoji »religiozna ravnodušnost«, kao što političko jedinstvo u sebi krije mnoštvo raznih težnji koje dolaze do izraza u verskim sektama, itd. Svaki čovek nastoji da stvori jedan jedinstveni, organizovani i sistematizovani pogled na svet, ali pošto su kulturne razlike mnogobrojne i duboke, u društvu se javlja čudna raznovrsnost struja koje predstavljaju religiozni ili politički kolorit već prema istorijskoj tradiciji.

(Isto, str. 211–212)

Italijanski katolici

... Ideja o jednoj liberalnoj i parlamentarnoj državi koja ima kapitalističku privredu sa slobodnim tržištem, u Italiji se nije širila istim ritmom i istom upornošću kao u drugim nacijama. Proces njenog istorijskog razvoja neprestano se spoticao o pitanje religije, bolje rečeno o skup ekonomskih i političkih problema koji nastaju u okviru strašne borbe za interes koja se vodila tokom nekoliko vekova teokratije. Život italijanske države time je bio izbrazdan i liberalna stranka na vlasti bila je hipnotisana jednim jedinim političkim problemom, problemom odnosa između Države i Crkve, između dinastije i papstva. Glavni ciljevi svetovne države zanemarivani su ili su postavljeni empirički, to jest prema iskustvu i Italija, tokom šezdeset godina koliko postoji kao država, nije imala politički, privredni, finansijski, unutrašnji i spoljni život, dostojan savremenog državnog organizma. Naravno, nije čak vodila ni versku politiku, jer je delatnost jedne države ili jedinstvena ili okrenuta njenim najbližim i najbitnijim ciljevima, ili je pak samo haos i niski kompromis klika.

Razvoju italijanske nove države nedostaje saradnja religioznih duhova, crkvene hijerarhije, jedine sile koja može da utiče na svest pojedinca u jednom zaostalom i neprosvećenom narodu u vlasti neracionalnih i čudljivih nagona, isključenog iz svake ideološke i ekonomske borbe, obeležene za-

konima neprestane nužnosti. Ljude koji su se nalazili na čelu države morila je briga kako da postignu sporazum sa katoličanstvom, kako da liberalnoj državi potčine odvojene katoličke snage i s njima počnu saradivati na obnovi italijanskog mentaliteta i na ujedinjavanju zemlje, da kroz religiozni mit uspostave ili učvrste disciplinu naciji.

Bilo je nemoguće pomiriti dve sile kakve su svetovna država i katolicizam, pošto su one nesvodljive pod zajednički imenitelj. Da bi se katolicizam potčinio svetovnoj državi, moralo bi visoko sveštenstvo pri Svetoj stolici da načini jedan korak na putu poniznosti, da se crkvena hijerarhija odrekne života. Samo silom i odvažnošću država je mogla sprovesti svoju volju, ukidanjem pravnih i ekonomskih institucija koje podržavaju društvenu moć katolicizma. Liberalna partija nije imala potrebne smelosti i snage: diktatorska taktika desnice nije dala željene rezultate i temelji italijanske države često su bili u opasnosti da se sruše usled žestokih reakcija masa na njenu politiku. Liberalna partija pretvorila se u oportunističku partiju, odbacila je svoju ideologiju i konkretne programe i rasparčala se na onoliko delova koliko ima italijanskih trgovačkih središta, pretvorila se u osinjak izbornih mehanizama i agencija za uposlenje i obezbeđenje srećne karijere svih mogućih besposličara i svih mogućih parazita. Tako odrođen i rastočen, nejedinstven, bez nacionalne hijerarhije, liberalizam je najzad morao pognuti glavu pred katolicizmom, čije su društvene snage, naprotiv, čvrsto organizovane i usredsređene i u obliku crkvene hijerarhije imaju hiljadugodišnji skelet, čvrst i pripremljen za sve načine političke borbe i osvajanja savesti i društvenih snaga. Italijanska država pretvorila se u izvršioca klerikalnog programa i u paktu Đentiloni daje se najviše prostora jednom podmuklom i upornom delovanju svođenja države na teokratiju u pravom smislu reči i pokušajima podvrgavanja državnog, upravnog aparata posrednoj kontroli crkvene hijerarhije.

No, ako na političkom planu, na kome deluje malo uglednih pojedinaca, komunizam kao autoritativna hijerarhija, bučno odnosi pobedu nad svetovnom državom i liberalnom ideologijom, u skrivenoj i tajnoj biti društva događaji se razvijaju drukčije. Ekonomski činilac ima silno dejstvo na sastav italijanskog društva. Kapitalizam počinje da razara tradicionalne odnose koji su sastavni deo institucije porodice i religioznog mita. Načelo vlasti uzdrmano je do temelja: zem-

ljudničke mase pretvaraju se u proletarijat i teže, iako još neodređeno i nejasno, ka nezavisnosti i oslobađanju od religioznog mita. Niži redovi crkvene hijerarhije prinuđeni su da zauzmu stav u klasnoj borbi koja se sve jasnije i određenije nazire.

U krilu katolicizma rađaju se modernističke i demokratske težnje kao pokušaj da se u religioznu sredinu prenesu sukobi koji se javljaju u savremenom društvu. Crkvena hijerarhija se opire i, koristeći svoju moć, podriva hrišćansku demokratiju, ali njen ugled i njena snaga povinuju se nezadrživoj lokalnoj nužnosti interesa koji se prepliću sa religioznim mitom. Ta hijerarhija rastura grupe malih boraca za Reformu, ali suština pojave koja zavisi od razvoja kapitalističke proizvodnje, iako ublažena i obuzdana u njenoj istorijskoj spontanosti, ipak ostaje neoštećena i kobno deluje. Katolici razvijaju sve širu i dublju društvenu delatnost. Oni organizuju proleterske mase, osnivaju kooperative, kase uzajamne pomoći, banke, listove, prodiru u praktični život, nužno preplićući svoju delatnost sa delatnošću svetovne države tako da najzad njena sudbina počinje da zavisi od njihovih privatnih interesa. Interesi i ljudi za sobom povlače ideologije. Država prihvata religiozni mit, nastoji da ga pretvori u oruđe vlasti, spremno da suzbije napade novih, potpuno svetovnih snaga koje je organizovao socijalizam.

Rat je ubrzao taj proces unutrašnjeg rasula religioznog mita i legitimističkih doktrina svojstvenih rimskoj crkvenoj hijerarhiji. Rat je strahovito ubrzao i proces istorijskog razvoja svetovne i liberalne države koji se javio upravo kao antiteza legitimizma rimskog papstva. Katolička ideologija je puna novih, reformističkih struja koje nalaze pogodno tlo izražavanja i među najistaknutijim pobornicima rimskih političkih doktrina. Markiz Filipo Krispoliti¹ na sva usta je pevao hvalospeve predsedniku Vilsonu. U jednom manifestu katoličkih organizacija tvrdi se da je pobeda Sporazuma pobeda hrišćanstva nad autoritativnim luteranstvom i naziva »odri-

¹ Filipo Krispoliti (1857 – 1942) bio je najpoznatiji za vreme fašizma kad je prema režimu zauzeo i razvio stav »posrednika« između Crkve i Države. Taj stav je Krispoliti zauzeo u razvojnoj fazi razdora koji je potrajao više od pola veka posle zauzimanja Rima 1870. i donošenja zakona o Jemstvu. U torinskoj sredini, kao pisac, političar i novinar, bio je naročito poznat po saradnji u mesnim novinama.

canjem od Boga» veoma katolički usmerenu Austriju, jer je neliberalna, jer država tamo nije zasnovana na saglasnosti onih kojima se vlada. Hrišćanstvo predsednika Vilsona – pošto je moglo dati oblik a i političke programe i opšte ciljeve iznete pred narode nadahnuti nacionalnom i internacionalnom moralnošću – čisti je kalvinizam. Papa i katoličke doktrine nisu učestvovali (a nisu ni mogli učestvovati) u sastavljanju Vilsonovog programa. Papa se uvek obraćao vladarima, a ne narodima, vlasti, za njega uvek zakonitoj, a ne masama koje su čitale. Nikad poglavar rimske crkve nije narod podstakao na pobunu protiv vlasti u dinastičkim i militarističkim državama u kojima je društveno uređenje bilo onakvo kakvo je zastupano u katoličkim političkim doktrinama. Posle jedne propovedi, slične propovedi predsednika Vilsona, papa je bio lišen svetovne vlasti i podanici su se pobunili protiv njegove teokratske moći. Vilsonova ideologija Društva naroda je ideologija svojstvena savremenom kapitalizmu, jer hoće da pojedinca oslobodi svakog traga kolektivne vlasti, obeleženog predkapitalističkom ekonomskom strukturom, da bi se uspostavio građanski kozmopolitizam u službi najneobuzdanijeg takmičenja u bogaćenju pojedinaca mogućeg samo posle pada nacionalnih monopola svetskih tržišta. Vilsonova ideologija je antihijerarhijska, ona je demonska, kapitalistička revolucija koju je papa uvek progonio, ne uspevši da od nje odbrani tradicionalno ekonomsko i političko nasleđe feudalnog katolicizma.

Katolicizam je kao doktrina i kao hijerarhija, posle pobeđe Sporazuma, bio poražen, posebno u Italiji, gde se nalazi njegovo sedište. Među građanstvom i neorganizovanim narodom, pobedonosno su prihvaćene liberalne težnje kalvinizma. Ideja o svetovnoj državi potvrdila se kao politička svest u dejstvu. Italijanskoj državi više nije potrebna pomoć katoličkih snaga da bi zauzdala istorijski nezrele društvene sile. Država je oslobođena briga o internacionalnom pokretu koje je izazvalo rimsko pitanje i može da se razvija shodno onome što ona predstavlja u svojoj svetovnoj i antikatoličkoj suštini, može da se razvija i da, kroz proletersku revoluciju, iz parlamentarnog pređe u sistem Sovjeta.

Katolici se hvataju za stvarnost koja im izmiče. Religiozni mit kao rasprostranjena svest koja svojim vrednotama prožima sve delatnosti i organizme individualnog i kolektivnog života, u Italiji kao i drugde, raspada se i pretvara u određenu

političku partiju. Dobija svetovno obeležje, odriče se svoje univerzalnosti da bi se pretvorio u praktičnu volju jednog posebnog građanskog staleža koji je naumio da osvojivši državnu vlast, ne sačuva samo opšte povlastice klase, već i pojedinačne povlastice svojih pristalica.

Organizovanje katolika u političku partiju, posle Rizzodimenta, najkrupniji je događaj u italijanskoj istoriji. Okviri građanske klase su se poremetili: nadmoć države biće svom snagom suzbijena i nije isključeno da katolička partija, svojom moćnom nacionalnom organizacijom koju u rukama drži samo nekoliko veštih ljudi, pobedi u konkurenciji sa liberalnim i konzervativnim, svetovnim buržoaskim staležima, pokvarenim, oslobođenim stege ideološke discipline, nacionalno neujedinjenim, sličnim bučnoj košnici sumnjivih družina i klika.

Po dubokoj potrebi svoje strukture, po nepomirljivim sukobima pojedinačnih i grupnih interesa, građanska klasa upravo doživljava trenutak krize svoga ustrojstva, što će ostaviti traga na organizaciji države, upravo kada seljački i gradski proletarijat nalazi u ideji Sovjeta okosnicu svoje revolucionarne snage, u toj ideji koja je tvorac novog internacionalnog poretka.

(22. februar 1918. *Avanti*, Torino, potpisano A.G.S.G)

(Prevedeno iz A. Gramsci: *Scritti politici*, str. 175-178)

NAUČNO ZASNIVANJE DRUŠTVENE AKCIJE

*Nauka i »naučne« ideologije – Naučna diskusija
Predviđanje i perspektiva – Analiza situacija.
Odnosi snaga*

Nauka i »naučne« ideologije

Najznačajnije pitanje koje treba rešiti u vezi s pojmom nauke jeste sledeće: može li nauka, i na koji način, pružiti »izvesnost« objektivnog postojanja takozvane spoljne stvarnosti? Za opšti način mišljenja to pitanje čak i ne postoji; ali čime je uzrokovana ta izvesnost opšteg načina mišljenja? U suštini, religijom (bar hrišćanstvom na Zapadu); ali religija je ideologija, najukorenjenija i najrasprostranjenija ideologija, a ne potvrda ili dokaz. Može se tvrditi kako je zabluda zahtevati od nauke dokaz o objektivnosti realnoga, pošto je ta objektivnost pogled na svet, filozofija, a ne može biti naučni podatak! Šta može dati nauka u tom pravcu? Nauka odabira čulne osete, primordijalne elemente spoznaje: smatra izvesne osete prelaznim, prividnim, varljivim, jer zavise od posebnih individualnih uslova, a druge pak posmatra kao trajne, kao stalne, više, u odnosu na specijalne individualne uslove.

Naučni rad ima dva glavna vida: jedan, koji neprekidno ispravlja način spoznaje, ispravlja i jača organe oseća, izgrađuje nove i složene metode indukcije i dedukcije, to jest usavršava same instrumente iskustva i njegove kontrole; drugi vid je onaj koji primenjuje tu instrumentalnu ukupnost (materijalnih i mentalnih instrumenata) da ustanovi kod oseća ono što je nužno i odvoji od onoga što je proizvoljno, individualno, prolazno. Utvrđuje se ono što je zajedničko svim ljudima, ono što svi ljudi mogu kontrolisati na isti način, nezavisno jedni od drugih, samo ako su se podjednako pridržavali tehničkih uslova utvrđivanja. »Objektivno« znači samo i jedino ovo: da se potvrđuje objektivno biće, objektivna stvarnost, ona stvarnost koju su utvrdili svi ljudi, koja je nezavisna od svakog gledišta, sasvim posebnog ili grupnog.

Ali na kraju i to je, u stvari, poseban pogled na svet, ideologija. Pored svega toga, taj pogled, u celini i po pravcu koji ocrtava, filozofija prakse može prihvatiti, dok je za odbacivanje pogled opšteg načina mišljenja, koji ipak materijalno za-

ključuje na isti način. Opšti način mišljenja dokazuje objektivnost realnog utoliko što su stvarnost, svet, stvoreni od boga, nezavisno od čoveka, pre čoveka; takvo shvatanje je, dakle, izraz mitološkog pogleda na svet; uostalom, u opisivanju te objektivnosti opšti način mišljenja zapada u najgrublje greške. On je još velikim delom ostao u fazi ptolomejske astronomije, ne ume da utvrdi realne veze uzroka i posledice itd, to jest tvrdi da je »objektivna« izvesna anahronična »subjektivnost«, jer ne ume čak ni da zamisli da može postojati subjektivni pogled na svet, ne može da shvati šta to znači i šta to može da znači.

Ali da li je »objektivno« istinito sve ono što nauka tvrdi? Na konačan način? Kad bi naučne istine bile konačne, nauka bi prestala da postoji kao takva, kao istrživanje, kao nov eksperimentat, a naučna aktivnost bi se svela na širenje onoga što je već otkriveno. A to, srećom po nauku, nije tačno. Ali ako ni naučne istine nisu konačne i večne, onda je i nauka istorijska kategorija, kretanje u stalnom razvitku. Samo što nauka ne postavlja nikakav oblik metafizički »nespoznajnog«, nego ono što čovek ne poznaje svodi na empiričko »nepoznavanje«, koje ne isključuje mogućnost spoznaje već je uslovljava razvitkom fizičkih instrumenata i razvitkom istorijske inteligencije pojedinih naučnika.

Ako je tako, ono što interesuje nauku nije, dakle, toliko objektivnost realnog, nego čovek koji izgrađuje svoje metode istraživanja, koji stalno ispravlja svoje materijalne instrumente što jačaju čulne organe i logične instrumente (uključujući i matematiku) razlikovanja i utvrđivanja, to jest kulturu, odnosno pogled na svet, u stvari odnos između čoveka i stvarnosti posredstvom tehnologije. U nauci takođe izgleda čisti paradoks tražiti stvarnost van ljudi, bilo to u religioznom ili metafizičkom smislu. Šta bi značila stvarnost svemira bez čoveka? Čitava nauka je vezana za čovekove potrebe, za njegov život, za njegovu delatnost. Bez čovekove delatnosti, koja stvara sve vrednosti, pa i naučne, šta bi značilo »objektivno«? Haos, to jest ništa, prazninu, ako se može tako reći, jer odista, ako zamislimo da ne postoji čovek, ne može se zamisliti ni jezik ni misao. Prema filozofiji prakse, biće se ne može odvojiti od mišljenja, čovek od prirode, kretanje od materije, subjekat od objekta; ako vršimo to odvajanje, zapadamo u jedan od mnogih oblika religije ili u besmislenu apstrakciju.

Postaviti nauku u temelj života, načiniti od nje prvenstveno pogled na svet, pogled koji rasteruje s očiju maglu svake ideološke iluzije, koji postavlja čoveka pred stvarnost onakvu kakva ona jeste, to znači zauzeti gledište da su filozofiji prakse potrebne filozofske podrške van nje same. Ali, u stvari, i nauka je nadgradnja, ideologija. Može li se, ipak, reći da u proučavanju nadgradnji nauka zauzima povlašćeno mesto zbog toga što njeno dejstvo na strukturu ima poseban karakter, karakter širi s većim razvojnim kontinuitetom, naročito posle XVIII veka, kada je nauka stekla posebno mesto na osnovu opšte ocene. Da je nauka nadgradnja pokazuje i činjenica da je ona imala čitava razdoblja pomračenja, pošto ju je bila bacila u zasenak jedna druga vladajuća ideologija, religija, koja je tvrdila da je apsorbovala samu nauku; tako su arapska nauka i tehnika izgledale hrišćanima kao čisto vraćanje. I dalje: uprkos svim naporima naučnika, nauka se nikada ne pojavljuje kao puko objektivno znanje; ona se uvek javlja zaodnuta nekom ideologijom, i nauka je konkretno jedinstvo objektivne činjenice s nekom hipotezom ili sistemom hipoteza koje nadmašuju puko objektivnu činjenicu. Tačno je, međutim, da je na tom polju relativno lako razlikovati objektivno znanje od sistema hipoteza putem procesa apstrahovanja, koji leži u samoj naučnoj metodologiji, tako da čovek može prihvatiti jedno a odbaciti drugo. Eto zbog čega jedna društvena grupa može prisvojiti nauku neke druge grupe a da ne prihvati njenu ideologiju (ideologiju vulgarnе evolucije, na primer), tako da padaju Misirolijeve (i Sorlove) primedbe u tom pogledu.

Treba istaći da pored najpovršnije naučne uobraženosti postoji, u stvari, i najveće nepoznavanje činjenica i naučnih metoda, a to su vrlo teške stvari i one postaju sve teže za progresivno specijalizovanje novih istraživačkih grana. Naučno sujeverje nosi sa sobom tako smešne iluzije i tako infantilna shvatanja da i samo versko sujeverje njima biva oplemenjeno. Naučni progres je doveo do toga da se rodilo verovanje i iščekivanje novog tipa Mesije, koji će na ovoj zemlji ostvariti zemlju Dembeliju; prirodne snage, bez ikakvog učešća ljudskog truda, dejstvom sve savršenijih mehanizama, dale bi društvu u izobilju sve ono što je potrebno za zadovoljenje svih njegovih potreba i dovele bi do života u blagostanju. Protiv tog uobraženja, čije su opasnosti očigledne (sujeverno apstraktno verovanje u čudotvornu ljudsku snagu

paradoksalno vodi sterilizovanju samih osnova te snage i uništenju svake ljubavi prema konkretnom i nužnom radu, vodi fantaziranju, kao da čovek puši neku novu vrstu opijuma), treba se boriti raznim sredstvima, od kojih bi najznačajnije moralo biti bolje poznavanje bitnih naučnih pojmova, popularisanje nauke zalaganjem naučnika i ozbiljnih istraživača, a ne više sveznajućih novinara i uobraženih samouka. U stvari, pošto se od nauke suviše očekuje, ona se poima kao viši oblik vradžbine i stoga ljudi ne uspevaju realistički da procene ono što nauka konkretno pruža.

(A. Gramsci: »Izabrana dela«, str. 68, 69, 70, 71)

Naučna diskusija

Kod postavljanja povijesno-kritičkih problema naučna se diskusija ne smije shvatiti kao da je to neka sudska rasprava, gdje postoji optuženi i javni tužilac, koji po službenoj dužnosti mora da dokaže, da je optuženi kriv i da zaslužuje da bude uklonjen iz optičaja. Budući da se u naučnoj diskusiji pretpostavlja da je pronalaženje istine i napredak nauke ono što nas interesira, smatra se »naprednijim« onaj koji polazi sa stanovišta da protivnik može istaknuti takav zahtjev, koji mora da bude, iako kao element drugostepene važnosti, obuhvaćen i u vlastitoj konstrukciji. Svhatiti i realno ocijeniti protivnikovo stanovište i njegove razloge (ponekad je taj protivnik cjelokupno mišljenje prošlosti), znači upravo to, da se moramo osloboditi ropstva ideologijama (u lošijim smislu – ideološkog fanatizma), odnosno početi od »kritičkog« stanovišta, jedinog koje u naučnom istraživanju može dati ploda.

(Isto, str. 39)

Predviđanje i perspektiva

Različiti su stepeni na kojima se može javiti dvostruka perspektiva, od najelementarnijih do onih najsloženijih. Ti stepeni teoretski se mogu svesti na dva osnovna, koji odgovaraju dvostrukoj prirodi Makijavelijevog Kentaura, životinjskoj i ljudskoj prirodi, sili i pristanku, autoritetu i hegemoniji, nasilju i civilizovanosti, individualnom i univerzalnom momentu («crkve» i «države»), agitaciji i propagandi, taktici i strategiji itd. Neki su teoriju «dvostruke perspektive» sveli na nešto jaderno i banalno, naprosto samo na dva oblika »neposrednosti« koji u vremenu slede, mehanički jedna za drugim, s većom ili manjom »bliskošću«. Može se, međutim, desiti da ukoliko je prva »perspektiva« sasvim »neposredna«, sasvim elementarna, utoliko druga mora biti »daleka« (ne u vremenu, nego u smislu dijalektičkog odnosa), složena, uzvišena. Naime, može se desiti, kao i u ljudskom životu, da što je pojedinac većma prinuđen da brani svoju neposrednu fizičku egzistenciju, utoliko pre zauzima gledište i posmatra svet sa stanovišta svih najsloženijih i najuzvišenijih vrednosti civilizacije i čovečanstva.

Izvesno je da predviđati znači samo videti dobro sadašnjost kao nešto što je u kretanju: videti dobro, to jest pronalaziti osnovne i trajne elemente procesa. Ali, apsurdno je pomisljati na čisto »objektivno« predviđanje. Onaj ko predviđa ima, u stvari, »program« koji treba da pobedi, i predviđanje je upravo elemenat takve pobede. To ne znači da predviđanje mora uvek da bude proizvoljno i neospovano ili čisto tendenciozno. Može se, štaviše, reći da samo u onoj meri u kojoj je objektivni vid predviđanja povezan s nekim programom, taj aspekt stiče objektivnost: 1) jer samo strast izoštrava intelekt i pomaže da intuicija postane jasnija; 2) pošto je stvarnost rezultat primenjivanja ljudske volje na društvo stvari (volje mehaničara na mašinu), ne obazirati se ni na kakav voljni elemenat ili uzimati u obzir samo intervenciju tuđih volja kao objektivni elemenat opšteg kretanja sakati samu stvarnost. Samo onaj ko snažno želi, taj i pronalazi potrebne elemente za ostvarivanje svoga htenja.

Smatrati da određeni pogled na svet i na život nosi u sebi superiornost u vidu sposobnosti predviđanja predstavlja stoga grešku grube uobraženosti i površnosti. Izvesno je da se

jedan pogled na svet nalazi u svakom predviđanju i stoga nije bez značaja da li je to predviđanje nepovezan skup proizvoljnih misaonih akata ili stroga i dosledna vizija. To se vidi iz predviđanja takozvanih »nepristrasnih ljudi«: ona obiluju besposlicama, tananim sitnicama, elegantnim pretpostavkama. Samo postojanje jednog programa koji treba ostvariti kod »onoga koji predviđa« dovodi do toga da se on pridržava bitnog, da se pridržava onih elemenata koji su u stvarnosti jedino predvidljivi, pošto se mogu »organizovati« i pošto se njima može upravljati i menjati im pravac. To je suprotno od uobičajenog načina razmatranja pitanja. Uopšte se misli da svaki akt predviđanja pretpostavlja određivanje zakona pravilnosti kao kod prirodnih nauka. Ali pošto ti zakoni ne postoje u apsolutnom ili mehaničkom smislu koji se pretpostavlja, ne vodi se računa o voljama drugih i ne »predviđa« se njihovo primenjivanje. Stoga se gradi na proizvoljnoj pretpostavci, a ne na stvarnosti.

»Suvišan« (prema tome, površan i mehanički) politički realizam često dovodi do tvrđenja da državnik mora da deluje jedino u okviru »postojeće realnosti«, da se ne sme interesovati za »ono što treba da bude«, nego samo za »ono što jeste«. To bi značilo da državnik ne sme da gleda dalje od svog nosa. Ta zabluda je navela Paola Trevesa da u Guičardiniju, a ne u Makijaveliju vidi pravog »političara«.

Pored razlikovanja »diplomata« i »političara«, treba razlikovati političkog naučnika i političara na delu. Diplomata se mora kretati samo u postojećoj stvarnosti, jer se njegova specifična aktivnost ne sastoji u stvaranju novih ravnoteža, već u tome da zadrži u izvesnim pravnim okvirima ravnotežu koja postoji. Tako se i naučnik mora kretati samo u postojećoj stvarnosti, ukoliko je čisti naučnik. Ali Makijaveli nije čisti naučnik, on je pristrasan čovek, ličnost snažnih strasti, političar na delu, koji hoće da stvori nove odnose snaga i stoga ne može da se ne bavi onim »što treba da bude«, svakako ne u moralističkom smislu. Pitanje, dakle, ne treba postavljati na taj način, ono je složenije: treba, naime, videti da li je »ono što treba da bude« proizvoljan ili nužan akt, konkretna volja, – ili isprazno htenje, želja, ljubav s oblicima. Političar na delu je stvaralac, čovek koji podstiče, ali on ne stvara ni iz čega, niti se kreće u mutnoj praznini svojih želja i osnova. On polazi od postojeće stvarnosti, ali šta je postojeća stvarnost? Da

li je to možda nešto statično i nepokretno, ili pak nije li to pre odnos snaga u stalnom kretanju i menjanju ravnoteže? Primjenjivati volju za stvaranjem nove ravnoteže snaga koje stvarno postoje i deluju, polazeći od određene snage koja se smatra progresivnom, i jačajući je da bi pobedila, to i dalje znači kretati se na terenu postojeće stvarnosti, ali da bi se savladala i prevazišla (ili da bi se tome doprinelo). »Ono što treba da bude« je, prema tome, konkretnost; štaviše, to je jedino realističko i istorističko tumačenje stvarnosti, to je jedina istorija na delu i filozofija na delu, jedina politika.

Protivstavljanje Savonarole Makijaveliju nije protivstavljanje onog što jeste onome što treba da bude (čitav Russov¹ paragraf o tome predstavlja čistu beletristiku), nego protivstavljanje dvaju oblika onoga što treba da bude, onog apstraktnog i maglovitog Savonarolinog i onog realističkog Makijavelijevog, realističkog iako nije postalo neposredna stvarnost, jer se ne može očekivati da pojedinac ili jedna knjiga izmene stvarnost, već samo da je protumače i označe moguću liniju akcije. Granice i nevolje Makijavelijeve sastoje se samo u tome što je on bio »privatno lice«, pisac, a ne šef države ili vojske, koji je isto tako pojedinac, ali raspolaze snagama jedne države ili vojske, a ne samo vojskom reči. Ali se zato ne može reći da je i Makijaveli bio »razoružani prorok«: to bi značilo izigravati duhovitost, i to na suviše jeftin način. Makijaveli nikada ne govori da misli ili namerava sam da izmeni stvarnost, već jedino, i to konkretno, da pokaže kako su istorijske snage morale dejstvovati da bi bile delotvorne.

(Isto, str. 222, 223, 224, 225)

Analiza situacija. Odnosi snaga.

Proučavanje koje je usmereno na to kako treba analizirati »situacije«, to jest kako treba utvrđivati razne stepene

¹ Luigi Russo (rođen 1892), kritičar i istoričar italijanske književnosti. Urednik poznatog italijanskog književnog časopisa *Belfagor*. Levi demokrat po političkim shvatanjima. – Prim. red.

odnosa snaga, može poslužiti kao osnovno izlaganje političke nauke i veštine, koja biva shvaćena kao ukupnost praktičnih istraživačkih pravila i posebnih zapažanja korisnih za buđenje interesa za postojeću stvarnost i podsticanje strožih i snažnijih političkih intuicija. Zajedno s tim proučavanjem treba postaviti i izlaganje onoga što u politici treba shvatiti kao strategiju i taktiku, »strategijski« plan, propagandu i agitaciju, ili nauku organizacije i administracije u politici.

Elementi empirijskih zapažanja koji su obično izloženi bez reda u raspravama o političkoj nauci (može se uzeti kao primer u tom pogledu delo G. Moske »Elementi političke nauke«), ukoliko nisu apstraktna pitanja ili kule u vazduhu trebalo bi da se smeste u razne stepene odnosa snaga, počevši od odnosa međunarodnih snaga (gde bi našle mesto zabeleške o tome šta je velika sila, o grupisanju država u hegemonističke sisteme i, prema tome, o pojmu nezavisnosti i suvereniteta u pogledu malih i srednjih sila) da bi se prešlo na objektivne društvene odnose, to jest na stepen razvika proizvodnih snaga, na odnose političke snage i partije (hegemonijski sistemi u okviru jedne države) i na neposredne političke odnose (odnosno potencijalno vojne).

Da li međunarodni odnosi prethode osnovnim društvenim odnosima ili njima (logično) slede? Bez sumnje, oni slede tim osnovnim društvenim odnosima. Svaka organska promena u strukturi menja organski apsolutne i relativne odnose na međunarodnom polju, kroz svoje tehničko-vojne izraze. Čak i geografski položaj jedne nacionalne države ne prethodi nego sledi (logično) strukturalne promene, premda deluje na njih u izvesnoj meri (upravo u onoj meri u kojoj nadgradnje deluju na strukturu, politika na privredu itd.). S druge strane, međunarodni odnosi dejstvuju pasivno i aktivno na političke odnose (hegemonije partija). Ukoliko je neposredni privredni život jedne nacije podređeniji međunarodnim odnosima utoliko više jedna određena partija predstavlja tu situaciju i iskorišćuje je da bi sprečila prevagu protivničkih stranaka (treba se setiti čuvenog Nitijevog govora o tome da je italijanska revolucija tehnički nemogućna!). Iz toga niza činjenica može se doći do zaključka da često takozvana »partija tuđina« nije ona koju kao takvu vulgarno označuju, nego baš ona najnacionalističkija partija koja manje predstavlja vitalne snage svoje zemlje, a više njihovu potči-

njenost i ekonomsku podjarmljenost hegemonističkim nacijama.¹

Problem odnosa između strukture i nadgradnji treba tačno postaviti i rešiti da bismo dospeli do tačne analize snaga koje djeluju u istoriji određenog razdoblja i da bismo odredili njihov odnos. Treba se kretati na području ovih dva načela: 1) načela da nijedno društvo sebi ne postavlja zadatke za čije rešenje već ne postoje potrebni i dovoljni uslovi, ili uslovi koji su bar na putu da nastanu i da se razviju; 2) načela da nijedno društvo ne propada i ne može biti zamenjeno ako pre toga nije razvilo sve oblike života koji su implicitno sadržani u njegovim odnosima.² Od razmišljanja o ova dva pravila možemo doći do razvijanja čitavog niza drugih načela istorijske metodologije. Međutim, u izučavanju strukture treba razlikovati organske pokrete (relativno stalne) od onih koji se mogu nazvati »konjunktorni« (i javljaju se kao slučajni, neposredni, gotovo uzgredni). I konjunktorne pojave svakako zavise od organskih pokreta, ali njihov značaj nema većeg istorijskog dometa: one dovode do sitne političke kritike koja teče iz dana u dan, koja uvek napada male rukovodeće grupe i ličnosti, neposredno odgovorne za vlast. Organske pojave dovode do istorijsko-društvene kritike koja napada velike grupacije, preko neposredno odgovornih ličnosti i rukovodećeg kadra. U izučavanju jednog istorijskog razdoblja ukazuje se veliki značaj ovog razlikovanja. Dolazi do krize koja ume da potraje i desetine godina. To izuzetno trajanje znači da su se u strukturi ispoljile (da su sazrele) neizlečive protivrečnosti, ali njih političke snage što pozitivno deluju da bi sačuvali i odbranile samu strukturu nastoje ipak da zadrže u izvesnim granicama i da ih prevaziđu. Ti stalni i uporni naponi (pošto nijedan društveni oblik neće da prizna da je prevaziđen) čine područje »slučajnog«, na kome se organizuju

¹ Jedan nagoveštaj tog međunarodnog »represivnog« elementa unutrašnjih energija nalazi se u člancima koje je 22. i 23. marta 1932. objavio Đ. Volpe u *Korijere dela sera*.

² »Nikada neka društvena formacija ne propada pre nego što budu razvijene sve proizvodne snage za koje je ona dovoljno prostrana, i nikad novi, viši odnosi proizvodnje ne nastupaju pre nego što se materijalni uslovi njihove egzistencije nisu već rodili u krilu samog starog društva. Stoga čovečanstvo postavlja sebi uvek samo one zadatke koje može rešiti, jer kad tačnije posmatramo, uvek ćemo naći da se sam zadatak rada samo tamo gde materijalni uslovi za njegovo rešenje već postoje ili se bar nalaze u procesu svoga nastajanja.« (Marks, »Predgovor za Prilog kritici političke ekonomije«, preveo Moša Pijade, Kultura, Beograd, 1949, str. 9.)

antagonističke snage koje teže da dokažu (a to dokazivanje u krajnjoj liniji uspeva i biva »istinито« samo onda ako postane nova stvarnost, ako pobede antagonističke snage, ali odmah nastaje niz ideoloških, verskih, filozofskih, političkih i pravnih itd. polemika, čija se konkretnost može ocenjivati prema tome u kojoj meri im polazi za rukom da budu ubedljive i u kojoj meri pomeraju već postojeći raspored društvenih snaga) da već postoje nužni i dovoljni uslovi za to da određeni zadaci mogu i prema tome i moraju da budu istorijski rešeni. (Moraju, zato što svako neispunjavanje istorijske nužnosti povećava nered i priprema najteže katastrofe.)

Greška u koju se često pada u istorijsko-političkim analizama sastoji se u tome što se ne ume pronaći pravi odnos između onoga što je organsko i onoga što je slučajno: dolazi do toga da se izlažu kao neposredno delujući oni uzroci koji, međutim, deluju samo posredno ili se tvrdi da su neposredni uzroci jedini delotvorni uzroci. U jednom slučaju imamo preterivanje u »ekonomizmu« i sitničarskom doktrinerstvu, u drugom preterivanje u »ideologizmu«. U jednom slučaju prećenjuju se mehanički uzroci, u drugom se veliča elemenat volje i individualni elemenat. Podela na organske »pokrete« i činjenice i »konjunkturне« ili slučajne pokrete i činjenice mora se primeniti na sve vrste situacija, ne samo na one u kojima dolazi do regresivnog razvoja ili u kojima dolazi do akutnih kriza, nego i na one situacije u kojima dolazi do progresivnog razvitka ili do blagostanja, kao i na one u kojima dolazi do stagnacije proizvodnih snaga. Dijalektička veza između dva niza pokreta i, prema tome, istraživanja, teško se može tačno ustanoviti; i ako je greška teška u istoriografiji, ona postaje još teža u politici, kada nije u pitanju rekonstrukcija prošlosti, već izgradnja sadašnjosti i budućnosti.¹ Lične

¹ Nerazmatranje neposrednog elementa »odnosa snaga« vezano je za ostatke vulgarnog liberalnog shvatanja, čija je jedna manifestacija sindikalizam, manifestacija koja je verovala da je utoliko naprednija ukoliko je, u stvari, pravila korak unatrag. Stvarno, liberalno vulgarno shvatanje, koje daje značaj odnosu političkih snaga organizovanih u raznim partijskim oblicima (čitaoci novina, parlamentarni i lokalni izbori, masovne partijske i sindikalne organizacije u užem smislu) bilo je naprednije od sidikalizma koji je najveći značaj davao osnovnom ekonomsko-društvenom odnosu i samo njemu. Liberalno vulgarno shvatanje je implicitno vodilo računa i o tom odnosu (kao što se pokazuje po mnogim znacima) ali je više insistiralo na odnosu političkih snaga, koji je bio izraz onog drugog, i u stvari ga sadržavao. Ti ostaci vulgarnog liberalnog shvatanja mogu se pronaći u čitavom nizu rasprava za koje se veli da su povezane s filozofijom prakse i koje su dovele do infantilnih oblika optimizma i gluposti.

želje i najniže strasti uzrok su zablude, utoliko što zamenjuju objektivnu i nepristrasnu analizu, a to dolazi ne samo kao svesno »sredstvo« za podsticanje na akciju nego i kao samoobmana.

(Isto, str. 225, 226, 227, 228)

... Često u istorijskim pripovedanjima možemo pročitati opšti izraz »odnosi snaga povoljni, nepovoljni za ovu ili onu tendenciju«. Tako apstraktna, ova formulacija ne objašnjava ništa, ili gotovo ništa, jer se samo ponavlja činjenica koju treba objasniti, i to jednom se iznosi kao činjenica, a drugi put kao apstraktan zakon i kao objašnjenje. Teorijska greška se, dakle, sastoji u tome što se jedno načelo istraživanja i tumačenja iznosi kao »istorijski uzrok«.

Međutim, u »odnosu« snaga treba razlikovati razne momente i stepene, a u osnovi to su ovi:

1. Odnos društvenih snaga koji je tesno vezan za strukturu, objektivna, nezavisan od volje ljudi, koji se može meriti sistemima egzaktnih ili fizičkih nauka. Na bazi stepena razvitka materijalnih snaga proizvodnje imamo društvene grupacije od kojih svaka predstavlja jednu funkciju i ima određeni položaj u samoj proizvodnji. Taj odnos je onakav kakav je, jedna nepokorna stvarnost: niko ne može izmeniti broj preduzeća i njihovih nameštenika, broj gradova s određenim brojem gradskog stanovništva itd. Taj osnovni raspored dozvoljava da se izučava da li u društvu postoje slojevi potrebni i dovoljni za njegov preobražaj, to jest da li omogućava kontrolisanje stepena realizma i ostvarljivosti raznih ideologija nastalih na samom njegovom terenu, terenu protivrečnosti koji je ono stvorilo za vreme svog razvitka.

2. Naredni momenat je odnos političkih snaga; to znači procenjivanje stepena homogenosti, samosvesti i organizacije koji su dostigle razne društvene grupe. Taj se momenat može sa svoje strane analizirati i razdvojiti na razne stepene koji odgovaraju raznim momentima kolektivne političke svesti, onako kako su se dosad manifestovali u istoriji. Prvi

i najelementarniji je ekonomsko-sindikalni momenat: trgovac oseća da mora biti solidaran s drugim trgovcem, fabrikant s drugim fabrikantom itd; ali trgovac oseća solidarnost i s fabrikantom; to jest oseća se homogeno jedinstvo i dužnost da to jedinstvo organizuju profesionalne grupe, ali ne i šire društvene grupe. Drugi momenat nastaje onda kad se postigne svest o solidarnosti interesa među svim članovima društvene grupe, ali još samo na ekonomskom polju. Već u tom trenutku postavlja se pitanje države, ali samo na terenu postizanja političko-pravne jednakosti s vladajućim grupama, pošto se traži pravo učešća u zakonodavstvu i administraciji, pa makar i u njihovom menjanju i reformisanju, ali u osnovnim postojećim okvirima. Treći momenat je onaj kada se stiće svest da sopstveni korporativni interesi u njihovom sadašnjem i budućem razvoju prevazilaze esnafski krug, okvir čisto ekonomske grupe, i mogu i moraju postati interesi drugih podređenih grupa. To je očevidnija politička faza koja označava jasan prelaz od strukture u oblast složenih nagradnji. To je faza u kojoj ranije nastale ideologije postaju »partija«, sučeljavaju se i stupaju u borbu sve dotle dok jedna od njih ili bar jedna njihova kombinacija ne počne da teži za tim da prevlada, da se nametne, da se proširi na čitavu društvenu oblast, određujući osim jedinstvenosti ekonomskih i političkih ciljeva još i intelektualno i moralno jedinstvo, postavljajući sva ona pitanja oko kojih plamti borba ne na sindikalnom nego na jednom »univerzalnom« planu, stvarajući tako hegemoniju jedne osnovne društvene grupe nad nizom podređenih grupa. Država je zamišljena kao organizam jedne grupe, namenjen da stvori povoljne uslove za maksimalno širenje te grupe; ali taj razvitak i to širenje shvataju se i dokazuju kao pokretačka snaga jedne opšte ekspanzije, razvitka svih »nacionalnih« snaga. Odnosno, vladajuća grupa konkretno koordinira s opštim interesima podređenih grupa i državni život se shvata kao stalno formiranje i prevazilaženje nestabilnih ravnoteža (u okviru zakona) između interesa osnovne grupe i interesa podređenih grupa, ravnoteža u kojima interesi vladajuće grupe prevladaju ali samo do izvesne mere, naime, ne do uskog ekonomsko-sindikalnog interesa.

U stvarnoj istoriji ti se momenti uzajamno prepliću, da tako kažemo, horizontalno i vertikalno, to jest prema društveno-ekonomskim delatnostima (horizontalno) i prema teri-

torijama (vertikalno), kombinujući se i razdvajajući se na različite načine: svaka od tih kombinacija može se izraziti u sopstvenom organizovanom ekonomskom i političkom obliku. Treba još povesti računa i o tome da se sa tim unutrašnjim odnosima jedne države – nacije prepliču i međunarodni odnosi, stvarajući nove originalne i istorijski konkretne kombinacije. Jedna ideologija koja je nastala u razvijenijoj zemlji širi se u nerazvijenim zemljama, sudelujući u lokalnom kretanju kombinacije.¹

Taj odnos između međunarodnih i nacionalnih snaga komplikuje se još i time što u svakoj državi ima priličan broj teritorijalnih oblasti različite strukture i različitog odnosa snaga na svim stepenima (tako je Vandeja bila udružena s reakcionarnim međunarodnim snagama i predstavljala ih je u okviru francuske teritorije; tako je Lion u francuskoj revoluciji predstavljao poseban splet odnosa itd.).

3. Treći momenat jeste momenat odnosa vojnih snaga koji neposredno odlučuje s vremena na vreme (istorijski razvitak se stalno koleba između prvog i trećeg momenta, uz posredovanje onog drugog). Ali ni on nije nešto neodređeno, nešto što se može odmah naći u šematskom obliku; i u njemu se mogu razlikovati dva stepena: vojni u uskom ili tehničko-vojnom smislu i stepen koji se može nazvati političko-vojni. U istorijskom razvitku, ta dva stepena pojavljivala su se u velikom broju raznolikih kombinacija. Tipičan primer koji može poslužiti kao granični dokaz jeste odnos vojnog tlačenja jedne države nad jednom nacijom koja nastoji da postigne državnu nezavisnost. Taj odnos nije čisto vojni, nego političko-vojni; i zaista, takav tip tlačenja bio bi neobjašnjiv kada kod potlačenog naroda ne bi bilo društvenog rasula i pasivnosti njegove većine; stoga se nezavisnost neće moći

¹ Religija je, na primer, uvek bila izvor takvih nacionalnih i međunarodnih ideološko-političkih kombinacija, a s religijom i druge međunarodne formacije, masonerija, Rotari klub, Jevreji, profesionalna diplomatija, koje sugerišu politička sredstva različitog istorijskog porekla i doprinose da ona trijumfuju u određenim zemljama. Te formacije dejuju kao međunarodna politička partija koja funkcioniše u svakoj naciji svim svojim koncentrisanim međunarodnim snagama. Neka religija, masonerija, Rotari klub, Jevreji itd. mogu ulaziti u društvenu kategoriju »intelektualaca«, čija je funkcija, na međunarodnom planu, da posreduju među ekstremima, da »podruštvljuju tehničke pronalasci koji stavljaju u pokret svaku aktivnost rukovodstva i da iznalaze kompromise i izlaze među krajnjim rešenjima.

postići samo vojnim snagama, nego vojnim i političko-vojnim. Doista, kada bi potlačena nacija, da bi otpočela borbu za nezavisnost, morala čekati da joj država-hegemon dopusti da organizuje sopstvenu vojsku u uskom i tehničkom smislu te reči, imala bi dobro da pričeka (može se desiti da nacija – hegemon ispuni zahtev da se organizuje sopstvena vojska potlačene nacije, ali to znači da je već velik deo borbe izvojevan i dobijen na političko-vojnom polju). Potlačena nacija će u početku, dakle, suprotstaviti vojnoj sili hegemonске nacije jednu snagu koja je samo »političko-vojna«, to jest suprotstaviće joj jedan oblik političke akcije koji će imati sposobnosti da se odrazi u vojnom pogledu, i to: 1) što bi mogao da oslabi iznutra ratnu gotovost hegemonске nacije; 2) što bi prinudio hegemonsku vojnu silu da se razvuče i ospe po velikoj teritoriji, upropašćujući na taj način velik deo njene ratne gotovosti. U italijanskom preporodu može se primetiti kobno odsustvo političko-vojnog vođstva, naročito kod stranke akcije¹ (zbog njene urođene nesposobnosti), ali i kod Pijemontske umerene stranke², kako pre tako i posle 1948. godine, ne, svakako, zbog nesposobnosti nego zbog »ekonomsko-političkog maltuzijanstva«, to jest zato što se nije htela čak ni nagovestiti mogućnost jedne agrarne reforme, i što se nije želelo sazivanje jedne nacionalne ustavotvorne skupštine, već se težilo samo za tim da se pijemontska monarhija, bez uslova ili ograničenja od strane naroda, proširi na celu Italiju jedino sankcijom regionalnih plebiscita.

Drugo pitanje vezano za prethodna jeste da li ekonomske krize neposredno određuju osnovne istorijske krize. Odgovor na ovo pitanje sadržan je implicitno u prethodnim paragrafima, gde razmatrana pitanja predstavljaju samo drugi način postavljanja pitanja koje sada razmatramo. Međutim, iz didaktičkih razloga je potrebno, s obzirom na posebnu publiku, da se razmotri svaki način predstavljanja jednog istog pitanja kao da je to nezavisan i nov problem. Može se isključiti da neposredne ekonomske krize same po sebi izaziva-

¹ Partito d'Azione – politička stranka u Italiji iz doba Risordimenta koja je imala za program postizanje nezavisnosti i ujedinjenja pobunama i vojnom akcijom. – Prim. red.

² Partito moderato piemontese – politička stranka osnovana oko 1848. Najvažniji njeni predstavnici: Massimo d'Azeglio i Cavour, 1848. je težila da se obrazuje konfederacija država u Italiji. Posle Cavoura, sačinjavala je desnicu u italijanskom parlamentu. – Prim. red.

ju bitne događaje. One mogu stvoriti samo povoljniji teren za širenje izvesnih načina mišljenja, postavljanja i rešavanja pitanja koja nose čitav docniji razvitak državnog života.

(Isto, str. 230, 231, 232, 233, 234)

... Ali najznačajnija primedba koju treba staviti povodom svake konkretne analize odnosa snaga jeste sledeća: da te analize ne mogu i ne smeju biti cilj same sebi (izuzev ako se ne piše poglavlje o istoriji prošlosti), već dobijaju značaj samo ako služe tome da opravdaju jednu praktičnu aktivnost, jednu voljnu inicijativu. One pokazuju koje su tačke najamnog otpora gde se najkorisnije može primeniti snaga volje, one sugerišu neposredne taktičke operacije ukazuju na to kako se može bolje shvatiti itd. Odlučujući elemenat svake situacije jeste trajno organizovana snaga i odavno pripremljena tako da se može ubaciti u akciju kada se oceni da je situacija povoljna (a povoljna je samo ukoliko postoji snaga puna borbenog žara). Stoga se osnovni zadatak sastoji u sledećem – nastojati sistematski i strpljivo da se ta snaga obrazuje, razvije i učini sve homogenijom, zbijenijom i svesnom sebe. To se vidi u vojnoj istoriji i brižljivosti s kojom su vojske uvek bile pripremane da otpočnu rat u bilo kom trenutku. Velike države su velike upravo stoga što su u svakom trenutku bile spremne da efikasno učestvuju u povoljnim međunarodnim prilikama, a prilike su bile povoljne zato što je postojala konkretna mogućnost da velike države efikasno učestvuju.

(Isto, str. 235)

IDEOLOGIJA I POLITIČKA AKCIJA

*Pojam »ideologije« - Ekonomija i ideologija
- Učenje o političkim ideologijama*

Pojam »ideologije«

»Ideologija« je bila jedan oblik »sensizma« ili francuskog materijalizma XVIII stoljeća. Prvobitno značenje bilo joj je »nauka o idejama«, a kako je analiza bila jedini priznati i po nauci korišteni metod, ona je značila i »analizu ideja«, to jest »istraživanje podrijetla ideja«. Ideje je valjalo rastaviti na njihove osnovne »elemente«, a ti nisu mogli da budu ništa drugo nego »utisci«: ideje potječu od utisaka. Ali sensizam se bez mnogo truda mogao pridružiti religioznom vjerovanju, najekstremnijim vjerovanjima u »snagu duha« i njegovu »besmrtnost«, pa se tako i desilo, da je Manzoni poslije svog obraćanja ili povratka katolicizmu i pošto je već napisao svoje Svete himne (Inni sacri), ostao pristašom sensizma sve dotle, dok nije upoznao Rosminijevu filozofiju.¹

Kako je pojam ideologije od »nauke o idejama«, od »analize o podrijetlu ideja« počeo da predstavlja određeni »sistem ideja« treba ga historijski ispitati, jer je logički taj proces lako prihvatiti i shvatiti.

Može se tvrditi da je Freud posljednji Ideolog te da je »ideolog« i De Man, pa bi još čudnije moglo izgledati »oduševljenje« Crocea i croceovaca za De Mana, kad za to oduševljenje ne bi postojalo i »praktično« opravdanje. Treba ispitati kako se autor Popularnog ogleada² zapleo u Ideologiju, dok

¹ Najuspešnji književni propagator ideologije bio je Destutt de Tracy (1754–1836), i to zbog lakoće i popularnosti svog izlaganja; drugi je dr Cabanis sa svojim: »Rapport du physique et du moral« (Condillac, Helvétius itd. jesu filozofi u užem smislu). Veza između katolicizma i ideologije: Manzoni Cabanis, Bourget, Taine (Toine je osnivač škole za Maurrasa i druge ideologe katoličkog smjera); »psihološki roman« (Stendhal je bio učenik Tracya itd.). Najvažnije djelo Destutt de Tracya je: »Eléments d'ideologie« (Paris, 1817–18), koje je kompletnije u talijanskom prijevodu: »Elementi di ideologia del cont Destutt de Tracy«, u prijevodu G. Compagnonija – Milano, štamparija Giambatista Sonzogno, 1819. (mislim da u francuskom tekstu nedostaje čitav jedan odjeljak, onaj o ljubavi, koji je Stendhal upoznao i koristio se njime u talijanskom prijevodu).

² N. Buharin: »Teorija historijskog materijalizma. Popularni oglead marksističke sociologije«. (Bilj. tal. redakcije.)

filozofija prakse predstavlja očito prevladavanje i suprotstavljanje Ideologiji. Isto značenje, što ga je u filozofiji prakse poprimio izraz »ideologija«, prećutno obuhvaća i neko značajno rasuđivanje, pa je isključeno da bi njezini osnivači podrijetlo ideja morali tražiti u osjetima, dokle u krajnjoj analizi – u fiziologiji: tu »ideologiju« valja, prema filozofiji prakse, kao superstrukturu, analizirati historijski.

Čini mi se da element zablude pri ocjenjivanju vrijednosti ideologija treba svesti na činjenicu (činjenicu koja – uostalom – nije u uzročnoj vezi), što se naziv ideologije daje bilo superstrukturi, kojoj je potrebna određena struktura, bilo samovoljnim naučnim radnjama određenih pojedinaca. Iskvareni smisao ove riječi postao je širi smisao, a to je izmijenilo i izopáčilo teorijsku analizu pojma ideologije. Lako je rekonstruirati proces ove pogreške: 1. utvrđuje se da je ideologija odvojena od strukture, te se tvrdi da ideologije ne mijenjaju strukturu, nego obrnuto; 2. tvrdi se da je ovo ili ono političko rješenje »ideološko«, to jest da ono nije dovoljno da izmijeni strukturu, a vjeruje da je može izmijeniti; 3. prelazi se na to, da se tvrdi, kako je svaka ideologija »čista prividnost«, beskorisna, glupa itd.

Treba, dakle, lučiti historijski organičke ideologije, to jest one koje su nekoj strukturi nužne, te ideologije samovoljnih, racionalističkih, »spirala«. Ukoliko su one historijski potrebne, one imaju snagu i ta je snaga »psihološka«, one »organiziraju« ljudske mase, one stvaraju teren, na kome ljudi stupaju u pokret, postaju svjesni svog položaja, bore se itd. Ukoliko su pak one samovoljne, ne stvaraju ništa drugo osim individualnih »pokreta«, polemika itd. (nisu beskorisne ni one, jer su poput zablude, koja se suprotstavlja istini i koja je potvrđuje).

Sjetiti se da je Marx često govorio o »solidnosti narodnih vjerovanja« kao o elementu, koji je u određenoj situaciji nužan. On otprilike kaže: »Kad taj način shvaćanja bude imao snagu narodnih vjerovanja« – itd. Druga i neobično značajna Marxova tvrdnja jest to, da ono u što je narod uvjeren često ima isto toliku moć kao i neka materijalna snaga, ili nešto slično. Vjerujem da će analiza ovih tvrdnja pridonijeti da ojača shvaćanje o »historijskom bloku«, kojeg su sadržaj baš materijalne snage, a forma – ideologije. **Razlika između forme**

i sadržaja naprosto je didaktička, jer se materijalne snage historijski ne bi mogle shvatiti bez forme, a ideologije bi bile hir pojedinaca bez materijalne snage.

(A. Gramši: »Historijski materijalizam i filozofija Benedeta Kročea«, str. 68, 69, 70)

Ekonomija i ideologija

Traženje (predstavljeno kao bitni postulat istorijskog materijalizma) da se svaka promena u politici i ideologiji predstavi i izloži kao neposredan izraz strukture, to traženje treba teoretski suzbijati kao primitivni infantilizam, a praktično ga treba suzbijati autentičnim svedočanstvom Marksa, pisca konkretnih političkih i istorijskih dela. U tom pogledu su naročito značajni Osamnaesti Brimer i spisi o Istočnom pitanju, ali i drugi (Revolucija i kontrarevolucija u Nemačkoj, Građanski rat u Francuskoj, i drugi manji spisi). Analiza tih dela omogućava da se bolje odredi istorijska materijalistička metodologija, dopunjujući, osvetljavajući i tumačeći teorijske postavke razasute u tim delima.

Moći će se videti kolike realne predostrožnosti unosi Marks u svoja konkretna istraživanja, predostrožnosti koje nisu mogle naći mesta u njegovim opštim delima. Među tim predostrožnostima moglo bi se, primera radi, navesti sledeće:

1. Teškoća da se svaki put, statički, identifikuje struktura (kao trenutni fotografski snimak); politika je stvarno svaki put odraz razvojnih tendencija strukture, tendencija koje se ne moraju nužno ostvariti. Jednu strukturalnu fazu možemo konkretno proučavati i analizirati tek onda kada je prešla sav svoj proces razvitka, a ne za vreme samog procesa, izuzev u hipotetičke svrhe, izričito izjavljujući da je reč o hipotezama.

2. Iz toga se izvodi zaključak da je jedan određeni politički akt mogao predstavljati grešku u predviđanju koju su počinili upravljači vladajućih klasa, grešku koju istorijski razvitak, putem parlamentarnih »kriza« vlade rukovodećih

klasa, ispravlja i savladuje. Mehanički istorijski materijalizam ne uzima u obzir mogućnost greške, nego smatra da je svaki politički akt određen strukturom neposredno, to jest da je odraz jedne realne i trajne promene u strukturi (u smislu tekovine). Poreklo »greške« je složeno: može biti posredni pokušaj iz pogrešnog računa, ili pak manifestacija pokušaja određenih grupa ili grupica da preuzmu hegemoniju u okviru vladajućih grupacija, a ti pokušaji mogu i propasti.

3. Ne uzima se u dovoljnoj meri u obzir da mnogi politički činovi potiču iz unutrašnjih potreba organizacionog karaktera, to jest da su vezani za potrebu da se jedna partija, grupa, društvo učine doslednim. To se jasno pokazuje u istoriji katoličke crkve, na primer. Bilo bi zlo po nas kad bismo za svaku ideološku borbu u okviru crkve hteli da nađemo neposredno, primarno objašnjenje u strukturi: mnogi političko-istorijski romani napisani su iz tog razloga. Očigledno je, naprotiv, da je najveći deo tih diskusija vezan za sektaške, organizacione potrebe. U raspru koja se vodila između Rima i Vizanta o poreklu svetog duha bilo bi smešno kada bismo u strukturi evropskog Istoka tražili tvrđenje da sveti duh proizilazi samo od oca, a u strukturi Zapada tvrđenje da on potiče od oca i sina. Obe crkve, čije postojanje i sukob zavise od strukture i od čitave istorije, istakle su neka pitanja koja predstavljaju princip razlikovanja i unutrašnje kohezije za svaku od njih, ali se moglo desiti da je svaka od tih dveju crkava tvrdila ono što je, međutim, tvrdila ona druga. Princip razlikovanja i konflikta svejedno bi se zadržao i upravo problem distinkcije i konflikta predstavlja istorijski problem, a ne slučajna zastava svake od dveju strana.

(A. Gramši: »Izabrana dela«, str. 93, 94)

Učenje o političkim ideologijama

Među najinteresantnija pitanja, koja treba ispitati i produbiti, spada croceovska doktrina o političkim ideologijama. U tu svrhu nije dovoljno pročitati samo elemente politi-

ke s dodatkom, nego je potrebno potražiti i recenzije, koje je objavila *Critica*.¹

Pošto je Croce u Historijskom materijalizmu i marksističkoj ekonomiji utvrdio da je filozofija prakse samo jedan način izražavanja, pa je Lange dobro učinio kad u svojoj historiji materijalizma nije o njoj uopće govorio,² Croce u izvjesnom momentu korjenito mijenja svoje mišljenje pa za osnovu svoje nove revizije uzima upravo onu definiciju, koju je stvorio profesor Stammler o Langeu i koju sam Croce ovako iznosi u H.M.M.E. (IV izd, str. 118): »Kao što se filozofski materijalizam ne sastoji u tvrdnji, da tjelesni faktori vrše utjecaj na duhovne, nego u tome da od ovih prave puki vanjski izgled potonjih, tako i 'filozofija prakse' treba da se sastoji u tvrdnji, da je ekonomija istinska stvarnost, a pravo da je varava prividnost.« Sad su i za Crocea superstrukture puke prividnosti i iluzije, no je li ta promjena kod Crocea obrazložena, a naročito da li ona odgovara njegovoj filozofskoj djelatnosti?

Croceovo naučenje o političkim ideologijama na najočigledniji način potječe od filozofije prakse: one su tvorevine prakse, instrumenti političkog rukovođenja, moglo bi se, dapače, reći da su ideologije puke iluzije za one kojima se vlada, njihova doživljena zabluda, dok su za vlastodršce hotimične i svijesne zablude. Za filozofiju prakse ideologije predstavljaju nešto sasvim drugo, one nisu arbitrarne nego realne historijske činjenice koje je potrebno oboriti i demaskirati ih kao instrumente dominacije, i to ne zbog nekih moralnih itd. razloga, nego upravo zbog razloga političke borbe, zato da bi oni nad kojima se vrši vlast postali intelektualno neovisni od vlastodržaca; da se jedna hegemonija sruši i uspostavi druga, kao nužan moment obaranja prakse. Čini se da se vulgarnoj materijalističkoj interpretaciji više približava Croce nego filozofija prakse.

Superstrukture predstavljaju za filozofiju prakse neku stvarnost (ili one to postaju, kad nisu obične naučne radnje

¹ Između ostalih recenzija treba potražiti i onu povodom Malagodi-jeve brošure »Političke ideologije«, čije je jedno poglavlje bilo posvećeno Croceu; ti će rasijani rukopisi možda biti skupljeni u III i IV dijelu »Kritičkih razgovora«.

² O odnosima između Langea i filozofije prakse, koji su bili jako kolebljivi i nestalni, treba pogledati esej R.D'Ambrosia: »Dijalektika u prirod«, objavljen u reviji *Nuova Rivista Storica*, svezak 1932, str. 223-252.

pojedinaca), koja je objektivna i djelotvorna; ona izričito tvrdi, da ljudi baš na ideološkom polju stječu spoznaje o svom društvenom položaju, a prema tome i o svojim zadacima, a to nije tako mala potvrda stvarnosti. Superstruktura je i sama filozofija prakse, to je teren na kome određene društvene skupine postaju svijesne svog vlastitog društvenog bića, svoje vlastite snage, vlastitih zadataka, vlastitog društvenog mijenjanja. U tom je smislu točna i tvrdnja samog Crocea (Hist. mat. i marks. ekonomija, IV izd. str. 118.), da je historija prakse »historija, koja je već ostvarena i in fieri«.

Postoji, međutim, i temeljita razlika između filozofije prakse i ostalih filozofija: ostale su ideologije neorganske tvorevine, jer su proturječne, jer idu za izgladivanjem suprotnih i proturječnih interesa; njihova će »historičnost« biti kratkotrajna, jer se proturječnost pojavljuje poslije svakog događaja, kojega su bile instrument. Međutim, filozofija prakse ne ide za tim da mirnim putem rješava proturječnosti, koje postoje u historiji i društvu, ona štoviše predstavlja teoriju tih proturječnosti; ona nije instrument vlasti vladajućih grupacija, da bi dobila suglasnost i da bi vršila hegemoniju nad potčinjenim klasama; onda je izraz tih potčinjenih klasa, koje žele da se same odgoje u vještini vladanja i koje su zainteresirane da upoznaju sve istine, pa i one koje su im neugodne, da bi mogle izbjeći zabludama (nemogućim) više klase, a još više i svojim vlastitim. U filozofiji prakse kritika ideologija obuhvaća cjelokupnost superstruktura i potvrđuje njihovu brzu prolaznost, što hoće da prikriju stvarnost, tj. borbu i proturječje, pa i onda kad su »formalno« dijalektičke (kao croccanizam), to jest kad tumače neku spekulativnu i pojmovnu dijalektiku, a u samom historijskom mijenjanju dijalektiku ne vide.

Evo jednog primjera tog stava Beneditta Crocea, koji u predgovoru H.M.M.E. piše 1917, da ćemo osnivaču filozofije prakse »isto tako sačuvati i zahvalnost, što je pridonio da nas učini neosjetljivima prema zlatotvorskom zavodenju božice Pravde i božice Čovječstva«; a zašto ne božice Slobode? Slobodu je Croce proglasio božanstvom, pa je i sam postao svećenikom jedne nove religije o slobodi.

Treba istaknuti, da značenje ideologije nije jednako kod Crocea i u filozofiji prakse. Kod Crocea je to značenje suženo

na malo neobjašnjiv način, iako prema njegovu pojmu o »historičnosti« i filozofija stječe vrijednost ideologije. Može se reći da po Croceu postoje tri stupnja slobode: ekonomski liberalizam i politički liberalizam, koji nisu ni ekonomska ni politička nauka (premda u pogledu političkog liberalizma Croce nije tako afirmativan), nego baš neposredne »političke ideologije«; zatim religija slobode, idealizam. Ni religija slobode, budući da je i ona kao i svaki drugi pogled na svijet nužno vezana za odgovarajuću etiku, ne bi smjela biti nauka, nego ideologija. Čista bi nauka bio samo idealizam, jer Croce tvrdi, da nijedan filozof, ukoliko je on zaista filozof, ne može a da ne bude – idealist, htio to ili ne htio.

Treba produbiti pojam o konkretnoj (historijskoj) vrijednosti superstruktura u filozofiji približivši ga sorelovskom pojmu »historijskog bloka«. Ako ljudi postaju svijesni svog socijalnog položaja i svojih zadataka na terenu superstruktura, to znači da između strukture i superstrukture postoji nužna i životna povezanost. Trebalo bi proučiti protiv kojih je historiografskih struja reagirala filozofija prakse u momentu njezina osnivanja i koja su gledanja bila najrasprostranjenija u to doba i u odnosu na druge nauke. U tom nam pogledu pružaju neke indicije i same slike i metafore, kojima često pribjegavaju osnivači filozofije prakse: tvrdnja da ekonomija znači za društvo ono što anatomija znači za biološke nauke. Trebase isto tako sjetiti borbe, koja se vodila u prirodnim naukama, da bi se s naučnog polja uklonili principi klasifikacije, koji su se zasnivali na vanjskim i kolebljivim elementima. Kad bi se životinje klasificirale prema boji kože, dlake ili perja, danas bi svi protestirali. Sigurno je da se za ljudsko tijelo ne može tvrditi da je njegova koža (ili oblik fizičke ljepote, koja je prevladavala u toku historije) puka obmana, a da je realnost jedino kostur i anatomija. Ipak se dugo vremena tvrdilo nešto slično. Kad se utvrdila važnost anatomije i funkcija kostura, nitko nije želio time ustvrditi, da čovjek (a žena još manje) može da živi bez njih. Nastavljajući tako u metaforama, može se reći i to, da se čovjek ne zaljubi u ženu zbog njezinog kostura (u užem smislu), ali da je ipak razumljivo koliko kostur pridonosi draži njezinih kretnji itd.

Sa reformom procesualnog i krivičnog zakonodavstva treba svakako dovesti u vezu i jedan drugi element, sadržan

u predgovoru Zur Kritik. U tom je predgovoru rečeno, da isto onako kao što pojedinca ne treba suditi po onome što sam misli o sebi, ni o društvu ne možemo suditi prema njegovim ideologijama. Možda bi se za tu tvrdnju moglo reći, da je u vezi s reformom, prema kojoj se u krivičnim procesima došlo dotle, da su dokazi svjedoka i materijalni dokazi nedomješteni priznanjem okrivljenoga, primjenom odgovarajuće torture itd.

Upozoravajući na takozvane prirodne zakone i na pojam prirode (prirodno pravo, prirodna država itd.), »koji je nastao iz filozofije sedamnaestog stoljeća i vladao kroz osamnaesto«, Croce (str. 93, H.M.M.E.) podsjeća »da je slična koncepcija u stvari bila pogodena Marxovom kritikom samo sa strane, kad je on, analizirajući pojam prirode, pokazao, kako je taj pojam ideološka dopuna historijskog razvitka buržoazije i najmoćnije oružje, koje je ona upotrebila protiv privilegija i ugnjetavanja, koje je nastojala oboriti«. To upozorenje služi Croceu za slijedeću metodičku postavku: »Taj je pojam mogao nastati kao instrument praktičnog i prigodnog cilja, a da u suštini ipak ne bude ništa manje točan. U tom slučaju »prirodni zakoni« odgovaraju »racionalnim zakonima«; potrebno je opovrgnuti iracionalnost i osobitost samih tih zakona. Upravo tada, zato što je metafizičkog podrijetla, taj se pojam može iz korijena odbaciti, ali u pojedinostima se ne može pobijati. On nestaje zajedno s metafizikom, njezinim negdašnjim djelom, a sad je već – kako se čini – sasvim iščezao. Neka u miru počiva »velika dobrot« prirodnih nauka. Taj odlomak u svojoj cjelini nije potpuno razumljiv ni jasan. Treba se zamisliti nad činjenicom, da se općenito (to jest neki put) neki pojam može pojaviti kao instrument za ostvarenje nekog praktičnog i prirodnog cilja, a da u suštini ne bude zbog toga ništa manje točan. Ali ne mogu da vjerujem, da ima mnogo takvih, koji bi se složili, da se zbog toga što se izmijenila struktura, moraju nužno lučiti i svi elementi odgovarajuće superstrukture. Događa se, štoviše, i to, da od neke ideologije, koja je nastala zato da vodi narodne mase te zbog toga mora voditi računa o nekim njezinim interesima, ostane na životu više njezinih elemenata: i samo prirodno pravo, ako se i ugasilo za obrazovane klase, sačuvano je od strane katoličke religije i živo je u narodu više no što se to misli. S druge strane, u kritici osnivača filozofije prakse ističe se his-

toričnost tog pojma i njegova prolaznost, pa je njegova unutrašnja vrijednost ograničena na tu historičnost, ali on nije negiran.

(A. Gramši: »Historijski materijalizam i filozofija Benedeta Crocea«, str. 271, 272, 273, 274, 275)

SOCIJALIZAM I KULTURA

- Socijalizam i kultura – Kultura i klasna borba –*
- Istraživanje težnji i moralnih i intelektualnih interesovanja koja preovlađuju među književnicima – Književnost i nacionalni život – Umetnost i kultura – Iskrenost (ili spontanost) i disciplina – Intelektualci – Strani intelektualci u Italiji –*
- Pitanja nomenklature i sadržaja – Govor, jezici, zdrav razum*

Socijalizam i kultura¹

Pre izvesnog vremena, došao nam je do ruku jedan članak u kome Enriko Leone, neobavezno i maglovito, kako to veoma često čini, ponavlja neka opšta mesta o kulturi i o intelektualizmu u odnosu na proletarijat, suprotstavljajući im praksu, istorijsku činjenicu da klasa sopstvenim rukama gradi budućnost. Vredno bi bilo da se vratimo na tu temu, nekad pretresanu u časopisu Grido a koja je još strože doktrinarno razrađena u omladinskom listu Avanguardia u polemici između Bordige iz Napulja i našeg Taske.² Podsetimo se dvaju odlomaka; prvog, jednog nemačkog romantičara, Novalisa (koji je živio od 1772. do 1801.) a koji glasi: »Najveći problem kulture je ovladati sopstvenim, transcendentalnim ja, biti istovremeno ja, sopstveno ja. Zato nas mnogo ne iznenađuje što nam nedostaje zdrav razum i sveobuhvatna inteligencija da shvatimo druge. Ako potpuno ne razumemo sebe, zaista nećemo moći razumeti ni druge.«

U drugom odlomku koji navodimo Đ.B.Viko 6 u I. *Corrolario intorno al parlare per caratteri poetici delle prime nazioni* (u *Scienza nuova*) daje političko tumačenje Solonovoj čuvenoj izreci čiji je filozofski smisao preuzeo Sokrat: »Upoznaj sebe«, tvrdeći da je Solon njome hteo da opomene plebejce koji su smatrali da su *životinjskog porekla*, a aristokrate *božanskog porekla*, da razmisle o sebi kako bi shvatili *da im je priroda isto toliko ljudska kao i u aristokrata*, pa da prema

¹ Potpisano *Alfa Gama*, *Il Grido del Popolo*, 29. januar 1916.

² Na nacionalnom kongresu mladih socijalista koji je održan u Bolonji 20-23. septembra 1912, o temi koja se odnosila na »vaspitanje i kulturu mladih«, Taska je vodio polemiku sa podnosiocem referata Amadeom Bordigom, koji je zastupao mišljenje da ne treba preceniti potrebu za učenjem («Ne postavjemo socijalisti učenošću već po stvarnoj potrebi klase kojoj pripadamo»). Taska je, naprotiv, i sticao da hitno treba obnoviti kulturu, intelektualno podmladiti italijanski socijalizam. Bordiga je nazvao Tasku i njegove jednomišljenike »kulturistima.« Vidi *Avanguardia* od 23. oktobra i 15. decembra 1912. i *L'unità Satvemija* od 12. i od 26. oktobra 1912.

tome zahtevaju da sa njima budu *izjednačeni i u privatnim pravima*. Zatim je na toj svesti o ljudskoj jednakosti između plebejaca i aristokrata, postavio osnov istorijske razložnosti javljanja demokratskih republika u antičko doba.

Ova dva odlomka nismo naveli slučajno. Čini nam se da su u njima prikivirene, ako i nisu posredno izražene i definisane, granice i načela na kojima treba da se zasniva pravilno razumevanje stava prema kulturi, pa i u odnosu na socijalizam.

Treba da se odviknemo i da odbacimo shvatanje kulture kao enciklopedijskog znanja u kojem je čovek sagledan samo kao oblik posude koju treba napuniti i u koju treba smestiti empiričke date, grube i nesuvisle činjenice koje će on posle morati da pohrani u mozgu kao među korice rečnika, kako bi zatim mogao da u svakoj prilici odgovori na razne podsticaje spoljnog sveta. Taj oblik kulture je zaista opasan, i to naročito po proletarijat. On samo stvara poremećaje, kao i ljude koji veruju da su iznad ostalog čovečanstva, jer su u pamćenju zgomilali izvesnu količinu datuma i činjenica koje u svakoj prilici sipaju kao iz rukava, kako bi podigli pregradu između sebe i drugih. U tom obliku kulture stvara se nekakav intelektualizam, mlitav i bezbojan, koji je Romen Rolan šibao do krvi, slikajući mnoštvo naduvenih tipova i brbljivaca, štetnijih po društveni život no što su bacili tuberkuloze i sifilisa po lepotu i zdravlje tela. Studentić koji natuca latinski i istoriju, advokatić kome je pošlo za rukom da se dočepa parčeta diplome o odbranjenoj doktorskoj disertaciji, i to zahvaljujući mlitavosti i nebudnosti profesora, veruju da se razlikuju i da su bolji od najspremnijeg visokokvalifikovanog radnika koji u životu obavlja jednu, tačno određenu i preko potrebnu radnju i koji u svojoj delatnosti vredi stotinu puta više nego drugi u svojoj. No to nije kultura, to je pedanterija, to nije inteligencija, to je intelekt i protiv toga se s pravom ustaje.

Kultura je nešto sasvim drugo. Ona je organizacija, disciplina sopstvenog unutrašnjeg ja, ona je osvajanje sopstvene ličnosti, osvajanje vrhunskog saznanja koje nam pomaže da shvatimo svoju istorijsku vrednost, svoj zadatak u životu, svoja prava i dužnosti. No sve to ne može doći spontano, evolucijom, akcijama i reakcijama nezavisnim od sopstvene volje kako se to dešava u prirodi, bolje rečeno u biljnom i u životinjskom svetu u kome se svaka jedinka odabire i izdvaja

sopstvene organe nesvesno, po sudbonosnoj zakonitosti svih stvari. Čovek je prvenstveno duh, to jest istorična, a ne prirodna tvorevina. Inače bi bilo neobjašnjivo zašto se još nije ostvario socijalizam, pošto je oduvek bilo onih koji su iskorišćavani i onih koji su ih iskorišćavali, oni koji bogatstva stvaraju i onih koji se ti bogatstvima sebično koriste. To se desilo zato što samo postepeno, korak po korak, sloj po sloj, čovečanstvo stiče saznanje o sopstvenoj vrednosti i stiče pravo da živi nezavisno od šema i prava manjine koja se prva istorijski potvrdila. A ta svest se nije razvila pod surovom šibom fiziološke nužnosti, već inteligentnim razmišljanjem, najpre izvesnih pojedinaca, a onda cele klase, o razlozima nekih zbivanja i o najboljim sredstvima kojima se, od slučaja zavisnosti, mogu pretvoriti u vidove bune i društvene obnove. To znači da svakoj revoluciji prethodi opsežan marljivi kritički rad, pronicanje u tajne kulture, širenje ideja putem skupova ljudi, najpre nepokornih, kojima je jedina briga da svakodnevno, svakoga časa, rešavaju svoj ekonomski i politički problem samo za sebe, sebi u prilog, ne uspostavljajući veze solidarnosti sa drugima koji se nalaze u istom položaju. Poslednji primer, nama najbliži pa stoga i najslbližiji našem, je francuska revolucija. Prethodno kulturno razdoblje, zvano prosvetiteljstvo, koje su toliko žestoko napadali površni kritičari teoretskog razmišljanja i razuma, nije uopšte bilo, ili nije bar potpuno bilo, onaj budalasti skup površnih enciklopedijskih inteligencija koji je podjednako samouvereno raspravljao o svemu i svačemu, skup nadobudnih koji su verovali da su ljudi svoga vremena samo kad bi pročitali Dalmaberovu i Didroovu »Veliku enciklopediju«, prosvetiteljstvo nije, najzad bilo samo jedna pojava pedantnog i šturog intelektualizma kakav imamo prilike da vidimo pred našim očima a koji nalazi svoje najpotpunije objašnjenje u narodnim univerzitetima najnižeg reda. Naprotiv, prosvetiteljstvo je i samo bilo veličanstvena revolucija, tokom koje se, kako oštroumno primećuje De Sanktis u »Istoriji italijanske književnosti«, u celoj Evropi probudila jedinstvena svest i stvorila građanska, duhovna internacionala, svakom porom osetljiva prema zajedničkim patnjama i nedaćama, a koja je bila najbolja priprema za krvavu pobunu do koje je zatim došlo u Francuskoj.

U Italiji, u Francuskoj, u Nemačkoj, raspravljalo se o istom, o istim institucijama, o istim načelima. Svaki novi Volterov komad, svaki novi pamflet bio je iskra koja je prolazila

žicama već zategnutim između država, između država, između pojedinih oblasti i nalazila iste pristalice i iste protivnike svuda i istovremeno. Bajoneti Napoleonove vojske nalazili su put koji je već prokročila nevidljiva vojska knjiga, brošura što su, od prve polovine XVIII veka, dolazile iz Pariza, a koje su pripremali ljudi i ustanove za nužnu obnovu. Kasnije, kad je pod uticajem događaja u Francuskoj, probuđena svest u ljudima sazrela, bilo je dovoljno samo jedno pokretanje masa u Parizu da bi došlo do drugih, sličnih u Milanu, Beču kao i u najzabačenijim mestima. Sve se to površnim ljudima može učiniti prirodnim, spontanim, a u stvari bilo bi neshvatljivo kad ne bismo znali koji su činioци u kulturi doprineli stvaranju tih duhovnih stanja kod ljudi spremnih na veliki okršaj za ostvarenje jednog cilja za koji se verovalo da je opšti cilj.

Danas, kad je u pitanju socijalizam, ponovo uočavamo istu pojavu. Upravo kroz kritiku kapitalističke civilizacije, razvila se i razvija se jedinstvena svest proletarijata, kroz kritiku u smislu kulture, a ne spontane i prirodne evolucije. Kritika znači upravo onu svest o svome »ja« koju Novalis smatra svrhom kulture. »Ja« koje su suprotstavlja drugima, koje se razlikuje od drugih i postaviviši sebi cilj, ocenjuje činjenice i događaje ne samo u sebi i za sebe, već i kao vrednosti podsticaja i suprotstavljanja. Upoznati sebe znači biti ono što jesi, znači biti svoj gospodar, izdvojiti se, prepoznati se, izići iz haosa, biti elemenat reda, ali sopstvenog reda i sopstvene discipline sve do postizanja jednog ideala. A sve to ne može se ostvariti ako se ne upoznaju i drugi, ako se ne pronikne u njihovu povest, u sled napora kojima su se izložili da bi bili ono što jesu, da bi stvorili civilizaciju koju su stvorili i koju mi nameravamo da zamenimo našom civilizacijom. To znači shvatiti od čega se sastoji priroda i njeni zakoni kako bi se upoznali zakoni duha. I sve naučiti a ne gubiti iz vida krajnji cilj koji je bolje upoznati sebe kroz druge, a druge kroz sebe.

Ako je istina da je opšta istorija lanac napora koje je čovek učinio da bi se oslobodio i preimućstava i predrasuda i idolopoklonstva, neshvatljivo je zašto proletarijat, koji još jedan beočug želi dodati ovom lancu, ne bi trebalo da sazna kako i zašto i ko je delovao pre njega i ko i kakvu korist može izvući iz tog saznanja.

Beleška IV

Stvarati novu kulturu ne znači samo pojedinačno dolaziti do »originalnih« otkrića; to znači isto tako i naročito kritički širiti već otkrivene istine, »podruštvljavati ih«, da tako kažemo, i učiniti da one postanu osnove životnih akcija, elemenat usklađivanja i elemenat intelektualnog i moralnog reda. Što je masa ljudi dovedena dotle da dosledno i jedinstveno misli stvarnu sadašnjost, to je mnogo važnija i »originalnija« i »filozofska« činjenica nego činjenica što je neki filozofski »genije« otkrio novu istinu koja ostaje vlasništvo malih intelektualnih grupa.

(A. Gramši: »Izabrana dela«, str. 21)

Kultura i klasna borba¹

La Giustizia, časopis Kamila Prampolinija, nudi svojim čitaocima izbor mišljenja izraženih u socijalističkoj štampi o polemici između uredništva lista *Avanti!* i parlamentarne grupe. Poslednje poglavlje ovog izbora je duhovito nazvano *Tumači proletarijata* i u njemu se kaže:

La Difesa iz Firence² i *Il Grido* iz Torina, dva istaknuta, najkruća i najkulturnija glasila nepomirljive doktrine, nadugo i naširoko raspredaju teoretska razmatranja koja nismo u mogućnosti da sažeto izložimo i koja, u svakom slučaju, ne bi bilo od velike koristi da ponavljamo – ma koliko ta dva lista tvrdila da su istinski tumači misli proletarijata i da uz sebe imaju široke mase – jer naši čitaoci nisu dovoljno kulturni da bi mogli shvatiti njihov jezik.

I neumoljiva *Giustizia*, da se ne bi reklo da je »zlobna i ironična«, donosi zatim dva odlomka iz jednog članka iz *Grido* i zaključuje: »Proleterski jasniji od ovoga, zaista se ne može biti.«

¹ Nepotpisan članak, *Il Grido del Popolo*, 25. maj 1918.

² Nedeljnik socijalističkog društva iz Firence čiji je glavni urednik bio Edidio Denari. Firenca je u to vreme bila glavno središte »nepokolebljivo revolucionarne frakcije.«

Drug Prampolini nas podstiče da se pozabavimo jednim prilično važnim pitanjem u odnosu na socijalističku propagandu.

Pretpostavimo da je članak iz *Grido bio non plus ultra* proleterski težak i nejasan. Da li bismo ga mogli drukčije napisati? To je bio odgovor na jedan članak iz *Stampe*, a članak u *Stampi* je napisan jasnim, određenim filozofskim jezikom koji nije odraz površnosti, niti je poza, jer je svaka misao iskazana posebnim jezikom i posebnim rečnikom. U odgovoru, trebalo je da ostanemo u misaonoj sferi protivnika, da pokažemo kako i *pored*, bolje rečeno upravo *zbog* takvog pravca razmišljanja (koji je naš, koji je pravac razmišljanja socijalizma a ne šeptrljava, detinjasta misao) teza o saradnji bila je zabluda. Da bi nas bilo *lako* shvatiti, trebalo je da raspravi damo neprirodan tok, da je osiromašimo iako se ona odnosi na izuzetno važne ideje i zadire u najintimniju, najdragoceniju suštinu našega duha. Da smo to učili, ne bi značilo da nas je *lako* shvatiti, značilo bi izneveriti, prevariti kao vinar koji prodaje vodu umesto crnog, pijemnoteškog vina ili ružice. Jedna misao po sebi teška, ne može postati *lako* shvatljiva kroz iskaz, a da se ne promeni u grubost. A pretvarati se da je ta misao uvek bila gruba, to je rabota za podle demagoge, za varalice koje se služe logikom i propagandom.

Zašto se, dakle, Kamilo Prampolini služi lakoumnom ironijom kad govori o »tumačima« proletarijata, koje proleter i ne mogu da razumeju? Zato što je Prampolini, pored sveg svog zdravog razuma i praktičnog duha, u stvari apstraktista. Proletarijat je praktična šema, u stvarnosti postoje pojedini proleter i, manje-više kulturni, manje-više pripremljeni za klasnu borbu, za pronicanje u tajnu sasvim osobenih socijalističkih ideja. Socijalistički nedeljnici se prilagođavaju intelektualnim sposobnostima pokrajinskih staleža kojima se i obraćaju. Ton napisa i propagandnih članaka treba ipak da bude nešto malo iznad tog proseka da bi oni značili podsticaj u pravcu intelektualnog napretka, da bi bar izvestan broj radnika izišao iz opšte tuposti izazvane preživakavanjem letaka i duhovno očvrstnuo kroz uzvišeno kritičko viđenje istorije i sveta u kome živi i u kome se bori.

Torino je savremen grad. Kapitalistička delatnost u njemu pulsira kroz neprestani šum džinovskih radionica u ko-

jima je na nekoliko hiljada kvadratnih metara, sabijeno desetine i desetine hiljada proletera. Torino ima preko pola miliona stanovnika. Ljudi su u njemu podeljeni na dve klase koje se razlikuju po obeležjima, nevidenim u drugim krajevima Italije. Ne zapliću nam se oko nogu demokrate niti reformatori. Mi u Torinu imamo kapitalističko građanstvo, smelo, bezobzirno, imamo moćne organizacije, imamo socijalistički pokret složen, različit, bogat podsticajima i intelektualnim potrebama.

Veruje li drug Prampolini da bi u Torinu socijalisti trebalo da šire propagandu svirajući u pastirske gajde, idilično govoreći o dobroti, pravdi, arkadijskom bratstvu? Ovde klasna borba živi u svojoj surovoj i sirovoj grandioznosti, nije retorična fikcija, nije širenje naučnih ideja i predviđanje društvenih pojava još u klici ili u vreme sazrevanja.

Neosporno je i to da se u Torinu proleterskoj klasi neprestano priključuju novi pojedinci, duhovno neizgrađeni, nesposobni da shvate koliki je domet iskorišćavanja koje i njih pogađa. Sa njima bi trebalo uvek počinjati od prvih načela, od osnovne propagandne postavke. A drugi? A proleter i već intelektualno uzdignuti, već navikli na jezik socijalističke kritike? Koga žrtvovati, kome se okrenuti? Proletarijat nije tako složena klasa, kako nam se to može učiniti. Spontano je stvorena jedna duhovna i kulturna hijerarhija sa međusobnim vaspitnim uticajem i to onde gde ne stižu ni pisac ni agitator. U kružocima, na skupovima, u govorima pred fabrikom, potanko se razlaže, širi, postaje gipka i slikovita, dostupna svakoj pameti, svakoj kulturi, reč socijalističke kritike. U jednoj složenoj i raznovrsnoj sredini kakva je ona u velikom industrijskom gradu, spontano se javljaju organi kapilarnog prenošenja mišljenja koje rukovodioci nikako ne bi mogli da planiski ustanove i stvore.

I da li mi uvek moramo ostati kod idiličnih pesama o zemljoradnji, na prostom i idiličnom socijalizmu? Da li bi trebalo uvek, do besvesti, ponavljati abecedu, zato što se uvek nađe neko ko abecedu ne zna?

Setimo se jednog starog profesora koji je četrdeset godina trebalo da drži predavanje iz teorije filozofije na temu »Konačno razvijeno biće.« Svake godine počinjao je predavanje o pretečama sistema i govorio je o Lao-Ceu, starcu-deča-

ku, čoveku rođenom u osamdesetoj godini, o kineskoj filozofiji. I svake godine bi počinjao predavanje sa Lao-Ceom, jer bi pristizali novi studenti, pa su i oni morali da se obaveste o Lao-Ceu. I tako »Konačno razvijeno biće« je postalo legenda, himera koja se gubi i jedina živa stvarnost mnogih generacija bio je Lao-Ce, stari momak, dečacić rođen u osamdesetoj godini.

To isto desilo se sa klasnom borbom u časopisu *Giustizia*, Kamila Prampolinija. I ona je nauhvatljiva himera i svake nedelje kao da se u tom časopisu piše o starcu-momku koji nikad neće sazreti, koji se nikad neće razviti, koji nikad neće postati »Konačno razvijeno biće«, a koje ipak očekujemo da se konačno mora javiti posle tako sporog razvojnog procesa, posle toliko upornog rada na jevanđeoskom uzdizanju.

(Prevedeno iz A. Gramsci: »Scritti politici«, str. 137-139)

KNJIŽEVNOST I NACIONALNI ŽIVOT

Umetnost i kultura

Očigledno je da bi, ako želimo da upotrebimo pravu reč, trebalo govoriti o borbi za »novu kulturu«, a ne o borbi za »novu umetnost« (u bukvalnom smislu.) Ako želimo da upotrebimo pravu reč, možda možemo reći da se vodi borba za novi sadržaj u umetnosti, jer se sadržaj ne može zamisliti kao nekakav apstraktan elemenat, odvojen od forme. Boriti se za novu umetnost, značilo bi boriti se za stvaranje novih pojedinačnih, umetničkih ličnosti, a to je besmisleno, jer se umetnici ne mogu veštački stvoriti. Stoga treba govoriti o borbi za novu kulturu, to jest za novi moralni život koji mora biti u prisnoj vezi sa novim naslućivanjima života, dok se ta kultura ne pretvori u novi način osećanja i viđenja stvarnosti, pa prema tome i u svet prisno srastao sa »mogućim umetnicima« i sa mogućim umetničkim »delima«. No da se veštački ne mogu stvarati pojedinačne umetničke individualnosti, ne znači da se u novom svetu kulture za koji se borimo i u kome će se

u ljudima buditi strasti i plam osećanja, neće nužno javiti i »novi umetnici«. Ne može se, dakle, reći da će Petar ili Pavle postati umetnici, ali se može tvrditi da će se u tom pokretu javiti novi umetnici. Jedna nova društvena grupacija koja ulazi u život istorije sa hegemonističkim stavom, sa samouverenošću koju ranije nije posedovala, mora da u intimnom delu svoje ličnosti, koji ranije nije bila otkrila, nađe dovoljno snage da se u izvesnom pravcu potpuno izrazi.

Prema tome, ne može se reći da će se stvoriti jedna nova »poetska atmosfera«, da upotrebimo frazu koja je bila u modi pre nekoliko godina. »Poetska atmosfera« je samo metafora kojom se označava skup umetnika koji se već obrazovao ili otkrio ili bar znači već otpočet i ustavljen proces obrazovanja i otkrivanja.

(Prevedeno iz A. Gramsci: »Letteratura e Vita Nazionale«, Editori Riuniti, Torino, 1975, str. 8-9)

Istraživanje težnji i moralnih i intelektualnih interesovanja koja preovlađuju među književnicima

Prema kakvim oblicima delatnosti italijanski književnici osećaju naklonost? Zašto ih ne zanima privredni život, rad kao pojedinačna i skupna proizvodnja? Ako se u umetničkim delima i obrađuje neka ekonomska tema, prvenstveno pobuđuje interesovanje trenutak »upravljanja«, »nadmoći«, »komandovanja« jednog »junaka« proizvođačima. Ili pobuđuje interesovanje proizvodnja kao uopšten pojam, kao uopšten rad, dakle kao uopšten element života i nacionalne moći, pa prema tome i kao povod za fraziranje i razmetanje oratorskim sposobnostima. Život seljaka je u književnosti obrađivan, ali i u tom slučaju nikako kao simbol rada, truda i umaranja, već su seljaci prikazani kao »folklor«, kao slikovita oličenja zanimljivih i neobičnih običaja i osećanja. Stoga lik »seljanke« dobija još više prostora sa njenim seksualnim problemima u njihovom više spoljnom i romantičnom vidu, a i zato što se žena, kad je lepa, lako može popeti u više društvene redove.

Rad nameštenika je neiscrpn i izvor komičnosti. U svakom namešteniku vidi se po jedan Oronco E. Mardinati iz starog »Travaso« (»Pretakanje«). Intelektualni rad zauzima malo prostora, ili je prikazan kao »heroizam« i »nadhumanizam« sa komičnim efektom sa kojim osrednji pisci predstavljaju »genije« po sopstvenoj meri, a poznato je da ako se jedan inteligentan čovek može praviti glupim, glupak se ne može praviti inteligentnim.

Neosporno je da se jedna ili više generacija pisaca ne može naterati da oseti »naklonost« prema ovom ili onom vidu života, ali da jedna ili više generacija pisaca ima jednih a ne drugih intelektualnih i moralnih interesovanja, ipak nešto znači, bolje rečeno pokazuje da među intelektualcima prevlađuje izvesna misaona usmerenost u oblasti kulture. Italijanski verizam razlikuje se od realističkih pravaca u drugim zemljama, pošto se ili ograničava na opisivanje takozvane »životinjske strane« ljudske prirode (uskogrudi verizam) ili obraća pažnju na život u unutrašnjosti ili u određenom kraju i na ono što je stvarna Italija bila, nasuprot »savremenoj«, zvaničnoj Italiji. Ne daje, dakle, dragocenu sliku ljudskog rada i napora. Intelektualci verističkog pravca ne trude se (kao u Francuskoj) da uspostave vezu sa narodnim masama, već »nacionalizovanim« u smislu ujedinjenja, nego joj pridaju elemente na osnovu kojih nam se može učiniti da Italija u stvari još nije ujedinjena. Uostalom, postoji razlika između verizma pisaca sa Severa i verizma pisaca sa Juga (na primer Verga u kome je osećanje narodnog jedinstva bilo veoma jako, kako se to vidi iz stava koji je 1920. zauzeo prema autonomističkom pokretu »Nova Sicilija«).

No nije dovoljno što pisci ne smatraju dostojnim eposa proizvodni rad koji međutim predstavlja ceo život aktivnih elemenata naroda: kada se njime i bave, njihov stav se ne razlikuje od stava oca Brešijanija.

(Vidi napise Luidija Rusoa o Vergi i o Đ.K.Abi.) Đ.K.Abu možemo navesti kao italijanski primer »nacionalno-narodnog« (iako ne i »narodskog«, pučkog pisca mada nije pripadao nijednom pravcu koji bi iz partijskih ili sektaških razloga kritikovao stav vladajuće klase.) Važno bi i vredno bilo istražiti ne samo Abine napise koji imaju poetsku vrednost, već i druge, kao što je onaj u kome se obraća vojnicima i koji su nagradile državne i vojne vlasti i koji je nekada bio popula-

ran u vojsci. Iz istih razloga trebalo bi da se podsetimo Papi-nijevog eseja, objavljenog u *Lačérbi* posle junskih događaja 1914. Takođe treba ukazati na stav Alfreda Orijanija, ali on je suviše apstraktan i oratorski i prosto zatrovan osećanjem veličine i neshvaćenog genija. Ima i nečeg značajnog u delu Pje-ra Jahijera (setimo se Jahijerove privrženosti Prudonu), čak narodsko-vojnog karaktera, ali ono je ipak previše začinjeno biblijskim i Klodelovim stilom pisca, zbog čega je često nedovoljno efikasno i nepodobno, jer otkriva snobovsko retoričnu formu. (Cela književnost izvan zemlje trebalo bi da bude »nacionalno-narodna« kao program, ali ona je to upravo »po programu«, zbog čega se pretvorila u lošu manifestaciju kulture. Izgleda da je Longanezi čak napisao jednu knjižicu za regrute, što pokazuje kako se uske nacionalno-narodske težnje mahom javljaju na osnovu interesovanja za neka vojnička pitanja). Bavljenje nacionalno-narodskim pitanjem u postavci kritičko estetičkih i moralno kulturnih problema, kod Luidija Rusoa (čiju bi knjižicu »Pripovedači« vredelo razgledati i pročitati) dobija posebnu važnost kao posledica jednog »vraćanja« na iskustvo De Sanktisa posle onoga do čega je došlo kroćeanstvo.

Treba dodati da je privrženost idejama oca Brešijanija u suštini protivdržavni i protivnacionalni individualizam i kad se i ma koliko se prikrivao frenetičnim nacionalizmom i državnošću. »Država« znači naročito svesno usmeravanje velikih nacionalnih većina. Prema tome, nužno je da se uspostavi sentimentalna i ideološka »veza« sa tom većinom i u izvesnoj meri pokaže naklonost i razumevanje za njene potrebe i za njene zahteve. Usled odsustva jedne nacionalno-narodne književnosti, što je posledica nebrige i nezainteresovanosti za te potrebe i zahteve, književno »tržište« je ostalo otvoreno za uticaj grupe intelektualaca iz drugih zemalja koji, »narodnjaci, nacionalisti« u svojoj domovini, to isto postaju i u Italiji, jer zahtevi i potrebe koje treba zadovoljiti, slični su i u Italiji. Tako se italijanski narod, kroz istorijsko narodski francuski roman, oduševio (i dalje se oduševljava, kako pokazuje nedavni knjižarski bilten) francuskom tradicijom, monarhističkom i revolucionarnom, i bolje poznaje popularni lik Henriha IV nego Garibaldija, revoluciju iz 1879. bolje nego italijanski preporod iz XIX veka, napade Viktora Igoa na Napoleona III, bolje nego napade italijanskih rodoljuba na Meterniha. Italijanski narod se oduševljava prošlošću

koja nije njegova, služi se na svom jeziku i u svojim mislima francuskim metaforama i poziva se na kulturu te zemlje itd, i on je po duhovnoj usmerenosti više francuski nego italijanski narod.

U pogledu nacionalno-narodskog pravca koji je svojoj kritičkoj delatnosti dao De Sanktis, treba videti delo Luiđija Rusoa *Frančesko de Sanktis i napuljska kultura, 1860–1885*, izd. La Nuova Italia, 1928, i De Sanktisov esej »Nauka i život«. Možda bi se moglo reći da je De Sanktis silno proošetio suprotnost reforma–renesansa, to jest upravo suprotnost između života i nauke koja se u tradiciji Italije javlja kao slabost nacionalno-državne strukture i da je pokušao da protiv nje ustane. Eto zašto se u jednom trenutku odvaja od spekulativnog idealizma i približava se pozitivizmu i verizmu (naklonjen je Zoli, kao Ruso Vergi i Di Đakomu). Kako to primećuje Ruso u svojoj knjizi (vidi recenziju Đ. Marzoa u *Nuova Italia* od maja 1932) »tajna De Sanktisove efikasnosti krije se isključivo u njegovoj demokratskoj duhovitosti koja ga ispunjava sumnjom i u njemu izaziva neprijateljstvo prema svakom pokretu ili ideji koja dobija apsolutističko i povlašćeno (...) obeležje i u njegovoj težnji i potrebi da proučavanje shvati kao trenutak jedne šire delatnosti, kako duhovne tako praktične, zatvorene u formulu jedne njegove čuvene rasprave 'Nauka i život'.«

U protidemokratskom stavu pisaca, privrženih ocu Brešijaniju¹ nema nimalo političnosti, kao ni doslednosti. To je vid suprotstavljanja svakom obliku nacionalno-narodskog pokreta, predodređen ekonomsko-korporativnim duhom kaste sa srednjovekovnim i feudalnim izvoristom.

(Isto, str. 15–19)

Iskrenost (ili spontanost) i disciplina

Da li je iskrenost (ili spontanost) uvek vrednost i vrlina? Ona je vrednost i vrlina, ako je disciplinovana. Iskrenost (ili spontanost) je najviši stepen individualizma, ali i u negativ-

¹ De Sanktis se borio za stvaranje nove nacionalne kulture protiv retorike i jezuitizma oca Brešijanija.

nom smislu (originalnost je u ovom slučaju ravna idiotizmu). Pojedinac je istorijski originalan kad u najvećoj meri daje maha i ume da oživotvori »društvenost« bez čega bi bio »idiot« (u etimološkom smislu, koji se ne udaljava od narodskog i običnog značenja). Pojmovi originalnost, ličnost, iskrenost, dobili su romantično značenje, a to značenje je istorijski opravdano ako nastaje u smislu protivljenja izvesnom konformizmu, u suštini »jezuitskom«, to jest konformizmu izveštačenom, lažnom, plitkom, stvorenom u odbranu interesa jedne male grupe ili klike, a ne avangarde. Postoji jedan konformizam, »racionalni« konformizam kojim ne izlazi u susret potrebi da se, uz najmanji napor, dođe do korisnog rezultata a disciplina takvog konformizma oduševljava i pokreće, utiče na stvaranje »spontanosti« i »iskrenosti«. Prema tome, konformizam i ne znači drugo do »društvenost«, ali reč »konformizam« radije koristimo upravo zato da bismo naljutili skučen svet. No to čoveka ne sprečava da izgradi svoju ličnost i da bude originalan, već samo taj proces otežava. Suviše je lako biti originalan na taj način što se čini ono što niko drugi ne čini. To je mehanička originalnost. Suviše je lako govoriti onako kako drugi ne govore, biti egzibicionista, teško je izdvojiti se od drugih, a ne činiti akrobacije. Upravo danas beležimo veliku potražnju jeftine originalnosti i ličnosti. Zatvori i ludnice puni su originalnih ljudi i jakih ličnosti. Staviti naglasak na disciplinu, na društvenost, a ipak zahtevati iskrenost, spontanost, originalnost, ličnost, zaista je teško, zaista je smelo. Takođe se ne može reći da je konformizam najlakše rešenje i da se njime svet retvara u samostan. Međutim, šta je »pravi konformizam«, to jest šta je »racionalno« ponašanje koje je korisnije, slobodnije pošto povinuje »nužnost«? To jest, šta je »nužnost«? Svako je sklon da sebe proglasi prauzorom »mode«, »društvenosti« i da se postavi kao »uzor«. Međutim društvenost, konformizam, prilagodljivost, rezultat su borbe na kulturnom planu (i ne samo na kulturnom planu), to je »objektivna« ili univerzalna činjenica, onako kako mora biti objektivna i »univerzalna nužnost« na kojoj se temelji zdanje slobode. Slobode i proizvoljnosti itd.

U književnosti (umetnosti) nasuprot iskrenosti i spontanosti, nalazimo mehanizam ili račun, koji može biti lažni konformizam, lažna prilagodljivost, lažna društvenost, to jest uklapanje u gotove i uobičajene ideje. Setimo se klasičnog primera Nina Berinija koji »pravi kartoteku« od prošlosti i

pokušava da bude originalan na taj način što čini ono što se ne javlja u njegovim listićima. Berinijeva načela za pozorište: 1) dužina rada: utvrditi srednju dužinu, upravljajući se prema uspešnom komadu – 2) proučavanje finala: koja od njih su imala uspeha i požnjela aplauz? – 3) proučavanje kombinacija: na primer u građanskoj, seksualnoj drami, muž, žena, ljubavnik, videti koje kombinacije (su) najviše korišćene, a izuzetno »izmisliti« nove kombinacije, mehanički pronadene. Na taj način je Berini došao do zaključka da jedna drama ne sme da sadrži više od 50.000 reči, to jest da ne sme trajati više od određenog vremena. Svaki čin ili svaki glavni prizor treba da dostigne vrhunac na određen način; taj način je proučavan putem opita, prema proseku onih osećanja i onih podsticaja koji su doživeli tradicionalni uspeh itd. Ako se uzmu u obzir ta merila, sigurno je da se ne može doživeti katastrofalni neuspeh na materijalnom planu. No da li je to onaj »konformizam« ili »društvenost« o kojem je maločas bilo reči? Sigurno da nije. To je zadržavanje na već postojećem.

Disciplina je takođe proučavanje prošlosti, pošto je prošlost elemenat sadašnjosti i budućnosti, ali ne elemenat »zaludan« već nužan, pošto je jezik elemenat nužne »uniformnosti«, a ne »unitornosti zaludne«.

(Isto, str. 30–32)

Intelektualci

Strani intelektualci u Italiji – U pogledu Slovena porediti Ettore Lo Gato, *Italija u slovenskim književnostima*, sveska od 16. septembra, 1. oktobra, 16. oktobra »Nuova Antologia«. Osim o isključivo književnim odnosima koji su predodređeni interesovanjem za dotične knjige, u tom delu ima mnogo nagoveštaja o doseljavanju italijanskih intelektualaca u razne slavenske zemlje, naročito u Rusiju i u Poljsku i na njihov značaj kao činilaca lokalne kulture.

Drugi vid kosmopolitskog delovanja italijanskih intelektualaca koji treba proučavati ili bar pomenuti je onaj koji se odvija u samoj Italiji, privlačenjem na univerzitet studenata i naučnika koji žele da usavrše znanja. Treba razlikovati dva vida te pojave useljavanja stranih intelektualaca u Italiju: 1)

dolazak da bi se videla Italija kao zemlja muzej drevne istorije. Sa tih razloga neprestano i uporno, čas u većem čas u manjem broju, već prema prilikama i pojedinim razdobljima, intelektualci posećuju našu zemlju – 2) dolazak da bi se pod rukovodstvom današnjih italijanskih intelektualaca, usvojila živa kultura. Upravo taj drugi vid postaje zanimljiv prilikom istraživanja o kome je maločas bilo reći. Kako i zašto se desilo da su u jednom trenutku Italijani krenuli u inostranstvo, a stranci nisu došli u Italiju? (Izuzimajući intelektualce koji su sveštena lica a koji se neprestano, sve do danas, školuju i Italiji. No u tom slučaju ne treba smetnuti s uma da je Rim uglavnom dobio međunarodno obeležje.) Sledeća istorijska činjenica je od provorazrednog značaja: druge zemlje razvijaju nacionalnu svest i žele da organizuju nacionalnu kulturu, srednjovekovni kosmopolitizam se raspada. Italija kao teritorija prestaje da biva međunarodno središte kulture, ne nacionalizuje se po sebi, a njeni intelektualci nastavljaju svoju kosmopolitsku akciju, odvajajući se od svoje rodne grude i hitajući u inostranstvo.

(Prevedeno iz A. Gramsci: «Gli Intellettuali», Editori Riuniti, Torino, 1975, str. 72)

Pitanja nomenklature i sadržaja

... Jedna klasa, koje su pojedini slojevi još zaostali na ptolemejskoj koncepciji svijeta, ipak može da bude predstavnik veoma napredne historijske situacije; idejno zaostali (ili bar u nekim pitanjima pogleda na svijet, koji je kod njih još podijeljen i naivan) u praktičnim pitanjima, to jest u pitanjima ekonomije i politike, ti su slojevi ipak vrlo napredni. Ako se zadatak intelektualaca sastoji u tome, da odrede i organiziraju moralnu i duhovnu reformu, odnosno da kulturu dovedu u sklad s praktičnim potrebama, onda je nesumnjivo da su iskristalizirani »intelektualci« konzervativci i reakcionari. Jer dok nova društvena skupina bar osjeća da je odvojena i da se razlikuje od prethodne, oni ne osjećaju ni tu razliku, nego misle da se mogu ponovo vezati za prošlost.

U drugu ruku, nije rečeno da treba odbaciti čitavo naslijeđe prošlosti: postoje »instrumentalne vrijednosti«, koje ne

moгу a da ne budu u cjelini preuzete, s time da budu usavršene i pročišćene. Ali kako treba razlikovati vrijednost instrumenata od prolazne vrijednosti filozofije, koju treba bez kolebanja odbaciti? Često se događa da se zbog toga što je preuzeta neka prolazna filozofska vrijednost neke određene tendencije iz prošlosti, odbija instrumentalna vrijednost neke druge tendencije, jer je u protivnosti s onom prvom, iako bi ta instrumentalna vrijednost mogla omogućiti da se njome izrazi novi povijesno-kulturni sadržaj.

(A. Gramsci: «Historijski materijalizam i filozofija Benedeta Crocea», str. 180, 181)

Govor, jezici, zdrav razum

Budući da se filozofija smatra pogledom na svijet, a filozofska se djelatnost više ne shvaća samo kao »individualna« obrada sistematski povezanih koncepcija, nego pored toga i naročito kao kulturna borba za mijenjanje narodnog »mentaliteta« i za širenje filozofskih novotarija, koje će se pokazati onoliko »historijski istinite« koliko budu konkretno, historijski i socijalno postale univerzalne, pitanje govora i jezika mora »tehnički« da bude postavljeno u prvi red. U vezi s tim pitanjem bit će potrebno revidirati odnosne publikacije pragmatičara.¹

Kultura u svim svojim stupnjevima ujedinjuje veći ili manji broj pojedinaca u mnogobrojne skupine, koje su više ili manje povezane prema načinu izražavanja; skupine, koje se međusobno u većoj ili manjoj mjeri razumiju itd. Društveno-historijske razlike i obilježja dolaze do izražaja u zajedničkom načinu govora i predstavljaju one »zapreke« i »uzroke zablude« o kojima su raspravljali pragmatičari.

¹ Isp. »Scritti« od G. Vailantja (Firenze, 1911), među njima studiju »Govor kao smetnja uklanjanja prividnih kontrasta.«

Odatle se izvodi zaključak o važnosti »kulturnog momenta« za praktičnu aktivnost (kolektivnu): nikakvog historijskog čina ne može da bude, ako ga ne bi izvršio samo »kolektivni čovjek«. Pretpostavlja se, naime, da je dostignuto »kulturno-socijalno« jedinstvo, pomoću koga se mnoštvo podvojenih volja, sa svom raznolikošću ciljeva, međusobno spaja zbog zajedničkog cilja, a na bazi istog i zajedničkog pogleda na svijet (koji je opći i poseban, a djeluje prolazno ili trajano, emocionalnim putem, te mu je zbog toga intelektualni temelj toliko uhvatio korijena, toliko se asimilirao i toliko je uvjerljiv, da može da se pretvori u strast).

(Isto, str. 43. 44)

KOMUNISTIČKA REVOLUCIJA

- Komunistička revolucija - Kongres u Livornu - Klasna borba i rat - Revolucija protiv »Kapitala« - Organizacija privrede i socijalizma - Politička partija -*
- Zapažanja o nekim vidovima strukture političkih partija u periodima organske krize - Prvo: obnoviti partiju -*
- Komunistička partija - Vladajuća partija i vladajuća klasa - Partije i Partija mase - Radnici i seljaci -*
- Robert Mikels i političke partije - Država i socijalizam -*
- O birokratiji - Izgradnja koncepcije o fabričkim savetima -*
 - Program časopisa »Ordine nuovo«*
 - Radnička demokratija - Osvajanje države -*
 - Sindikati i saveti*

I KOMUNISTIČKA REVOLUCIJA

Komunistička revolucija

Komunistička revolucija ostvaruje autonomiju proizvođača na privrednom i političkom polju. Politička akcija radničke klase (usmerene na uspostavljanje diktature i stvaranje radničke države) dobija realnu istorijsku vrednost jedino onda kada postane funkcija razvitka novih ekonomskih uslova, bogatih mogućnostima, koji teže za ekspanzijom i definitivnim učvršćenjem. Da bi postigla dobar rezultat, politička akcija se mora podudarati s ekonomskom akcijom. Komunistička revolucija je istorijsko priznavanje ranije postojećih ekonomskih činjenica koje ona otkriva, koje ona energično brani od svakog reakcionarnog pokušaja, koje ona pretvara u pravo i kojima, naime, daje organski oblik i dovodi ih u red. Evo zbog čega izgradnja komunističkih političkih sovjeta može istorijski da usledi tek posle procvata i prvog sređivanja fabričkih saveta. Fabrički savet i sistem fabričkih saveta isprobava i otkriva u prvoj instanci nove pozicije koje radnička klasa ima u oblasti proizvodnje, daje radničkoj klasi svest o sopstvenoj sadašnjoj vrednosti, o njenoj realnoj funkciji, odgovornosti, o njenoj budućnosti. Radnička klasa izvlači zaključke iz zbira pozitivnih iskustava koje ljudi lično stiču kao pojedinci, stiče psihologiju i karakter vladajuće klase i organizuje se kao takva, to jest stvara politički sovjet, uvodi svoju diktaturu.

Reformisti i oportunisti izražavaju tim povodom veoma maglovito mišljenje kada tvrde da revolucija zavisi od stepena razvitka sredstava rada. Ali taj izraz – sredstvo rada – za reformiste znači neku vrstu čarobnog štapića. Oni vole frazu maksimalistički nihilizam, pune njome usta i mozak, ali se dobro čuvaju svake konkretne odredbe, dobro se paze pokušaja da pruže neki primer o svom saznanju u tom pogledu.

Šta oni podrazumevaju pod izrazom: sredstvo rada? Misle li na materijalni predmet, pojedinu mašinu, pojedinu alatku? Da li samo to ili podrazumevaju i odnose hijerarhijske organizacije radničke ekipe koja u jednom odeljenju radi na jednoj mašini ili na grupi mašina? Ili misle na odeljenje s njegovom najširoom mašinskom opremom, njegovom najširoom specifikacijom i odlikom i organizacijom? Ili na čitavu fabriku? Ili na sistem fabrika zavisnih od jednog istog preduzeća? Ili na sistem odnosa između raznih industrijskih preduzeća, ili između jedne industrije i drugih, ili između industrije i poljoprivrede? Ili misle na položaj koji država ima u svetu, s odnosima između izvoza i uvoza? Ili misle na čitav kompleks tih mnogostrukih odnosa koji su tesno međusobno povezani, koji sačinjavaju uslove rada i proizvodnje?

Reformisti i oportunisti se dobro čuvaju svake konkretne odredbe. Oni, koji pretenduju na to da su čuvari političke mudrosti i čarobnog štapića, nikada nisu proučavali stvarne probleme radničke klase i socijalističkog preobražaja, izgubili su svaki fizički i duhovni dodir s proleterskim masama i s istorijskom stvarnošću, oni su blagolagoljivi i prazni retori, nesposobni za bilo kakvu vrstu akcije i za izricanje bilo kakvog određenog suda. Pošto su izgubili svaki dodir s proleterskom stvarnošću, savršeno je jasno da su najzad sebe uverili – dobromisljeno i iskreno – da je misija radničke klase ispunjena onda kada je opšte pravo glasa dozvolilo obrazovanje ministarstva s Turatijem, koji donosi zakon kojim se omogućuje glasanje prostitutkama, ili s Enrikom Ferijem, koji reformiše disciplinski režim u ludnicama i zatvorima.

Da li se »sredstvo rada« razvilo otprе dvadeset godina naovamo, otprе deset godina naovamo, od izbijanja rata do primirja, od primirja do danas? Intelektualci reformisti i oportunisti, koji zahtevaju privatno i monopolisano vlasništvo marksističkog učenja, uvek su mislili da je higijenskije igrati karata ili voditi parlamentarne intrige nego sistematski i duboko proučavati italijansku stvarnost. Tako je došlo do toga da maksimalistički »nihilizam« ne raspolaže čak nijednom knjigom o razvoju italijanske privrede, tako se desilo da italijanska radnička klasa ne može biti obaveštena o razvoju uslova italijanske proleterske revolucije, tako se desilo da je italijanska radnička klasa razoružana pred divljom i poremećenom provalom pomenutog »nihilizma«, izbezumljenog i lišenog kriterija.

Pa ipak, i bez doprinosa malograđanskih intelektualaca koji su izdali svoju misiju vaspitača i učitelja, radnička klasa svejedno uspeva da shvati i oceni proces razvitka kroz koji prolazi sredstvo rada, aparat za proizvodnju i razmenu. Mitinzi, diskusije za pripremu fabričkih saveta koristili su vaspitanju radničke klase više nego deset godina provedenih u čitanju brošura ili članaka čiji su autori vlasnici čarobnog štapića. Radnička klasa je samoj sebi prenela stvarna iskustva svojih pojedinih pripadnika i od njih stvorila kolektivnu baštinu: radnička klasa se vaspitavala komunistički, sopstvenim sredstvima, sopstvenim sistemima.

Da bi se obrazovao savet, svaki radnik je morao steći svest o svom položaju na ekonomskom polju. Čuo je da je na početku uključen u jednu elementarnu jedinicu, u ekipu odeljenja, i čuo da su tehnički pronalasci, primenjeni na opremu mašina, izmenili njegove odnose s tehničarem: radniku je manje nego ranije potreban tehničar, majstor zanata; on je, dakle, stekao veću autonomiju, može se sam disciplinovati.

I lik tehničara se izmenio: potpuno su se preobrazili njegovi odnosi s industrijalcem: on više nije poverljiva osoba, agent kapitalističkih interesa; pošto radnik može opstati bez tehničara u bezbroj radnih postupaka, tehničar postaje suvišan kao disciplinski agent: tehničar se svodi takođe na proizvođača koji je s kapitalistom povezan jasnim i glasnim odnosom eksploatisanog i eksploatatora. Njegova psihologija gubi malograđansku ljušturu i postaje proleterska postaje revolucionarna. Industrijski pronalasci i veća profesionalna sposobnost dopuštaju radniku veću autonomiju, stavljaju ga u viši industrijski položaj. Ali promena hijerarhijskih odnosa i neophodnost ne ograničava se na radnu ekipu, na osnovnu jedinicu koja daje život odeljenju i fabrici.

(A. Gramši: »Izabrana dela«, 171, 172, 173, 174)

... Proleterska revolucija nije proizvoljan čin jedne organizacije koja za sebe tvrdi da je revolucionarna, ili sistema organizacija koje za sebe tvrde da su revolucionarne. Proleterska revolucija je dug istorijski proces koji se ostvaruje

kroz nastajanje i razvijanje određenih proizvodnih snaga (koje mi ukratko i sažeto nazivamo »proletarijat«) u određenoj istorijskoj sredini (za šta kratko i sažeto kažemo »način individualnog vlasništva, način kapitalističke proizvodnje, sistem fabrika, način organizovanja društva u demokratsko-parlamentarnu državu«). U određenoj fazi toga procesa nove proizvodne snage ne mogu se više razvijati i smestiti samostalno u zvanične kalupe u kojima se razvija zajednički ljudski život; u toj određenoj fazi nastaje revolucionarni čin koji se sastoji u naporu usmerenom na to da se nasilno razbiju ti kalupi, usmerenom na to da se uništi čitav aparat ekonomske i političke vlasti, u kome se revolucionarne proizvodne snage prisilno drže, u naporu usmerenom na to da se nasilno razbiju ti kalupi, usmerenom na to da se uništi čitav aparat ekonomske i političke vlasti, u kome se revolucionarne proizvodne snage prisilno drže, u naporu usmerenom na to da se razbije mašina buržoaske države i uspostavi tip države u čijim će shemama oslobođenje proizvodne snage naći prikladan oblik za svoj dalji razvitak, za svoje dalje širenje, u čijoj će organizaciji naći zaštitu i neophodno i dovoljno oružje za uništenje svojih protivnika.

Realan proces proleterske revolucije ne može se poistovetiti s razvitkom i akcijom revolucionarnih organizacija dobrovoljnog i ugovornog tipa, kao što su politička partija i strukovni savezi, organizacija koje su nastale u okviru buržoaske demokratije, u okviru političke slobode kao potvrda i razvoj te političke slobode. Ukoliko otelovljuju učenje koje tumači revolucionarni proces i (u izvesnim granicama istorijske verovatnoće) predviđaju njegov razvitak, ukoliko ih priznaju široke mase kao svoj odraz i svoj embrionalni aparat, vlastite organizacije su danas i sve više će biti direktni i odgovorni izvršioци daljih oslobodilačkih činova koje će celokupna radnička klasa pokušati da izvrši u toku revolucionarnog procesa. Međutim, te snage ne obuhvataju ovaj proces, one ne prevazilaze buržoasku državu, one ne obuhvataju i ne mogu obuhvatiti čitavo mnogostruko vrenje revolucionarnih snaga koje oslobađa kapitalizam u neumoljivom hodu svog mehanizma za eksploataisanje i tlačenje.

U razdoblju ekonomske i političke prevlasti buržoaske klase, stvaran revolucionarni proces teče potajno, u skrivenosti fabrike i u skrivenoj svesti beskrajnih mnoštava koje

kapitalizam podređuje svojim zakonima. Taj se proces ne može kontrolisati i dokazivati, to će se moći učiniti u budućnosti kada se elementi koji ga sačinjavaju (osećanja, nejasna htenja, navike, klice inicijative i običaja) budu razvili i očistili uporedo s razvojem društva, s razvojem položaja koji radnička klasa zauzme u oblasti proizvodnje. Revolucionarne organizacije (politička partija i strukovni savez) nastale su u okviru političke slobode, u okviru buržoaske demokratije, kao afirmacija i razvoj slobode i demokratije uopšte, u okviru u kome postoje odnosi građanina prema građaninu. Revolucionarni proces ostvaruje se na polju proizvodnje, u fabrici, gde odnosi imaju vid odnosa između tlačitelja i potlačenog, eksploatatora i eksploatisanog, gde nema slobode za radnika, gde ne postoji demokratija; revolucionarni proces se ostvaruje tamo gde je radnik ništa a hoće da postane sve, gde je vlast vlasnika neograničena, gde postoji vlast nad životom i smrti radnika, nad ženom radnikovom, nad njegovom decom.

Kada kažemo da je istorijski proces radničke revolucije – koji je neodoljiv od ljudske zajednice u kapitalističkom režimu, koji ima svoje zakone u sebi samom i nužno se razvija zbog sticanja mnogostrukih dejstava, koje je nemoguće kontrolisati jer ih stvara stanje koje radnik ne želi i koje ne može da predvidi – kada kažemo da je istorijski proces revolucije izbio na svetlost, da je postao takav da ga možemo kontrolisati i dokazivati?

Mi to kažemo onda kada je čitava radnička klasa postala revolucionarna, ne više u tom smislu što uopšteno odbija da saraduje s ustanovama vladavine buržoaske klase, ne više u tom smislu što predstavlja opoziciju na polju demokratije, nego u tom smislu što čitava radnička klasa koja se nalazi u jednoj fabrici počinje akciju koja nužno mora dovesti do osnivanja radničke države, nužno mora dovesti do uobličavanja ljudskog društva u apsolutno originalan i univerzalan oblik koji obuhvata čitavu radničku internacionalu, a, prema tome, i čitavo čovečanstvo. Mi kažemo da je sadašnje razdoblje revolucionarno upravo zato što konstatujemo da radnička klasa u svim nacijama teži da stvori, teži svim svojim energijama da – iako uz greške, kolebanja, nespretnosti, svojstvene potlačenoj klasi koja nema istorijskog iskustva i mora raditi sve iz početka – iz svojih nedara stvori ustanove novoga

tipa na radničkom polju, ustanove na predstavničkoj osnovi, obrazovanje u industrijskom okviru; mi kažemo da je sadašnje razdoblje revolucionarno zato što radnička klasa teži svim svojim snagama, svom svojom voljom da osnuje sopstvenu državu. Eto zbog čega kažemo da rađanje radničkih saveća u fabrici predstavlja veličanstven istorijski događaj, predstavlja početak nove ere u istoriji ljudskog roda. Po tome je revolucionarni proces izbio na svetlost i ulazi u fazu u kojoj ga možemo kontrolisati i dokazivati.

U liberalnoj fazi istorijskog procesa buržoaske klase i društva kojim vlada buržoaska klasa, osnovna ćelija države bio je vlasnik koji u fabrici, radi svog profita, podjarmljuje radničku klasu. U liberalnoj fazi vlasnik je bio i preduzimač, bio je i industrijalac: industrijska moć, izvor industrijske moći bio je u fabrici, i radnik nije uspevao da oslobodi svoju svest ubeđenja o neophodnosti vlasnika, koji se indentifikovao s industrijalcem, s poslovođom odgovornim za proizvodnju, pa, prema tome, i sa njegovom nadnicom, njegovim hlebom, odećom, njegovim krovom nad glavom.

U imperijalističkoj fazi istorijskog procesa buržoaske klase industrijska vlast svake fabrike odvaja se od fabrike i usredsređuje u trustu, u monopolu, u jednoj banci, u državnoj birokratiji. Industrijska vlast postaje neodgovorna i stoga još autokratskija, nemilosrdnija, samovoljnija. Ali radnik, oslobođen potčinjenosti »šefu«, oslobođen ropskog duha hijerarhije, podstaknut i novim opštim uslovima u kojima se društvo nalazi u zavisnosti od nove istorijske faze – radnik ostvaruje neprocenjive tekovine autonomije i inicijative.

U fabrici, radnička klasa postaje određeno »sredstvo proizvodnje« u određenom organskom ustrojstvu; svaki radnik postaje »slučajno« deo tog ustrojstva, slučajno što se tiče njegove volje, ali ne slučajno što se tiče njegovog radnog mesta, jer on predstavlja određenu nužnost u procesu rada i proizvodnje i jedino zato njega primaju na posao, i on jedino stoga može zarađivati hleb. On je zupčanik mašine – podele rada, radničke klase koja je postala sredstvo proizvodnje. Ako radnik stekne jasnu svest o toj svojoj »određenoj nužnosti« i postavi je u osnovu predstavničkog aparata državnog tipa (to jest ne dobrovoljnog, kontraktualnog, preko članske karte, nego apsolutnog, organskog, povezanog sa stvarnošću koju je neophodno priznati ako želimo da nam bude obezbeđen hleb,

odeća, krov nad glavom, industrijska proizvodnja) – ako radnik, odnosno ako radnička klasa to čini, ona čini izvanrednu stvar, ona započinje novu istoriju, ona započinje eru radničkog društva, sveta organizovanog na bazi i po tipu velike mašinske tvornice, komunističke internacionale, u kojoj svaki narod, svaki deo čovečanstva stiće lik kao deo koji obavlja određenu istaknutu proizvodnju, a ne više ukoliko je organizovan u obliku države i ima određene granice.

Ukoliko gradi taj predstavnički aparat, radnička klasa u stvari vrši eksproprijaciju prve mašine, najznačajnijeg sredstva proizvodnje – same radničke klase koja je ponovo sebe našla, stekla svest o svom organskom jedinstvu i koja se jedinstveno suprotstavlja kapitalizmu. Radnička klasa tako potvrđuje da se industrijska vlast, da se izvor industrijske vlasti mora vratiti u fabriku, postavlja iznova fabriku, s radničkog stanovišta, kao oblik u kome se radnička klasa obrazuje u određeno organsko telo, kao ćelija nove države, kao osnova novog predstavničkog sistema, sistema saveta. Pošto nastaje po proizvodnoj konfiguraciji, radnička država već stvara uslove svog razvitka, svog odumiranja kao države, svog organskog uključivanja u svetski sistem, u Komunističku internacionalu.

Kao što se danas u savetu velike mašinske fabrike svaka radna ekipa (ekipa po struci) amalgamira, s proleterskog stanovišta, s drugim ekipama jednog odeljenja, kao što se svaki trenutak industrijske proizvodnje, s proleterskog stanovišta, stapa s drugim trenucima i ističe proces proizvodnje, tako se u svetu engleski ugalj stapa s ruskim petrolejem, sibirsko žito sa sicilijanskim sumporom, pirinač iz Verčelija sa štajerskim drvetom. . . stapa se u jedinstven organizam, podvrgnut međunarodnoj administraciji koja upravlja bogatstvom zemljine kugle u ime celog čovečanstva. U tom smislu je fabrički savet prva ćelija u istorijskom procesu koja treba da dostigne vrhunac u Komunističkoj internacionali, ne više kao političkoj organizaciji revolucionarnog proletarijata, nego kao reorganizaciji svetske privrede i kao reorganizaciji celokupnog ljudskog zajedničkog života, nacionalnog i svetskog. Svaka sadašnja revolucionarna akcija ima vrednosti, istorijski je realna, ukoliko pristupa tom procesu i ukoliko se shvata i ukoliko jeste delo oslobođenja tog procesa od buržoaskih nadgradnji koje ga pritiskaju i sputavaju.

Kakvi odnosi treba da postoje između političke partije i fabričkog saveta, između sindikata i fabričkog saveta, to već proističe implicitno iz ovog izlaganja: partija i sindikat ne smeju se postaviti kao tutori ili kao već obrazovane nadgradnje te nove institucije, u kojoj istorijski proces revolucije dobija istorijski oblik koji se može kontrolisati. Oni se moraju postaviti kao pokretačke snage svesne svog oslobođenja od snaga pritiska, koje se stiču u buržoaskoj državi, moraju ići za tim da organizuju opšte spoljne (političke) uslove u kojima bi proces revolucije imao najveću brzinu i u kojima bi oslobođene proizvodne snage našle najveću ekspanziju.

(Bez potpisa, *Ordine Nuovo* od 5. juna 1920. II, br. 4)

(Isto, str. 176, 177, 178, 179, 180)

Kongres u Livornu¹

Kongres u Livornu je predodređen da postane jedan od najznačajnijih istorijskih pokreta u savremenom italijanskom životu. U Livornu će najzad biti utvrđeno da li je italijanska

¹ Nepotpisani članak *Ordine Nuovo*, 13. januar 1921. objavljen je uoči XVII Kongresa Socijalističke partije koji se održao u Livornu od 15. do 21. januara 1921. uz učestvovanje 2500 delegata. Na Kongresu su se sukobile tri struje: komunistička, maksimalistička i reformistička. Jedinствена maksimalistička struja (Seratina), najjača, bila je naklonjena Komunističkoj internacionali, ali pod uslovom da sačuva naziv Socijalističke partije i da se ne odvoja od reformista i dobila je 98028 glasova. Komunistička struja 58783, reformisti 14685. Komunisti (to jest apstinenti Bordigine partije, okupljeni oko časopisa *Ordine Nuovo* i *Avanti*, lista iz Pijemonta i sledbenici grupa Denari, za maksimaliste i Gracijaden – Marabini) posle glasanja su izišli iz Teatra Goldini, sedišta Kongresa, i okupili se u Teatru San Marco gde su proglasili da je osnovana Komunistička partija, italijanski ogranak Komunističke internacionale. Glodišta III internacionale na Kongresu u Livornu, zastupao je delegat internacionale, Bugarin Krsta Kabakčev.

Kad su komunisti izišli iz dvorane, socijalistički kongres je izglasao dnevni red kojim je kongres zadržao pravo građanstva u Komunističkoj internacionali, potvrdio pripadništvo i odložio za idući Kongres u Moskvi odluku o razmimoilaženju u mišljenjima, založivši se za prihvatanje i primenu odluka tog Kongresa. Odlučeno je da se u Moskvu sa zahtevom za pomoć Socijalističkoj partiji, pošalju Lazari, Mafa, Riboldi (kasnije nazvani »Moskovski hodočasnici«). (Vidi stenografski izveštaj sa XVII Nacionalnog kongresa italijanske Socijalističke partije, izdavač *Avanti!*, Milano, 1921.)

radnička klasa sposobna da iz svojih redova organizuje samostalnu klasnu partiju, biće najzad utvrđeno da li su četvoro-godišnja iskustva iz imperijalističkog rata i dvogodišnja agonija svetskih proizvodnih snaga u italijanskoj radničkoj klasi probudili svest o njenoj istorijskoj misiji.

Radnička klasa je nacionalna i internacionalna klasa. Ona treba da stane na čelo radnog naroda koji se na nacionalnom i na internacionalnom planu bori za oslobođenje od jarma industrijskog i finansijskog kapitalizma. Nacionalni zadatak radničke klase utvrđen je razvojnim procesom italijanskog kapitalizma i buržoaske države koja je njegov zvanični izraz. Italijanski kapitalizam je osvojio vlast sledeći ovu razvojnu liniju: sela je potčinio industrijskim centrima – gradovima, Srednju i Južnu Italiju potčinio je Severnoj Italiji. Pitanje odnosa između grada i sela u buržoaskoj italijanskoj državi ne postavlja se samo kao pitanje odnosa između velikih industrijskih gradova i sela koja su u neposrednoj vezi sa njima, jer se nalaze u istoj oblasti, već kao pitanje odnosa između dva dela, potpuno različita i sa posebnim obeležjima, nacionalne teritorije. Kapitalizam na sledeći način sprovodi metod iskorišćavanja i obezbeđuje sebi prevlast: u fabrici neposredno podjarmljuje radničku klasu, u državi najšire slojeve italijanskog radnog naroda koji se sastoje od siromašnih seljaka i poluproletera. Neosporno je da je samo radnička klasa, otimajući iz ruku kapitalista i bankara političku i ekonomsku vlast, kadra da reši glavni problem italijanskog nacionalnog života, južno pitanje. Sigurno je da samo radnička klasa može uspešno okončati veliki napor ujedinjavanja koji je počeo sa preporodom. Buržoazija je teritorijalno ujedinila italijanski narod, radničkoj klasi je stavljeno u dužnost da dovrši delo buržoazije, da ekonomski i privredno ujedini italijanski narod. To se može postići samo rušenjem sadašnjeg mehanizma građanske države koja je izgrađena na hijerarhijskoj nadmoći industrijskog i finansijskog kapitalizma nad drugim proizvodnim snagama nacije. Do tog prevrata može doći samo revolucionarnim naporom radničke klase koju je kapitalizam neposredno podjarmio, može doći samo u Milanu, Torinu, Bolonji, u velikim gradovima iz kojih polaze milioni niti koje tvore sistem nadmoći industrijskog i bankarskog kapitala nad svim proizvodnim snagama u zemlji. U Italiji, s obzirom na posebnu konfiguraciju njene ekonomske i

političke strukture, ne samo da je istina da će radnička klasa, oslobađajući sebe, osloboditi i sve druge ugnjetene i iskorišćavane klase, već je i istina da te druge klase nikad neće uspeti da se oslobode ako ne budu u tesnoj vezi sa radničkom klasom i neprestano ne budu održavale tu vezu i u najvećoj patnji i u najtežim iskušenjima. Razlaz do kojeg će doći u Livornu između komunista i reformista, imaće prvenstveno sledeće značenje: revolucionarna radnička klasa odvaja se od onih degenerisanih struja socijalizma koje su već satrule u državnom parazitizmu, odvaja se od onih struja koje pokušavaju da iskoriste nadmoć Severne nad Južnom Italijom kako bi stvorile jednu proletersku aristokratiju. Ona je pored buržoaskog carinskog protekcionizma (zakoniti oblik nadmoći industrijskog i finansijskog kapitala nad drugim nacionalnim proizvodnim snagama) stvorila jedan kooperativni protekcionizam i naumila da radničku klasu oslobodi na račun većine radnog naroda. Reformisti uzimaju kao »primer« socijalizam u Redo Emilija, nastoje da nas uvere kako cela Italija i ceo svet mogu postati jedna velika Redo Emilija. Revolucionarna radnička klasa tvrdi da će takve nečiste oblike socijalizma odbaciti. Radnici se ne mogu osloboditi nasilno dajući prednost radničkoj aristokratiji, putem mirenja sa parlamentarizmom i ucenjivanja ministarstava. Radnici treba da se oslobode sklapanjem saveza između industrijskih radnika sa Severa i siromašnih seljaka sa Juga u cilju rušenja građanske države, u cilju osnivanja države radnika i seljaka, kako bi se izgradio novi aparat industrijske proizvodnje koji služi potrebama zemljoradnje, koji služi industrijalizaciji zaostale italijanske zemljoradnje, a prema tome podizanju nivoa nacionalnog blagostanja u korist radničke klase.

Do italijanske radničke revolucije i učestvovanja italijanskog radnog naroda u životu sveta, može doći samo u okvirima svetske revolucije. Već postoji klica svetske radničke vladavine: to je Izvršni komitet Komunističke internacionale posle II kongresa. Avangarda italijanske radničke klase, komunistička frakcija Socijalističke partije, potvrdiće u Livornu da su disciplina i vernost prvoj svetskoj vladi radničke klase, nešto neophodno. Štaviše, to će biti glavna tačka rasprave na kongresu. Italijanska radnička klasa prihvata najveći stepen discipline, jer želi da sve ostale nacionalne radničke klase prihvate najveći stepen discipline i da joj se pokoravaju.

Italijanska radnička klasa zna da se neće moći osloboditi i osamostaliti i da neće moći osloboditi sve ostale klase koje ugnetava i iskorišćava nacionalni kapitalizam, ako ne bude postojao sistem svetskih revolucionarnih snaga koje su se zaverile da ostvare zajednički cilj. Italijanska radnička klasa je spremna da pruži pomoć drugim radničkim klasama u njihovim naporima za oslobođenje, ali takođe želi da joj se pruži izvesna garancija da će joj druge klase priskočiti u pomoć u njenim naporima. To joj može biti zajemčeno samo postojanjem jedne čvrsto centralizovane međunarodne sile koja uživa puno i iskreno poverenje svih članica, a koja će biti u stanju da svoje borbe pokrene isto onako brzo i isto onako pouzdano kako se za račun i u prilog buržoazije pokreće svetska sila kapitalizma.

Prema tome, očigledno je da pitanja koja danas muče Socijalističku partiju i koja će biti postavljena na kongresu u Livornu, nisu obična unutrašnja partijska pitanja, nisu lični obračun među pojedinim članovima. U Livornu će se raspravljati o sudbini italijanskog radnog naroda, u Livornu će početi novo razdoblje u istoriji italijanskog naroda.

(Prevedeno iz A. Gramši: «*Scritti politici*», str. 402–405)

*Klasna borba i rat*¹

Učenje Karla Marksa se i u najnovije vreme pokazalo plodonosnim i večito mladim, jer je ispunilo logičnim sadržajem program najhrabrijih protivnika Socijalističke partije, nacionalista.

Korodini potkrada Marksa pošto ga je oklevetao. Sa klase prenosi na naciju načela, zaključke, kritike naučnika iz Triera. Govori o proleterskim nacijama koje se bore sa kapitalističkim nacijama, o mladim nacijama koje bi trebalo da, tokom razvojnog procesa svetske istorije, zamene preživele

¹ Ovaj članak je nepotpisan objavljen u listu *Avanti!*, torinško izdanje, 19. avgust 1916, u rubrici «*Sotto la Mola*».

nacije. I nalazi da ta borba dolazi do izraza u ratu, da se potvrđuje u osvajanju tržišta, u ekonomskom i vojnom potčinjavanju svih nacija samo jednoj, to jest onoj koja je prolivajući krv i žrtvujući svoje trenutno blagostanje, pokazala da je izabrana nacija, dostojna nacija.

Zato Korodini, bar na rečima, ne osporava klasnu borbu. »Obustaviti klasnu borbu – kaže on – isto je što i obustaviti rat. To je nemoguće. Oboje su životni, prva u okviru nacija, drugi izvan njih. Oni su potrebni za pokretanje i obnavljanje svežim ljudskim materijalom, klase, nacije, sveta.« No, ta krađa marksističkih ideja za ostvarenje nacionalističkih ciljeva ima sve mane proizvoljnih adaptacija. Nedostaje joj istorijski osnov, ne počiva ni na jednom tradicionalnom iskustvu. Zato se sa stanovišta formalne logike Korodinijevim razmatranjima ne može staviti primedba, ali ona gube svaku vrednost kad hoće da postanu životna norma, svest o jednoj dužnosti. U istoriji nema primera da je jedan jednako, jednome. Ta jednakost je matematička formula, nije utvrđivanje odnosa između dve suprotnosti koje su se potvrdile u prošlosti ili su aktuelne. Pojedinaac je jednak samo sebi, i to tek od slučaja do slučaja. Nije pojedinac iz detinjstva jednak pojedincu u zrelim godinama. Isto tako, klasa nije jednaka naciji, pa prema tome ne može ni da se upravlja po istim zakonima. To je toliko tačno da sam Korodini, pošto je potvrdio načelo, postavlja takva ograničenja da bi najzad, nesvestan toga, srušio celu svoju konstrukciju. On tvrdi da treba naučiti proletarijat da u najvećoj meri poštuje proizvodnju.

A pod *proizvodnjom* Korodini podrazumeva nacionalni kapitalizam, to jest onaj zbir ekonomskih delatnosti, dobrih ili rđavih, prirodnih i prividno prirodnih koji delimično služi za uvećavanje bogatstava uložениh u mašine i u hacijende. . . (cenzurisana jedna reč) socijalisti žele da socijalizuju, da izvrše podruštvljavanje iskorišćavanja, a većinom žive na račun opšteg blagostanja, pa prema tome prvenstveno na račun proletarijata. Uvažiti to izgleda da pomalo teško pada proleterima, koji ne učestvuju u klasnoj borbi samo zato da bi dobili veće nadnice, kako to misli Korodini koji naravno obožava reformatore nacije, već prvenstveno da bi njihova klasa koja radi zamenila klasu kapitalista, koji je teraju da radi. No to zbog onih vrhunskih načela ljudskog duha, po kojima svaki čovek želi da njegova delatnost bude samostalna a ne potčinjena volji i interesima nekoga sa strane. I kao što

se francusko društvo koje Korodini kuje u zvezde bori za svoju ekonomsku samostalnost i istovremeno ostvaruje nacionalnu nezavisnost koja ranije nije postojala, tako se sada međunarodni proletarijat bori za nešto što još ne postoji, jer se ljudi uvek bore da postignu nešto što još ne poseduju.

A ta proleterska nacija koja predstavlja jedinstvo svih proletera sveta, prevazilazi naciju onoliko koliko Karl Marks, čiju logiku je pothranjivala istorijska stvarnost, prevazilazi Enrika Korodinija koji se zabavlja da presipa iz šupljeg u prazno, u bure bez dna formalne logike, uglačanim italijanskim jezikom. Proletarijat prevazilazi naciju onoliko koliko klasna borba, moralna zato što je univerzalna, nadmašuje rat, nemoralan zato što je partikularistički usmeren i zato što se vodi bez saglasnosti boraca i zasniva na nečemu što oni ne mogu prihvatiti.

(Prevedeno iz A. Gramši: «*Scritti politici*», str. 25-27)

Revolucija protiv »Kapitala«¹

Boljševička revolucija se konačno uklopila u opštu revoluciju ruskog naroda². Maksimalisti koji su pre dva meseca bili nužni kvasac koji je sprečavao da se tok događaja zaustavi, da trka prema budućnosti prestane i da je zameni konačni oblik uređenja – koje bi bilo građansko uređenje – dočepali su se vlasti, uspostavili su svoju diktaturu i počeli su da razvijaju socijalističke forme u koje je revolucija konačno trebalo da se uklopi kako bi se nadalje skladno razvijala, bez velikih sudara, polazeći od velikih, već izvojenih pobeda.

¹ Ovaj članak je potpisan sa Antonio Gramši, Avanti! milansko izdanje 24. novembar 1918. Ponovno je objavljen u *Grido del Popolo* 5. januara 1918, uz sledeće upozorenje: «Torinska cenzura je jednom potpuno izbrisala ovaj članak u *Gridu*. Prenosimo ga sada iz *Avantija*, pošto je prošao kroz rešetko cenzure u Milanu i u Rimu.»

² Gramši je bio pod snažnim uticajem Lenjina i oktobarske revolucije. On je jedan od retkih sposobnih mislilaca, revolucionara onog doba koji je shvatio svu istorijsku specifičnost Lenjinovog oktobra. Prim. red.

Boljševička revolucija se pre sastoji od ideologija nego od činjenica (zato nas u suštini ne zanima mnogo da saznamo više nego što znamo). Ona je revolucija protiv »Kapitala« Karla Marksa. Marksov »Kapital« je u Rusiji pre bio knjiga građana nego knjiga proletera. On je bio kritičko ukazivanje na sudbonosnu nužnost stvaranja građanstva u Rusiji, otvaranje ere kapitalizma, razvijanja civilizacije zapadnog tipa, i to pre no što je proletarijat mogao i da sanja o ustanku, dobijanju klasnih prava, o svojoj revoluciji. Činjenice su prerale ideologije. Činjenice su razbile kritičke šeme u okviru kojih bi istorija Rusije trebalo da se razvija prema kanonima istorijskog materijalizma. Boljševici su se odmetnuli od Karla Marksa, potvrdili su neposrednom akcijom, izvojevanom u pobedonosnim borbama, da kanoni istorijskog materijalizma nisu tako gvozdeno čvrsti kako bi se moglo pomisliti i kako se mislilo.

No bilo je nečeg sudbonosnog i u tim događajima, i premda su se boljševici odrekli nekih postavki iz Kapitala, nisu se odrekli misli koja ih je prožimala i oživotvorila. Oni nisu »marksisti«, eto to je sve. Oni nisu, na osnovu učiteljevih dela, rukovodeći se onim spoljnjim u njima, izmislili neku doktrinu prožetu dogmatskim i neoborivim definicijama. Oni žive sa marksističkom mišlju, sa tom mišlju koja nikad ne umire, koja je nastavak italijanske i nemačke idealističke misli koja je kod Marksa prožeta pozitivističkim i naturalističkim nanosima. A u toj misli nikad se ne proglašavaju glavnim činiocima istorije grube činjenice iz oblasti ekonomije, već čovek, već ljudsko društvo, društvo ljudi koji se jedan drugom približuju, koji se međusobno razumeju, koji kroz te veze (civilizacija) razvijaju društvenu, kolektivnu veru i razumeju činjenice u oblasti ekonomije i procenjuju ih i prilagođavaju ih svojoj volji, dok ona ne postane pokretačka snaga te ekonomije, tvorac objektivne stvarnosti koja živi, koja se kreće i poprima osobine telurske materije u previranju, koja se po želji može kanalisati.

Marks je predvideo predvidljivo. Nije mogao predvideti da će doći do rata u Evropi, nije mogao predvideti da će taj rat potrajati, ni kakvim će posledicama uroditi. Nije mogao predvideti da će taj rat, kroz tri godine neopisivih patnji, neopisive bede, u Rusiji probuditi onakvu kolektivnu svest naroda, kakvu je odista i probudio. Jednoj takvoj volji je prirodno potreban dug proces prodiranja kroz složenu mrežu ka-

pilara društva, niz klasnih iskustava. Ljudi su leni, osećaju potrebu da se organizuju, najpre spolja, u esnafe, u saveze, zatim iznutra u mislima, u svesti// (praznina u tekstu) ... neprestanim i mnogobrojnim spoljnim podsticajima. Eto zašto, *prirodno*, kanoni istorijske kritike marksizma domašuju stvarnost, hvataju je u svoju mrežu tako da ona postaje očigledna i lako se razabira. *Prirodno* je da upravo kroz klasnu, sve ogorčeniju borbu, dve klase kapitalističkog sveta stvaraju istoriju. Proletarijat oseća u kakvoj se bedi danas nalazi, neprestano je nezadovoljan i vrši pritisak na buržoaziju kako bi poboljšao svoj položaj. Bori se, prisiljava buržoaziju da unapredi tehniku proizvodnje, kako bi proizvodnja bila korisnija i mogla da zadovolji njegove najhitnije potrebe. To je oštra trka prema boljitku koja ubrzava ritam proizvodnje, koja neprestano uvećava sumu dobara što služe zajednici. A u toj trci mnogi padaju, pa su zbog toga nastojanja onih koji su preostali još veća, još su vatrenija i masa je uvek uzbuđena a narod u haosu sređuje misli, postaje sve svesniji svoje moći, svoje sposobnosti da preuzme na sebe društvenu odgovornost, da postane gospodar svoje sudbine.

To je prirodno kada se činjenice ponavljaju u izvesnom ritmu. Kad se istorija odvija kroz sve složenije trenutke pune značenja i vrednota, ali ipak slične. No Rusiju je rat oslobodio snishodljivog služenja pojedinačnim težnjama. Kroz patnje koje su se nagomilale u tri godine, htenja su se veoma brzo usaglasila. Oskudica je bila neminovna, gladi, umiranju od gladi podjednako su svi bili izloženi, smrt je mogla odjednom da pokosi desetine miliona ljudi. Htenja su se usaglasila aktivno, u mislima, posle prve revolucije (revolucija od februara/marta 1917).

Govori socijalista su ruski narod upoznali sa iskustvima drugih proletarijata. Govori socijalista su u jednom trenutku dramatično odslikali istoriju proletarijata, njegove borbe protiv kapitalizma, njegove dugogodišnje napore da se oslobodi stega podložnosti usled kojih se bio pretvorio u masu podlaca dostojnih prezrenja, da bi postao nova savest, sadašnji svedok jednog sveta na pomolu. Govori socijalista pomogli su ruskom narodu da stvori društvenu volju. Zašto bi taj narod morao čekati da se istorija Engleske ponovi u Rusiji, da se u Rusiji stvori buržoazija, da bi buknila klasna borba, da bi se probudila klasna svest i da bi se najzad strušio kapitalistički poredak? Ruski narod je sva ta iskustva već doživio

u mislima, pa makar i u mislima manjine. On je prevazišao ta iskustva. Njime se sada služi da bi se potvrdio, kao što će se služiti kapitalističkim iskustvima sa Zapada da bi što pre dostigao stepen proizvodnje zapadnog sveta. Severna Amerika je na višem stepenu kapitalističke proizvodnje od Engleske, jer su u Severnoj Americi Anglosaksonci odjednom krenuli sa jednog stadijuma do kojeg je Engleska stigla tek posle dugog razdoblja evolucije. Ruski proletarijat, socijalistički vaspitan, počće svoju istoriju sa najvišeg stadijuma proizvodnje do kog se popela današnja Engleska, jer pošto je morao da počne, počeo je od onoga što je već drugde bilo savršeno, i to savršeno će ga podstaći da dostigne onu ekonomsku zrelost koja je, po Marksovom mišljenju, nužni uslov kolektivizma. Sami revolucionari će stvoriti potrebne uslove za *potpuno i puno* ostvarenje njihovog ideala. To će učiniti u vremenu kraćem od onog koje je u istu svrhu bilo potrebno kapitalizmu. Kritike koje su socijalisti uputili građanskom sistemu da bi obelodanili koliko je nesavršen, kako se u njemu rasipaju bogatstva, služiće revolucionarima kao opomena da oni bolje rade, da oni izbegnu rasipanje, da ne upadnu u slične greške. U početku, to će biti zajedništvo, kolektivizam bede, patnje. No upravo ti uslovi, beda i patnja, nasledeni su od buržoaskog režima. Kapitalizam ne bi mogao *odmah* učiniti u Rusiji više, no što će to moći da učini kolektivizam. Učinio bi danas mnogo manje, jer bi *odmah* imao protiv sebe nezadovoljni, ogorčeni proletarijat, koji ne bi mogao da podnese sada, tokom idućih godina, patnje i gorčinu koje donose ekonomske teškoće i oskudica. I sa apsolutnog, humanog gledišta, neposredni, hitno ostvareni socijalizam u Rusiji, nalazi svoje opravdanje. Patnje koje će uslediti i u miru, moći će se podneti jedino ukoliko proleteru budu osetili da zavisi od njihove volje, od njihove upornosti u radu, da ih u najkraće vreme prevladaju.

Čini se da su maksimalisti u tom trenutku bili spontani, da su bili *biološki* nužan izraz brige da ruski narod ne doživi još strašnije rasulo, da ruski narod, predan džinovskom samostalnom radu na sopstvenoj obnovi, manje oseti porive iz gladnelog vuka i da Rusija ne postane ogromna klanica zveri koje se međusobno kolju.

Organizacija privrede i socijalizam¹

Objavljujemo ovaj napis jednog mladog druga², jer smo uvereni da je on odraz misli jedne značajne frakcije socijalističkog pokreta u Torinu. Unapred se odričemo bilo kakvog istraživanja istorije ideja i istorije izraza tih ideja. Razmatramo ga po sebi i za sebe, upravo kao izraz uverenja koja mogu biti zajednička i mogu presudno uticati na zauzimanje posebnih i naročitih stavova.

U opštoj liniji slažemo se sa mnogobrojnim postavkama druga R.F., ali smatramo pogrešnim izvesne sudove i neke zaključke koji su na osnovu njih doneti. Rascep između politike i ekonomije, između društvenog organizma i sredine koji sindikalistička kritika podržava, po našem mišljenju je samo apstrakcija empiričke, sasvim praktične potrebe, da se privremeno razdvoji aktivno društveno jedinstvo kako bi se bolje proučilo, bolje shvatilo. Prilikom istraživanja jedne pojave, prinuđeni smo, u saglasnosti sa metodom proučavanja, da tu pojavu svedemo na njene takozvane elemente koji u stvari nisu drugo, svaki posebno, do sama pojava, viđena u jednom umesto u drugom trenutku, nastojeći da se pri tom postigne jedan posebni, a ne neki drugi cilj. No društvo, kao i čovek, uvek je samo jedno istorijsko i idealno jedinstvo koje se razvija neprestano se poništavajući i prevazilazeći se. Politika i ekonomija, sredina i društveni organizam su jedno, uvek, i jedna je od najvećih zasluga marksizma što je to dijalektičko jedinstvo potvrdio. Desilo se da su se sindikalisti i reformisti, istovetnim pogrešnim mišljenjem, specijalizovali u dve različite grane socijalističkog, empiričkog iskaza. Jedni su proizvoljno, iz jedinstva društvene delatnosti, istrgli izraz ekonomija, drugi – izraz politika. Jedni su se okupili u profesionalnoj organizaciji i opterećeni početnom greškom u razmišljanju, rđavo vode politiku i još gore ekonomiju, drugi se zadržavaju na spoljnoj zakonitosti parlamentarizma i iz istih razloga rđavo vode politiku a još gore ekonomiju. Ta skre-

¹ Nepotpisana redakcijska napomena, *Il Grido del Popolo*, 9. februar 1918.

² Članak pod naslovom koji je dat ovoj redakcijskoj napomeni koju ovde prilaze G. potpisan je inicijalima R.F. Pisac razlikuje »društveni organizam« i »sredinu« i tvrdi da mu je pokušaj »menjanja organizma, preobražajem sredine, izgledao san«. R.F. polemíše i sa pristalicama parlamentarnog režima.

tanja odredila su sudbinu revolucionarnog socijalizma, ona su izraz potrebe za njim koji ponovo objedinjuje društvenu delatnost i trudi se da vodi politiku i ekonomiju bez pomoći sa strane, to jest podstiče razvoj i želju za samoupoznavanjem spontanih proleterskih i kapitalističkih snaga, slobodnih, istorijski nužnih, jer se iz njihovog antagonizma javljaju privremene sve doradenije i savršenije sinteze, koje treba da dožive vrhunac u činu i u krajnjoj činjenici u kojoj su sve sadržane, bez preostalih tragova povlastica i iskorišćavanja. Istorijska aktivnost kojom bi se ovo ostvarilo, neće se javiti ni u jednoj profesionalnoj državi, kao što je on koju priželjkuju sindikalisti, niti u jednoj državi koja je monopolisala proizvodnju i raspodelu dobara, a koju priželjkuju reformisti. No u jednoj organizaciji slobode svih i za sve, koja nema nikakvo stalno ni konačno obeležje, već je neprestano traženje novih oblika, novih odnosa koji se uvek prilagođavaju potrebama ljudi i grupa, jer se sve inicijative poštuju samo ako su korisne, jer je svaka sloboda zaštićena samo ako nije sloboda povlašćenosti. Ta razmatranja su našla svoju živu i ustreptalu potvrdu u ruskoj revoluciji koja je naročito dosad bila jedan džinovski napor da se nijedna statična zamisao socijalizma konačno ne potvrdi, zatvarajući revoluciji i kobno je vraćajući prema jednom građanskom režimu koji bi, ako je liberalan i liberistički, to jest ako dozvoljava slobodnu trgovinu, dao najveće garancije istoričnosti jednom profesionalnom režimu ili jednom režimu sklonom centralizaciji vlasti i državnosti.

Prema tome, nije pravilno kad se tvrdi da je politička socijalistička aktivnost takva samo zato što je to aktivnost ljudi koji se nazivaju socijalistima. Na isti način bi se moglo govoriti o bilo kojoj drugoj delatnosti, to jest da je ona takva za kakvu se izdaje samo zato što isti naziv koji ona ima, imaju i ljudi koji se njome bave.

Biće mnogo bolje ako rđavu politiku nazovemo njenim pravim imenom, to jest kamora, kako se naziva tajno udruženje učenjivača u Južnoj Italiji, i ne dozvolimo da nas općine kamoristi tako da se odrekemo jedne delatnosti koja je nužni sastavni deo našega pokreta. Uostalom, Kaucki je veoma oštromno primetio da su politička i parlamentarna fobija sitno buržoaska slabost, slabost lenština koje ne žele da ulo-

že nužan napor u nadziranju sopstvenih predstavnika, kako bi bili s njima jedno ili odobrili da oni budu jedno sa sobom.

(Prevedeno iz A. Gramsci: «Scritti politici», Editori Riuniti, Roma, 1967, str. 80–84)

Politička partija

Rečeno je da protagonist novog »vladaoca« ne bi u modernom dobu mogao biti lični heroj, nego politička partija, to jest, u raznim unutrašnjim odnosima raznih nacija, ona određena partija koja namerava (a racionalno i istorijski je i osnovana sa tim ciljem) da zasnuje nov tip države.

Treba primetiti kako u režimima koji se postavljaju kao totalitarni, tradicionalnu funkciju institucije krunice vrši, u stvari, određena partija koja je, štaviše, totalitarna upravo zato što obavlja takvu funkciju. Iako je svaka stranka izraz jedne društvene grupe, i to samo jedne društvene grupe, ipak određene partije u izvesnim datim okolnostima predstavljaju upravo samo jednu društvenu grupu utoliko što vrše funkciju ravnoteže i arbitraže između interesa sopstvene grupe i drugih grupa, i omogućuju da se grupa koju predstavljaju razvija uz pritisak i uz pomoć savezničkih, ako ne čak i odlučno protivničkih grupa. Ustavna formula kralja ili predsednika republike koji »vlada a ne upravlja« jeste pravna formula koja izražava tu funkciju arbitraže; briga ustavnih stranaka da ne »otkriju« krunu ili predsednika, formule o neodgovornosti šefa države za odluke vlade, nego o odgovornosti ministara – to je kazuistika opšteg načela zaštite shvatanja o državnom jedinstvu, o pristajanju uz državnu akciju onih kojima se upravlja, ma kakve ličnosti neposredno bile u vladi i ma kakva da je partija.

S totalitarnom strankom te formule gube značenje i, prema tome, biva umanjen značaj institucija koje su funkcionisale u smislu tih formula; ali samu funkciju je preuzela stranka koja će veličati apstraktan pojam »države« i nastojati na razne načine da ostavi utisak da »nepriistrasna snaga« aktivno i delotvorno dejstvuje.

Da li je nužna politička akcija (u užem smislu) da bi se moglo govoriti o »političkoj partiji«? Može se primetiti da su

se u modernom svetu, u mnogim zemljama, organske i osnovne partije, iz nužnosti borbe ili nekog drugog razloga, počepale na frakcije, od kojih svaka uzima naziv »partije«, pa čak i nezavisne partije. Stoga često intelektualni glavni štab organske partije ne pripada nijednoj od tih frakcija, ali dejstvuje kao da je rukovodeća snaga koja stoji sama za sebe, iznad partija, a ponekad javnost u to veruje. Ta se funkcija može preciznije proučavati ako se pođe od stanovišta da su jedan list (ili grupa listova), jedan časopis (ili grupa časopisa) i sami »partije« ili »partijske frakcije« ili »funkcija određene partije«. Pomislimo na funkciju Tajmsa u Engleskoj, na onu koju je u Italiji imao Korijere dela sera, pa na funkciju takozvane »informativne štampe« koja sebe naziva »apolitičnom«, pa čak na sportsku i tehničku štampu. Uostalom, taj fenomen ima zanimljive vidove u zemljama gde postoji jedna jedina i totalitarna partija na vlasti: jer, takva partija nema više čisto političke funkcije, već samo tehničke, propagandne, policijske funkcije, funkcije moralnog i kulturnog uticaja. Politička funkcija je posredna: jer, ako ne postoje druge legalne partije, postoje uvek u stvarnosti druge partije i tendencije koje se ne mogu zakonski obuzdati, i protiv kojih se vodi polemika i borba kao u igri žmurke. U svakom slučaju, sigurno je da u takvim partijama preovlađuju kulturne tendencije, dovodeći do stvaranja posebnog političkog žargona; odnosno, politička pitanja se zaodevaju u kulturne oblike i kao takva postaju nerešiva.

Ali jedna tradicionalna partija ima suštinski »posredan« karakter, to jest predstavlja se eksplicitno kao čisto »vaspitna« (lucus itd.), moralistička, kulturna (sic): a to je anarhistički pokret. I takozvana direktna (teoristička) akcija shvata se kao »propaganda« s primerom: po tome se još više daje snage mišljenju da anarhistički pokret nije samostalan, nego da živi na ivici drugih partija, »da bi ih vaspitao«. Može se govoriti o »anarhizmu« koji se nalazi u svakoj organskoj partiji. (Šta li su drugo »intelektualni ili cerebralni anarhisti« ako ne vid takvog »marginalizma« u odnosu na velike partije vladajućih društvenih grupa?) Sama »sekta ekonomista«¹ bila je jedan istorijski vid takve pojave.

Dakle, javljaju se dva oblika »partije« koja, izgleda, kao takva ne obraća pažnju na neposrednu političku akciju. Prvo

¹ Odnosi se na anarhiste. – Prim. red.

imamo onaj oblik koji sačinjava elita kulturnih ljudi, čija je funkcija da sa stanovišta kulture, opšte ideologije, rukovode velikim pokretom srodnih partija (koje su, u stvari, frakcija jedne iste organske partije); a u novije vreme javlja se drugi oblik, ne partija elite, nego masa koja kao masa nema druge političke funkcije sem funkcije opšte vernosti vojnog tipa jednom vidljivom ili nevidljivom političkom centru (često je vidljivi centar komandni mehanizam onih snaga koje ne žele da se pokažu u punoj svetlosti, nego deluju samo posredno preko treće osobe ili »posredničke ideologije«). Masa služi jednostavno za »manevrisanje« a »osvajaju« je moralnim pridikama, sentimentalnim podbadanjima, mesijanskim mitovima o očekivanju basnoslovnih vremena u kojima će sve sadašnje suprotnosti i beda automatski biti rešene i sanirane.

Kada čovek želi da piše istoriju jedne političke partije, treba da se, u stvari, uhvati ukostac sa čitavim nizom problema koji su mnogo manje jednostavni nego što to, na primer, veruje Roberto Mikels, koga ipak smatraju stručnjakom za taj predmet. Šta će biti istorija jedne partije? Da li će to biti samo puko pričanje o unutrašnjem životu jedne političke organizacije? Kako ona nastaje, kako se rađaju prve grupe koje je sačinjavaju, ideološke polemike kroz koje se formira njen program i njen pogled na svet i život? U tom slučaju, to bi bila istorija uskih intelektualnih grupa, a ponekad i politička biografija pojedine ličnosti. Okvir slike će, prema tome, morati da bude širi i obuhvatniji.

Biće potrebno praviti istoriju određene mase ljudi, koja je sledila pokretače, podržavala ih poverenjem, lojalnošću, disciplinom ili ih »realistički« kritikovala rasturajući se ili ostajući pasivna pred nekim inicijativama. Ali da li će tu masu činiti samo pristalice partije? Da li će biti dovoljno pratiti samo kongrese, glasanja itd., to jest svu onu ukupnost aktivnosti i načina postojanja kojima partijska masa ispoljava svoju volju? Očigledno, biće potrebno voditi računa o društvenoj grupi čiji je data partija izraz i najnapredniji deo: istorija jedne partije, naime, neće moći a da ne bude istorija određene društvene grupe. Ali ta grupa nije izolovana, ona ima prijatelje, srodne ljude, protivnike, neprijatelje. Samo iz složene slike čitave društvene i državne celine (a često i s međunarodnim interferencijama) proizići će istorija određene partije. Stoga se može reći da pisati istoriju jedne partije ne znači ništa drugo nego pisati opštu istoriju jedne zemlje, s

monografskog stanovišta, da bi se istakao neki njen karakterističan vid. Jedna partija će imati veći ili manji značaj i važnost upravo u onoj meri u kojoj je njena posebna aktivnost imala veći ili manji značaj u određivanju istorije jedne zemlje.

Evo, prema tome, kako iz načina pisanja istorije jedne partije proizilazi mišljenje o tome šta je jedna partija i šta bi ona morala biti. Sektaš će se zaneti unutrašnjim anegdotama koje će za njega imati tajno značenje za posvećene i ispuniti ga mističnim oduševljenjem; iako će svakoj stvari davati značaj koji ona ima u opštem okviru, istoričar će iznad svega naglašavati stvarnu delotvornu moć partije, njenu determinantnu snagu, pozitivnu ili negativnu, u tome koliko je doprinela stvaranju jednog događaja a takođe i sprečila da dođe do drugih događaja.

Znati vreme kada je jedna partija formirana, to jest kada ima precizan i trajan zadatak, daje povoda mnogim diskusijama i često, na žalost, i nekom obliku bahatosti ne manje smešnom i opasnom od »nacionalne bahatosti« o kojoj govori Viko. Istina je da se može reći da jedna partija nikada nije dovršena i formirana, u tom smislu što svaki razvitak donosi nove zadatke i dužnosti, i u tom smislu što svaki razvitak donosi nove zadatke i dužnosti, i u tom smislu je za izvesne partije istinit paradoks da su one dovršene i formirane upravo onda kada više ne postoje, to jest kada je njihovo postojanje postalo istorijski nepotrebno. Prema tome, pošto je svaka partija samo nomenklatura klase, očigledno je da se za partiju koja sebi postavlja kao cilj uništenje podele na klase, njeno savršenstvo i dovršenost sastoji u tome da više ne postoji, jer ne postoje klase, a prema tome, ni njihovi izrazi. Ovde se, međutim, želi da pomene poseban momenat toga procesa razvitka, momenat koji dolazi za onim kada jedna činjenica može postojati i ne postojati u tom smislu što nužnost njenog postojanja još nije postala »konačna«, nego zavisi »velikim delom od postojanja ličnosti izuzetno snažnog htenja i vanredne volje.

Kada jedna partija postaje istorijski »nužna«? Onda kada su uslovi njenog »trijumfa«, njenog neizbežnog postojanja država bar na putu formiranja i dopuštaju da se normalno predvidi njihov docniji razvitak. Ali, kada se može reći, u takvim uslovima, da se jedna partija ne može uništiti normalnim sredstvima? Da bi se odgovorilo na to pitanje treba razjasniti

(jedno mišljenje; naime, da bi jedna partija postojala potrebno je da se steknu tri osnovna elementa (to jest tri grupe elemenata):

1. Jedan široki elemenat – obični prosečni ljudi, čije učešće potiče iz discipline i vernosti, a ne iz stvaralačkog i visoko organizatorskog duha. Bez njih partija ne bi postojala, to je tačno, ali je tačno i to da partija ne bi postojala ni »samo« sa tim ljudima. Oni su njena snaga ukoliko postoji neko ko ih centralizuje, organizuje, disciplinuje, a u odsustvu te kohezivne sile raspršili bi se i raspali u nemoćan prah. Ne poriče se da svaki od ovih elemenata može postati jedna od kohezivnih snaga, ali o njima se govori upravo u trenutku kada oni to nisu, i kada nisu u stanju da to budu, ili ako jesu, onda se to dešava samo u jednom uskom krugu koji je politički neefikasan i bez posledica.

2. Najvažniji kohezivni elemenat, onaj koji centralizuje na nacionalnom planu, koji čini efikasnim i moćnim ukupnost snaga koje same za sebe ne bi predstavljale ništa ili nešto malo više od toga. Taj elemenat ima veliku kohezivnu, centralizatorsku i disciplinatorsku snagu, a isto tako, štaviše možda baš zbog toga, i inventivnu snagu (ako se »inventivan« shvata u izvesnom pravcu, prema izvesnim linijama snage, izvesnim perspektivama i izvesnim premisama). A tačno je i to da samo taj elemenat ne bi obrazovao partiju, pa ipak bi partiju pre formirao taj nego onaj prvi razmatrani elemenat.

Govori se o kapetanima bez vojske, ali u stvarnosti je lakše obrazovati vojsku nego obrazovati kapetane. Tako se vojska koja već postoji može uništiti ako ponestanu kapetani, dok će postojanje jedne grupe kapetana, saglasnih, složenih među sobom, sa zajedničkim ciljem, dovesti do formiranja vojske čak i tamo gde ona ne postoji.

3. Jedan srednji elemenat, koji povezuje prvi elemenat sa drugim, koji ih dovodi u dodir, ne samo »fizički« nego i moralno i intelektualno. U stvari, za svaku partiju postoje »određene razmere« između ta tri elementa i maksimum efikasnosti postiže se onda kada se ostvare te »određene razmere«.

Sobzirom na ova razmatranja, može se reći da jedna partija ne može biti uništena običnim sredstvima onda kada –

pri nužnom postojanju drugog elementa, čije je rađanje vezano za postojanje objektivnih materijalnih uslova (a ako taj drugi elemenat ne postoji svako rezonovanje je zaludno) – ne mogu da se ne formiraju, pa makar i u rasutom stanju, ona druga dva elementa: to jest onaj prvi, koji nužno formira treći kao svoj produžetak i izražajno sredstvo.

Da bi se to dogodilo, potrebno je čelično uverenje da je nužno jedno određeno rešenje životnih problema. Bez toga uverenja neće se formirati drugi elemenat, koji je najlakše uništiti zbog toga što je malobrojan, ali je potrebno da je taj drugi elemenat, ako je uništen, ostavio u nasledstvo maju iz koje će se obnoviti. A gde će ta maja bolje postojati i gde će se moći bolje razvijati ako ne u prvom i trećem elementu koji su, očigledno, najhomogeniji s onim drugim? Stoga je aktivnost drugog elementa bitna za izgradnju tog elementa: merilo ocene tog drugog elementa biće potrebno potražiti: 1) u onome što stvarno čini; 2) u onome što priprema pretpostavljajući da može biti uništen. Među tim dvema stvarima teško je reći šta je važnije. Pošto u borbi uvek treba predvideti poraz, pripremanje sopstvenih naslednika je isto toliko značajno koliko i ono što se preduzima da bi se pobedilo.

Povodom partijske »bahatosti« može se reći da je ona gora od »nacionalne bahatosti« o kojoj govori Viko. Zašto? Zato što jedna nacija ne može da ne postoji, a u činjenici što postoji, pa makar i dobrom voljom i tražeći potvrdu u tekstovima, uvek je moguće pronaći da je to postojanje sudbinsko i značajno. Partija, međutim, može, da ne postoji po sopstvenoj snazi. Nikada ne treba zaboravljati da je u borbi među nacijama svaka od njih zainteresovana za to da druga bude oslabljena unutrašnjim borbama i da su baš partije elementi unutrašnjih borbi. Kod partija je, dakle, uvek moguće pitanje, postoje li one po sopstvenoj snazi, kao sopstvena nužnost, ili postoje samo zbog tuđih interesa (zaista, u polemikama se taj momenat nikada ne zaboravlja; štaviše, na njemu se insistira, naročito kada je odgovor nedvosmislen, što znači da to stvara utisak i izaziva sumnje). Naravno, bio bi glupak onaj ko bi pustio da ga ta sumnja razdire. Politički, to pitanje ima samo trenutni značaj. U istoriji takozvanog načela nacionalnosti, strane intervencije u prilog nacionalnih partija, koje su remetile unutrašnji poredak antagonističkih država, bezbrojne su u toj meri da kada se govori, na primer, o Kavurovoj »istočnoj« politici postavlja se pitanje da li je

bila reč o jednoj »politici«, to jest stalnoj liniji akcije, ili o trenutnoj smicalici usmerenoj na to da se oslabi Austrija s obzirom na pedeset devetu i šezdeset šestu godinu. Tako se u Macinijevim pokretima prvih dana 1870. godine (primer: slučaj Barsanti) vidi intervencija Bizmarka koji je, imajući u vidu rat s Francuskom i opasnost od italijansko-francuskog saveza, mislio da oslabi Italiju unutrašnjim sukobima. Tako u junskim događajima 1914. neki vide intervenciju austrijskog glavnog štaba s obzirom na rat koji je usledio. Kao što se vidi, ima mnogo primera, i u tim pitanjima treba imati jasne ideje. Usvojivši načelo da bilo šta da se radi uvek se pri tome služi nečijim ciljevima, važno je na svaki način nastojati da se dobro postignu sopstveni ciljevi, to jest da se pobedi. Na svaki način, treba prezreti »partijsku bahatost« i tu bahatost zameniti konkretnim činjenicama. Treba bez daljeg pošumnjati u ozbiljnost onog čoveka koji konkretne činjenice zamenjuje bahatošću, ili od bahatosti pravi politiku. Nije potrebno dodati da za partije treba izbegavati čak »opravdani« privid da se služi nečijim ciljevima, naročito ako je taj neko strana država; da se oko toga pak špekuliše, to niko ne može izbeći.

Teško je isključiti da bilo koja politička partija (vladajućih, ali i podređenih grupa) ne vrši i policijsku funkciju, to jest funkciju zaštite izvesnog političkog i pravnog poretka. Kad bi se to konačno dokazalo, pitanje bi trebalo postaviti na drugi način: naime, o načinima i pravcima u kojima se ta funkcija vrši. Da li pravac ima karakter gušenja ili širenja, to jest da li ima reakcionaran ili progresivan karakter? Da li data partija vrši svoju policijsku funkciju da bi sačuvala spoljni poredak, vanjski, što sputava žive snage istorije, ili je vrši u tom smislu što teži da narod uzdigne do novog tipa civilizacije čiji je politički i pravni poredak njen programatski izraz? U stvari, one koji krše zakon treba tražiti: 1) među reakcionarnim društvenim elementima koje je zakon razvlastio; 2) među naprednim elementima koje zakon pritiskuje; 3) među elementima koji nisu dostigli nivo civilizacije koju zakon može predstavljati. Politička funkcija jedne partije može, dakle, biti napredna ili nazadna: napredna je kada teži da zadrži u krugu zakonitosti reakcionarne razvlašćene snage, a zaostale mase podigne na nivo nove zakonitosti. Nazadna je onda kada teži da zadrži žive snage istorije i održi prevaziđenu, antiistorijsku zakonitost koja je postala spolj-

na. Uostalom, samo funkcionisanje date partije pruža merila za razlikovanje: kada je partija progresivna, ona funkcioniše »demokratski« (u smislu demokratskog centralizma), a kada je nazadna, ona funkcioniše »birokratski« (u smislu birokratskog centralizma). Partija je u ovom drugom slučaju samo izvršilac, a ne onaj koji nešto odlučuje: ona je tada tehnički policijski organ i njen naziv »politička partija« predstavlja čistu metaforu mitološkog karaktera.

(A. Gramsci: »Izabrana dela«, str. 203, 204, 205, 206, 207, 208, 209, 210, 211)

Zapažanja o nekim vidovima strukture političkih partija u periodima organske krize

Na izvesnoj tački svoga istorijskog života društvene grupe odvajaju se od svojih tradicionalnih partija, to jest tradicionalne partije u postojećem organizacionom obliku, s određenim ljudima koji ih sačinjavaju, predstavljaju i njima rukovode, ne priznaju se više kao sopstveni izraz njihove klase ili dela klase. Kada dođe do takvih kriza, situacija postaje delikatna i opasna, jer je polje otvoreno za nasilna rešenja, za aktivnosti mračnih sila koje predstavljaju ljudi koje šalje providenje, ili su dar božji.

Kako nastaju te situacije sukoba između »predstavljenih i predstavnika«, koji se sa područja partije (partijske organizacije u uskom smislu, izborno-parlamentarnog polja, novinarske organizacije) odražavaju na čitav državni organizam jačajući relativni položaj birokratije (civilne i vojne) visokih finansijskih krugova, crkve i uopšte svih organizama koji su relativno nezavisni od kolebanja javnog mišljenja? U svakoj zemlji proces je drukčiji, iako je sadržina ista. A sadržina je kriza hegemonije rukovodeće klase, do koje dolazi ili stoga što je rukovodeća klasa pretrpela neuspeh u nekom velikom političkom poduhvatu, za koji je tražila pristanak velikih masa ili ga silom nametnula (kao što je slučaj sa ratom), ili stoga što su široke mase (naročito seljačke i sitnoburžoaski

intelektualci) od političke pasivnosti iznenada prešle na izvesnu aktivnost i postavljaju zahteve koji u svojoj ukupnosti sačinjavaju revoluciju. Govori se o »krizi vlasti«, a to je upravo kriza hegemonije, ili kriza države u celini.

Kriza stvara opasne situacije, jer razni slojevi stanovništva ne poseduju istu sposobnost brzog orijentisanja i reorganizovanja u istom tempu. Tradicionalna rukovodeća klasa, koja ima brojno izvežbano osoblje, menja ljude i programe i ponovo uspostavlja kontrolu koja joj je izmislala brže nego što se to dešava u podređenim klasama. Ona će i žrtve da čini, izložiće se mračnoj budućnosti dajući demagoška obećanja, ali održava vlast, trenutno je i ojača, i služi se njome da bi smlavila protivnika i rasturila njegov rukovodeći kadar, koji ne može biti mnogobrojan ni mnogo izvežban. Prelazak ljudstva mnogih stranaka pod zastavu jedne jedine partije koja bolje predstavlja i obuhvata potrebe čitave klase, to je organska i normalna pojava, iako je njen ritam neobično brz i gotovo munjevit u poređenju s mirnim vremenima. To je, u stvari, fuzija čitave jedne društvene grupe pod jedinstvenim rukovodstvom za koje se smatra da jedino kadro da reši dominantan problem opstanka i otkloni smrtnu opasnost. Kada kriza ne nađe takvo organsko rešenje nego rešenje u vidu nekog vođa božjeg pomazanika, znači da postoji statička ravnoteža (čiji faktori mogu biti različiti, ali u kojima prevladuje nezrelost progresivnih snaga); znači da nijedna grupa, ni konzervativna, ni progresivna nema snage da pobedi i da je konzervativnoj grupi potreban gospodar.¹

Taj red pojava je vezan za jedno od najznačajnijih pitanja koja se tiču političke partije: naime, za sposobnost partije da se suprotstavlja navikama, tendencijama mumificiranja i tome da postane anahronistička partija. Partije nastaju i konstituišu se u organizaciju da bi rukovodile situacijom u trenucima koji su istorijski od životnog značaja za njihove klase; ali one ne umeju uvek da se prilagode novim zadacima i novim epohama, ne znaju uvek da se razvijaju onako kako se razvijaju celokupni odnosi snaga (i otuda relativni položaj njihovih klasa) u određenoj zemlji ili na međunarodnom polju. Pri analizi tog razvitka stranka treba razlikovati društvenu grupu, partijsku masu, birokratiju i partijski glavni štab.

¹ Usporedi »Osamnaesti brimer Luja Bonaparte.«

Birokratija je najopasnija konzervativna snaga, koja se drži ušabanih staza; ako ona uspe da obrazuje zasebno solidarno telo koje se oseća nezavisnim od mase, partija postaje anahronična, a u trenucima akutne krize gubi svoju društvenu sadržinu i ostaje kao kula u vazduhu. Može se videti šta se dešava s nizom nemačkih stranaka zbog širenja hitlerizma. Francuske partije u bogato polje za takva istraživanja: one su sve mumificirane i anahronične, one su istorijsko-politički dokumenti raznih faza francuske istorije, čiju zastarelu terminologiju ponavljaju; kriza tih stranaka može postati još katastrofalnija od krize nemačkih stranaka.

U razmatranju ovog niza događaja obično se propušta da se birokratski elemenat postavi na pravo mesto, civilno i vojno, i ne drži se na umu da u tu analizu moraju ući ne samo vojni i birokratski elementi koji deluju, nego i društveni slojevi iz kojih se, u datim državnim celinama, buržoazija po tradiciji regrutuje. Jedan politički pokret može imati vojni karakter čak i ako armija kao takva i ne učestvuje otvoreno u njemu; jedna vlada može imati vojni karakter, premda armija kao takva ne učestvuje u vladi. Može se desiti da u određenim situacijama konvenira »ne otkrivati« vojsku, ne izvoditi je iz ustavnosti, ne unositi politiku među vojnike, kako se to već kaže, da bi se održala povezanost između oficira i vojnika na terenu privredne vanstranačke neutralnosti. Pa ipak, vojska je ta, odnosno glavni štab i oficirski kor su ti koji određuju novu situaciju i njome vladaju. S druge strane, nije tačno da se vojska, prema ustavu, nikada ne sme baviti politikom; vojska bi baš morala braniti ustav, to jest legalni oblik države, s povezanim institucijama; stoga takozvana neutralnost znači samo podršku nazadnoj strani, ali u takvim situacijama treba ovako postaviti pitanje kako bi se sprečilo da u vojsci nastanu iste nesuglasice koje postoje u zemlji i da otuda iščezne određujuća vlast glavnog štaba zbog raspadanja vojske. Svi ti elementi posmatranja nisu, svakako, apsolutni; u raznim istorijskim momentima i u raznim zemljama oni imaju vrlo različito važenje.

Prvo treba pristupiti sledećem istraživanju: postoji li u određenoj zemlji širok društveni sloj za koji je civilna i vojna birokratska karijera vrlo važan elemenat ekonomskog života i političke afirmacije (stvarno učešće u vlasti, pa bilo i posredno, »ucenjivanjem«)? U modernoj Evropi taj se sloj može

naći u srednjoj i sitnoj seoskoj buržoaziji koja je više ili manje raširena u raznim zemljama, u zavisnosti od razvitka industrijskih snaga, s jedne, i agrarne reforme, s druge strane. Birokratska karijera (civilna i vojna) svakako nije monopol toga društvenog sloja; ali, takva karijera naročito odgovara tome sloju zbog društvene funkcije koju on vrši i zbog psiholoških tendencija koje ta funkcija određuje ili podstiče. Ta dva elementa daju celoj društvenoj grupi izvesnu homogenost i direktivnu snagu, i prema tome političku vrednost i funkciju koje su često odlučujuće u celom društvenom organizmu. Elementi ovog sloja navikli su da direktno komanduju grupama ljudi, pa makar te grupe bile sasvim male, i to da komanduju »politički«, a ne »ekonomski«. Naime, u njihovoj veštini komandovanja nema sposobnosti za raspoređivanje »stvari«, raspoređivanje »ljudi i stvari« u jednu organsku celinu, kao što se to dešava u industrijskoj proizvodnji, jer grupa nema ekonomskih funkcija u modernom smislu te reči. Ona ima dohodak, jer je pravno vlasnik jednog dela nacionalnog zemljišta, njena se funkcija sastoji u tome da »politički« sprečava seljaka zemljoradnika da poboljša sopstvenu egzistenciju, zato što bi svako poboljšanje relativnog položaja seljaka bilo katastrofalno za njen društveni položaj. Hronična beđa i produženi rad seljaka, sa škotskim načinom života koji je posledica toga bitna su potreba te grupe. Zato ta grupa s najvećom energijom pruža otpor i protivi se svakom i najmanjem pokušaju samostalne organizacije seljakog rada i svakom seljačkom kulturnom pokretu koji prelazi granice zvanične religije. Ta društvena grupa ima svoje granice i uzroke svoje unutrašnje slabosti u teritorijalnoj rasutosti i »nehomogenosti« koja je tesno vezana s takvom rasutošću. To objašnjava i neke druge karakteristike: prevrtljivost, raznolikost ideoloških sistema koje sledi, i samu neobičnost ideologija koje ponekad sledi. Htenje je odlučno usmereno ka jednom cilju, ali ono je sporo i obično mu je potreban dug proces da se organizaciono i politički centralizuje. Proces se ubrzava kada se posebno »htenje« te grupe podudara s htenjem i neposrednim interesima visoke klase. Ne samo što se proces tada ubrzava nego se odmah ispoljava i »vojna sila« ovog sloja, koji ponekad, organizovavši se, nameće svoju volju visokoj klasi, bar što se tiče »oblika« rešenja ako ne već i njegove sadržine. Vidi se kako ovde dejstvuju isti oni zakoni kao što su oni koji su primećeni kod odnosa grad-selo u odnosu

na podređene klase: snaga grada automatski postaje snaga sela, ali pošto na selu sukobi odmah dobijaju oštar i »ličan« oblik, zbog odsustva ekonomskih mogućnosti i zbog obično težeg pritiska odozgo nadole, protivnapadi na selu moraju biti brži i odlučniji. Ta grupa shvata i uviđa da je poreklo njenih nevolja u gradu, u moći gradova, i stoga shvata da »mora« nametnuti rešenje visokim gradskim klasama, kako bi su ugasilo glavno žarište, čak i ako to visokim gradskim klasama ne odgovara odmah, ili zbog toga što je odveć skupo ili zbog toga što s vremenom može postati opasno (ove klase vide šire razvojne cikluse u kojima je moguće manevrisati, a ne samo neposredni »fizički« interes). U tom, a ne u apsolutnom smislu treba shvatiti rukovodeću funkciju ovoga sloja; pa ipak, nije to beznačajna stvar. Treba primetiti da taj »vojni« karakter društvene grupe o kojoj je reč, koji je tradicionalno bio spontani odraz izvesnih uslova života, sada biva svesno izgrađivan i organski pripreman.

(Isto, str. 235, 236, 237, 238, 239)

Prvo: obnoviti partiju

Socijalistička partija je partija radnika i siromašnih seljaka. Ponikla u krilu liberalne demokratije (u krilu političke konkurencije, koja je jedna od društvenih snaga koje nastoje da stvore osnov moći i da osvoje državnu vlast kako bi je okrenule sebi u prilog, njena misija se sastoji u organizovanju radnika i siromašnih seljaka u vladajuću klasu, u proučavanju i stvaranju povoljnijih uslova za nastup proleTERSKE demokratije.

Italijanska socijalistička partija uspela je da ostvari najlakši i osnovni deo svog istorijskog zadatka. Ona je uspela da pokrene mase sve do njihovih najdubljih slojeva, ona je uspela da skrene pažnju radnog naroda na program revolucije i radničke države, uspela je da izgradi jedan aparat vlasti od tri miliona građana koji bi, ako bude ujedinjen, ustaljen, materijalizovan u trajnim revolucionarnim institucijama, bio

dovoljan za osvajanje državne vlasti. Socijalistička partija nije uspešno obavila bitni deo svog istorijskog zadatka. Ona nije uspeła da dā trajan i čvrst oblik aparatu koji je uspeo da se javi, pokrećući mase. Nije uspeła da napreduje i zato je klonula, upala je u krizu i u letargiju. Stvoren da osvoji vlast, stvoren kao vojska boraca koji su spremni da stupe u borbu, aparat vlasti Socijalističke partije se raspao, rasturio, Partija svakodnevno sve više gubi vezu sa širokim masama u pokretu. Događaji se odvijaju a Partija stoji po strani od njih. Zemlju prožimaju žmarci groznice, razorne snage građanske demokratije i kapitalističkog režima, neumitno i nemilosrdno nastavljaju rad a Partija se ne meša, ne prosvetljuje široke mase radnika i seljaka, ne opravdava ono što radi ni ono što ne radi, ne izbacuje parole koje bi smirile nestrpljive, koje bi stale na put obeshrabrenju, koje bi održale disciplinu zbijenih redova i osnažile vojsku radnika i seljaka. Partija koja je postala najveća istorijska snaga italijanskog naroda, doživljava krizu političkog infantilizma, i danas je najveća društvena slabost italijanskog naroda. Ne čudi nas zaista što u takvim uslovima klija seme raspada redova revolucionara: oportunistički i reformistički nihilizam kao i pseudorevolucionarna anarhistička frazeologija (dva vida sitno buržoaske tendencije), kličaju i razvijaju se zaprepašujuće brzo.

Uslovi razvoja proleterske revolucije na međunarodnom i nacionalnom planu, sve jasnije i određenije se ocrtaavaju i ustaljuju. I eto, upravo u trenutku koji bi trebalo da bude odlučan, glavno oruđe italijanske proleterske revolucije, Socijalistička partija se raspada jer su je napali i podmuklo prevarili politikanti parlamentarizma i saveznu funkcioneri, osobe koje pokušavaju da povrata ugled ustavnoj moći koja nema ozbiljnu i konkretnu osnovu, koja se zasniva na besmislicama i dvosmislicama, koja se temelji na odsustvu svakog kontinuiteta akcije i mentalnom poltronstvu, svojstvenom radnicima kao i svim ostalim Italijanima. A od komunističke strane, od revolucionarne strane, od strane rukovodećih ustanova koje je naimeenovala revolucionarna većina, nijedna zajednička akcija kojom bi se stalo na put tom propadanju, kojom bi se Partija pročistila, kojom bi se organizovala u homogeni sklop, kojom bi se organizovala kao ogranak III internacionale, snažno uključen u svetski sistem revolucionarnih snaga koje ozbiljno nameravaju da sprovedu u delo komunističke teze.

Otpor imperijalističkog bloka koji je uspeo da podjarmi svet nekolikim železnim kasama, razbijen je, rastočen usled vojnih pobeda ruske radničke države. Sistem međunarodne proleterske revolucije koji se temelji na postojanju i na razvoju u svetsku silu ruske radničke države, dakle, raspolaže vojskom naoružanom sa dva miliona bajoneta, vojskom punom ratničkog oduševljenja zato što je pobedonosna i svesna da je glavni činilac savremene istorije. Pobede i napredovanje vojske III internacionale uzdrмали su temelje kapitalističkog sistema, ubrzali proces raspadanja građanskih država, zaoštrili sukobe na srcu zapadnih demokratija. Englezima su velika briga Indija, Turska, Persija, Avganistan, Kina, u kojima se javlja sve više žarišta bune i blagim pritiskom, sa političke pozornice uklanjaju Klemansoa. Pad antiboljševičke marionete neposredno otkriva pukotine u francuskom reakcionarnom bloku i s njim počinje raspad političke države: u radničkom pokretu jačaju komunističke ideje i nepomirljivost. Rusko pitanje suprotstavlja oportunistam Lojda Džordža i protivrevolucionarnu nepomirljivost Vinstona Čerčila, ali teren britanske demokratije, nekada slavno polje manevrisanja radikalne demagogije Lojda Džordža, potpuno se izmenilo: struktura engleske radničke klase i dalje se polako ali sigurno razvija prema višim oblicima. Radnici žele da češće i neposrednije uzimaju učešća u stvaranju programa rada. Kongresi Tred Uniona sve se češće održavaju i na njima se sve češće i sve uspešnije čuje glas revolucionara. Izvršno telo kongresa sindikata koje stalno zaseda prelazi iz ruku Laburističke parlamentarne grupe u ruke radničkog Centralnog komiteta. U Nemačkoj, Šajdemanova vlada se raspada, oseća da gubi narodno poverenje, beli teror surovo besni. Radnici komunisti i nezavisni, ponovo su dobili izvesnu slobodu delovanja i proširilo se uverenje da samo proleterska diktatura može spasti nemačku naciju od privrednog kraha i militarističke reakcije. Međunarodni kontrarevolucionarni sistem se raspada zaoštavanjem protivrečnosti unutar građanske demokratije i kapitalističke privrede i pod džinovskim pritiscima ruskog proletarijata. Italijanska buržoaska država se raspada usled masovnih štrajkova u javnim službama i propasti spoljnje i unutrašnje politike. Stvaraju se uslovi, dovoljni i neophodni, za izbijanje proleterske revolucije, i to kako na međunarodnom tako na nacionalnom planu. Kad gle, Socijalistička partija izneverava sebe i svoj zadatak: partija agita-

tora, negatora, nepomirljivih po pitanjima opšte taktike, apostola bitnih teorija, ne može da organizuje i da objedini široke mase u pokretu, ne može da ispuni minute i dane, ne može da nađe polje rada koje bi je svakoga časa dovodilo u vezu sa širokim narodnim masama. Ne može da se sama iznutra organizuje, nema ni teoretske ni praktične discipline pomoću koje bi uvek ostala privržena nacionalnoj i internacionalnoj, proleterskoj stvarnosti, kako bi njome ovladala, kako bi ona nadzirala događaje, a ne bi oni nju povlačili za sobom i mrvili je. Partija revolucionarnih radnika i seljaka dozvoljava da stalna vojska revolucije, radnički sindikati, ostanu pod kontrolom oportunističkih koji joj, kako im se prohte, koče mehanizam manevrisanja, koji sistematski sabotiraju svaku revolucionarnu akciju, koji su partija u Partiji i to jača partija, jer su ovladali motornim snagama radničkog tela. Organizovana su dva štrajka, koja su po državu mogla biti pogubna, i oni su ostavili trajne posledice, tragove međusobnog optuživanja i polemičkih napada anarhista, dok Partija nije rekla ni reči, nije se borila za potvrdu metoda koji nije onaj zastareo i izandao, još više zastarele i izandale II internacionale: *distinguo* između ekonomskog i političkog štrajka. I tako, dok je državu potresala snažna kriza, dok je buržoazija naoružana i zadojena mržnjom mogla početi ofanzivu protiv radničke klase, dok se naslućivalo da će se na nju sručiti militaristička ruka, revolucionarna radnička središta bila su prepuštena sebi, nisu imala jednu opštu parolu koja bi ih usmeravala. Radnička klasa je bila zatvorena i zarobljena u sistemu učmalih ogranaka, zbunjena, razočarana, izložena svim mogućim anarhoidnim iskušenjima.

Jesmo li obeshrabreni i demoralisani? Nismo, ali treba reći celu istinu, treba otkriti situaciju koja se može, koja treba da se izmeni. Socijalistička partija treba da se obnovi, ako ne želi da je pregazi vreme i smrve događaji, koji joj prete. Treba da se obnovi, jer bi njena propast značila propast revolucije. Socijalistička partija treba zaista da bude jedan ogranak III internacionale i mora početi da ostvaruje njene teze u svom delokrugu, u redovima organizovanih radnika. Organizovane mase moraju ovladati svojim organizmima borbe, moraju se »organizovati u vladajuću klasu«, prvenstveno uz svojim institucijama, treba da se stope sa Socijalističkom partijom. Radnici komunisti, revolucionari svesni stra-

hovite odgovornosti sadašnjeg razdoblja, upravo oni treba da obnove partiju, da joj daju strogo određen oblik i strogo određen pravac. Oni treba da spreče sitno buržoaske oportuniste da je načine marionetskom partijom kakve su mnoge političke stranke.

(24–31. januar 1920, »Ordine Nuovo«, O.N.)

(Prevedeno iz A. Gramsci: »Scritti politici«, str. 298–301)

Komunistička partija

Posle Sorela, postala je uobičajena fraza pozivati se na prvobitne hrišćanske zajednice da bi se ocenjivao savremeni proleterski pokret. Treba odmah reći da Sorel ni na koji način nije odgovoran za ograničenost i duhovno prostaštvo svojih italijanskih obožavalaca, kao što ni Karl Marks nije odgovoran za apsurdne ideološke pretenzije »marksista«. Sorel je u oblasti istorijskog istraživanja »pronalazač«, njega ne može niko da imitira; onima koji teže da postanu njegovi sledbenici on ne stavlja na raspolaganje metod koji se može uvek i koji mogu svi mehanički primeniti, metod koji dovodi do inteligentnih otkrića. Za Sorela, kao i za marksističko učenje, hrišćanstvo predstavlja revoluciju u potpunom razvoju, revoluciju, naime, koja je došla do svojih krajnjih posledica, do stvaranja novog i originalnog sistema moralnih, pravnih, filozofskih i umetničkih odnosa. Prihvatiti te rezultate kao ideološke šeme svake revolucije, to, eto, znači prostačku i neinteligentnu izdaju Sorelove istorijske intuicije, koja može dovesti samo do niza istorijskih istraživanja o »klicama« proleterske civilizacije, koje moraju postojati ako je tačno (kao što je tačno za Sorela) da je proleterska revolucija imanentna u krilu savremenog industrijskog društva, i ako je tačno da će iz njega takođe proizići norma originalnog života i sistem apsolutno novih odnosa karakterističnih za revolucionarnu klasu. Kakav značaj, dakle, može imati tvrđenje da radnici, za razliku od prvih hrišćana, nisu čedni, nisu umereni, nisu ori-

ginalni u svojim metodima života? Na stranu diletantsko uopštavanje, prema kome »torinski metalci« postaju gomila skotova, koji svakog dana jedu pečeno pile, koji se svake noći opijaju po javnim kućama, koji ne vole porodicu, koji u bioskopu i majmunskom podržavanju buržoaskim navikama traže zadovoljenje svojih ideala lepote i moralnog života – na stranu to diletantsko i detinjasto uopštavanje: to tvrđenje uopšte ne može postati premisa jednog istorijskog suda; u sklopu razumevanja istorije, ono bi imalo jednaku vrednost kao i ovo: pošto savremeni hrišćani jedu piliće, odlaze ženama, opijaju se, lažno svedoče, pošto su preljubnici itd. itd, onda je legenda da su postojali isposnici, mučenici, sveti. Ukratko, svaku istorijsku pojavu treba proučavati po njenim posebnim obeležjima, u okviru realne stvarnosti, kao razvoj slobode koja se manifestuje u postojanju cilja, u institucijama, u oblicima koji ne mogu biti apsolutno pobrkani i podređeni (izuzev metafizički) s ciljem, institucijama i oblicima prošlih istorijskih pojava. Svaka revolucija koja se, kao hrišćanska i komunistička, ostvaruje i može ostvariti jedino pokretanjem najdubljih i najširih narodnih masa, može samo slomiti i uništiti čitav postojeći sistem društvene organizacije; ko može zamisliti i predvideti neposredne posledice koje će na polju uništenja i istorijskog stvaranja izazvati beskrajna mnoštva koja danas nemaju ni volje ni vlasti? Pošto nikada nisu »htele ni mogle«, te mase će zahtevati da vide kako se u svakom javnom i privatnom aktu materijalizuje stečeno lutanje i vlast; one će naći da je na tajanstven način neprijateljsko sve ono što postoji i hteće to iz osnova da unište; ali upravo zbog tog bezmerja revolucije, zbog tog njenog obeležja nepredvidljivosti i bezgranične slobode, ko se može odvažiti da iznese čak samo jednu definitivnu hipotezu o osećanjima, strastima, inicijativama, vrlinama koje će se kovati u takvoj usijanoj kovačnici? Kakve li će promene moći pretrpeti ono što danas postoji i ono što danas vidimo mimo svoje volje i svoje karakterne snage? Neće li biti revolucija svaki dan takvog intenzivnog života? Neće li dovesti do nepojmljivih stvaralačkih rezultata svaka promena u individualnim svestima, ukoliko je postignuta istovremeno u čitavom prostranstvu narodne mase?

Ništa se ne može predvideti u pogledu moralnog života i osećanja polazeći od sadašnjih konstatacija. Jedno jedino osećanje koje je postalo već tako postojano da karakteriše

radničku klasu može se danas dokazati – osećanje solidarnosti. Ali žestina i snaga tog osećanja može se procenjivati jedino kao podrška volji da se izdrži i žrtvuje za izvesno vreme, koje čak i oskudna sposobnost naroda za istorijska predviđanja uspeva, s izvesnom približnošću, da odmeri. Ta jačina i snaga ne mogu se oceniti i, prema tome, ni uzeti kao podrška istorijske volje, za razdoblje revolucionarnog stvaranja i osnivanje novog društva, kada će biti nemoguće utvrditi bilo kakvu vremensku granicu izdržljivosti i žrtvi, jer neprijatelj protiv koga će se morati boriti i koji će se morati pobediti neće više biti van proletarijata, neće to više biti spoljna fizička snaga ograničena i podložna kontroli, nego će se nalaziti u samom proletarijatu, u njegovom neznanju, u njegovoj tromosti, u njegovoj čvrstoj neprodornosti za brze intuicije, kada se dijalektika klasne borbe bude okrenula unutra, i kada će se u svakoj svesti novi čovek morati, svesnim činom, da bori protiv »buržuja« u zasedi. Stoga radnički sindikat, organizam koji ostvaruje i disciplinuje proleterku solidarnost, ne može biti motiv i osnova predviđanja za budućnost civilizacije. On ne sadrži elemente razvitka za slobode, njemu je namenjeno da pretrpi korenite promene kao posledicu opšteg razvitka; on je određen, on ne određuje.

Proleterski pokret u svojoj sadašnjoj fazi teži da ostvari revoluciju u organizovanju materijalnih stvari i fizičkih snaga; njegove karakteristične crte ne mogu biti osećanja i strasti koji su rašireni u masi i koji podržavaju volju masa. Karakteristične crte proleterke revolucije mogu se tražiti jedino u partiji radničke klase, u Komunističkoj partiji, koja postoji i razvija se ukoliko je disciplinovana organizacija rešenosti da se zasnuje država, rešenosti da se proleterki sistematizuje ustrojstvo postojećih fizičkih snaga i postavi osnova za narodnu slobodu.

U sadašnjem razdoblju komunistička partija je jedina institucija koja se može ozbiljno postaviti nasuprot verskim zajednicama prvobitnog hrišćanstva; u granicama u kojima partija već postoji, na međunarodnom planu, može se pokušati poređenje između boraca za Božji grad i boraca za čovekov grad i ustanoviti red ocena; komunist svakako nije inferiorniji od hrišćanina iz vremena katakombi. Naprotiv! Neizrecivi cilj koji je hrišćanstvo postavljalo svojim borcima jeste, zbog svoje sugestivne misterije, puno opravdanje za hero-

zam, žed za mučeništvom i svetošću; nije potrebno da se tu uključi velika ljudska snaga karaktera i volje da se izazove duh žrtvovanja kod onoga koji veruje u nebesku nagradu i večno blaženstvo. Komunistički radnik, koji nedeljama, mesecima, godinama, nesebično, posle osmočasovnog rada u fabrici još osam sati radi za partiju, za sindikat, za kooperativu, veći je s gledišta ljudske istorije od roba i zanatlije koji nije mario ni za kakvu opasnost da bi otišao na tajni molitveni skup. Na isti način su Roza Luksemburg i Karl Libkneht veći od najvećih Kristovih svetaca. Upravo stoga što je cilj njihovog pregalaštva određen, human, ograničen, borci radničke klase veći su od božjih boraca; moralne snage koje podržavaju njihovu volju utoliko su neizmernije ukoliko je određeniji cilj koji se postavlja htenju. Kakvu li će tek snagu ekspanzije moći dobiti osećanja radnika koji, pognut nad mašinom, ponavlja po osam sati dnevno profesionalni pokret, jednoličan kao prebiranje po zatvorenom krugu brojavnica – kad postane »gospodar«, kada postane mera društvenih vrednosti? Zar nije čudo i sama činjenica što radnik uspeva još da misli iako je sveden na to da radi ne znajući razlog svoje praktične delatnosti? Ovo čudo radnika koji svakodnevno stiče duhovnu nezavisnost, sopstvenu slobodu da gradi u oblasti ideja, boreći se protiv umora, protiv dosade, protiv jednoličnih pokreta koji teže da mehanizuju i, prema tome, ubiju unutrašnji život – ovo čudo se organizuje u komunističku partiju, u rešenost na borbu i revolucionarno stvaranje koje se izražava u komunističkoj partiji.

Radnik u fabrici ima samo izvršne dužnosti. On ne prati opšti proces rada i proizvodnje; on nije tačka koja se kreće da bi obrazovala liniju, on je čioda zabodena u određeno mesto, a linija nastaje nizanjem čioda koje je tuđa volja rasporedila za svoje ciljeve. Radnik je sklon da taj svoj način postojanja unese u sve ambijente svoga života; posvuda se lako prilagođava dužnosti materijalnog izvršioca, »mase« koju vodi neka njoj strana volja; intelektualno je len, ne ume i ne želi da predviđa izvan onoga što neposredno predstoji, i stoga mu nedostaje svako merilo u odabiranju vođa i tako on dopušta da ga lako zavaraju obećanja. On hoće da veruje kako se može nešto postići bez nekog velikog napora s njegove strane i bez velikog razmišljanja. Komunistička partija je oruđe i istorijski oblik procesa unutrašnjeg oslobađanja po kome radnik od izvršioca postaje mozak i volja. U formi-

ranju komunističke partije nailazi se na klicu slobode koja će se razviti i dostići svoju punu ekspanziju kad država radnika bude organizovala nužne materijalne uslove.

Rob ili zanatlija klasičnog sveta »poznavao je sebe«, ostvarivao je svoje oslobođenje stupajući u hrišćansku zajednicu, gde je konkretno osećao da je jednak, da je brat, pošto je sin istog oca. Tako i radnik, ušavši u komunističku partiju, saraduje u »otkrivanju« i »pronalaženju« originalnih načina života, saraduje »dobrovoljno« u aktivnosti sveta, misli, predviđa, ima odgovornost, biva pored organizovanog i organizator, oseća da sačinjava avangardu koja hita napred povlačeći za sobom čitavu narodnu masu.

Čak kao čista organizacija, komunistička partija se pokazala kao poseban oblik proleTERSKE revolucije. Nijedna revolucija iz prošlosti nije znala za partije; one su se rodile posle buržoaske revolucije i raspale su se na polju parlamentarne demokratije. I na tom polju se proverila marksistička ideja da kapitalizam stvara snage kojima docnije ne može vladati. Demokratske partije su služile da ukažu na valjane političare i doprinesu njihovoj pobedi u političkoj konkurenciji; danas ljude iz vlade nameću banke, veliki listovi, industrijska udruženja; partije su se raspale na veliki broj ličnih klika. Uzdižući se iz zgarišta socijalističkih partija, komunistička partija odbacuje svoje demokratsko i parlamentarno poreklo i otkriva svoja osnovna obeležja koja su originalna u istoriji: ruska revolucija je revolucija koju su izvršili ljudi organizovani u komunističkoj partiji, koji su u partiji dobili nov lik, stekli nova osećanja, stvorili moralni život koji teži da postane sveopšta svest i cilj za sve ljude.

Političke partije su odraz i nomenklatura društvenih klasa. One nastaju, razvijaju se, raspadaju, obnavljaju, već prema tome koliko razni slojevi društvenih klasa u borbi podležu pomeranjima realnog istorijskog dometa, koliko vide da su iz osnove izmenjeni uslovi njihovog postojanja i razvitka i stiču veću i jasniju svest o sebi i sopstvenim životnim interesima. U sadašnjem istorijskom razdoblju, a zbog posledica imperijalističkog rata, koji je duboko izmenio strukture nacionalnog i međunarodnog aparata za proizvodnju i razmenu, postala je karakteristična brzina kojom se odvija proces raščlanjavanja tradicionalnih političkih partija, rođenih na terenu parlamentarne demokratije, kao i pojava

novih političkih organizacija. Taj se opšti proces povinuje neumoljivoj unutrašnjoj logici, pothranjivanoj raslojavanjem starih klasa i starih slojeva, i vrtoglavim prelazom od jednog stanja u drugo čitavih slojeva stanovništva na celoj teritoriji države, a često na čitavoj teritoriji kapitalističke vladavine.

Čak i društvene klase koje su istorijski najlenje i najsporije u diferenciranju, kao što je seljačka klasa, ne izmiču energičnoj akciji snaga koje rastvaraju društveno telo. Izgleda čak da te klase, ukoliko su bile lenje i sporije u prošlosti utoliko danas više žele brzo da stignu do dijalektički krajnjih posledica klasne borbe, do građanskog rata i rušenja ekonomskih odnosa. U razmaku od dve godine, videli smo kako se u Italiji ni iz čega uzdiže jaka partija seljačke klase, Narodna stranka, koja je u svom nastajanju htela da predstavlja ekonomske interese i političke težnje svih društvenih slojeva na selu, od barona veleposednika do srednjeg zemljoposednika, od sitnog sopstvenika do zakupca, od napoličara do siromašnog seljaka. Videli smo kako je Narodna stranka putem vezanih lista osvojila gotovo stotinu mesta u parlamentu, gde su apsolutnu većinu imali predstavnici barona veleposednika, krupnog sopstvenika šuma, krupnog i srednjeg zemljoposednika, odnosno neznatna manjina seoskog stanovništva. Videli smo kako u Narodnoj stranci smesta počinju da se stvaraju razne struje i kako nastaju grčevite unutrašnje borbe između raznih struja, kao odraz diferencijacije koja se dešavala u prvobitnoj izbornoj masi. Velike mase sitnih sopstvenika i siromašnih seljaka nisu više htele da budu pasivna manevarska masa za ostvarenje interesa srednjih i krupnih posednika. Pod njihovim energičnim pritiskom, Narodna stranka se podelila na desno krilo, centar i levicu, i videli smo onda kako krajnja narodna levica, pod pritiskom siromašnih seljaka, zauzima revolucionaran stav, ulazi u takrićenje sa Socijalističkom partijom, koja je takođe postala predstavnik najširih seoskih masa. Vidimo već raspadanje Narodne stranke čija parlamentarna frakcija i čiji centralni komitet više ne predstavljaju interese i svest koju su o sebi stekle izborne mase i snage organizovane u belim sindikatima, koje, međutim, predstavljaju ekstremisti koji ne žele nad njima da izgube kontrolu, ne mogu ih obmanjivati legalnom akcijom u parlamentu, i navedeni su dakle, da pribegnu žestokoj borbi i težnji za novim političkim institucijama vladavine. Isti proces brzog organizovanja i veoma brze disocija-

cije ostvario se kod druge političke struje koja je htela da predstavlja interese seljaka, kod udruženja bivših ratnika. Ono je odraz strahovite unutrašnje krize koja tišti italijansko selo i ispoljava se u gigantskim štrajkovima u Severnoj i Srednjoj Italiji, u napadima na apulijske veleposede u njihovoj podeli, u napadima na feudalne dvorce i pojavi stotina i hiljada naoružanih seljaka u gradovima na Siciliji.

To duboko kretanje seljačkih klasa potresa iz temelja ustrojstvo demokratske parlamentarne države. Kapitalizam, kao politička snaga, svodi se na sindikalna udruženja vlasnika fabrika; on više nema političke partije čija bi ideologija obuhvatala i sitnoburžoaske slojeve gradova i sela i dozvolila, dakle, opstanak legalne države na širokim osnovama. Kapitalizam vidi da je sveden na političko predstavništvo samo u velikim listovima (tiraž od 400.000 primeraka, hiljadu birača) i u senatu, koji je po formaciji imun na akcije i reagovanja velikih narodnih masa, ali bez autoriteta i prestiža u zemlji. Zato politička snaga kapitalizma teži da se sve više izjednači sa visokom vojnom hijerarhijom, s kraljevskom gardom, s mnogostrukim avanturistima, izniklim posle primirja, i koji teže, neprijateljski raspoloženi jedni prema drugima, da postanu italijanski Kornilovi¹ i Napoleoni. Zato se politička snaga kapitalizma danas može ostvariti samo putem vojnog udara i pokušaja da nametne gvozdenu nacionalističku diktaturu koja bi podstakla podivljale italijanske mase da privredu obnove putem naoružane pljačke susednih zemlja.

Pošto se buržoazija kao rukovodeća klasa iscrpla i istrošila, slabljenjem kapitalizma kao načina za proizvodnju i razmenu, a pošto u seljačkoj klasi ne postoji jednorodna politička snaga kadra da stvori državu, radnička klasa je neizbežno istorijski pozvana da na sebe preuzme odgovornost rukovodeće klase. Jedino je proletarijat sposoban da stvori snažnu državu koja uliva strah, jer ima program privredne obnove, komunizam, koji nalazi svoje nužne premise i uslove u fazi razvitka koju je kapitalizam dostigao imperijalističkim ratom od 1914–1918. Jedino proletarijat, stvarajući nov organ javnog prava, sistem sovjeta, može dati dinamičan oblik fluidnoj i užarenoj društvenoj masi i ponovo uspostaviti red

¹ Ruski general Kornilov krenuo je septembra 1917. protiv Petrograda da razbije Privremenu vladu i ponovo dovede na vlast cara. Puč je pretrpeo neuspeh zbog otpora vojnika i radnika Petrograda, koje su organizovali boljševici.

u opštem poremećaju proizvodnih snaga. Prirodno je i istorijski opravdano da se upravo u takvom razdoblju postavi pitanje obrazovanja komunističke partije, izraza proleterске avangarde koja ima tačnu svest o svojoj istorijskoj misiji, koja će zasnovati novi poredak, koja će biti pokretač i protagonist novog i originalnog istorijskog razdoblja.

Čak ni tradicionalna politička partija italijanske radničke klase – Socijalistička partija – nije izbegla proces raspadanja svih oblika udruživanja, proces karakterističan za razdoblje koje proživljavamo. Verovanje da se stari sastav Partije može spasti od svog unutrašnjeg rasula bilo je ogromna istorijska zabluda ljudi koji su od izbijanja svetskog rata do danas kontrolisali rukovodeće organe našeg udruženja. Stvarno, italijanska Socijalistička partija – po svojim tradicijama, po istorijskom poreklu raznih struja od kojih je sačinjena, po svom prećutnom ili izričitom paktu o savezništvu s Generalnom konfederacijom rada (paktu koji na kongresima, u savetima i na svim sastancima na kojima se donose odluke služi da daje vlast i neopravdan uticaj sindikalnim funkcionerima), po neograničenoj autonomiji datoj parlamentarnoj grupi (koja daje i predstavnicima na kongresima, u savetima i na većanjima od najvećeg značaja vlast i uticaj slične onima koje uživaju sindikalni funkcioneri, isto tako neopravdano) – italijanska Socijalistička partija ni po čemu se ne razlikuje od engleske Labour Party, i revolucionarna je samo po opštim postavkama svoga programa. Ona je konglomerat partija; kreće se i ne može a da se ne kreće tromo i sporo; stalno je izložena tome da postane teren lak za osvajanje avanturistima, karijeristima, ambicioznim ljudima lišenim ozbiljnosti i političke sposobnosti. Zbog raznorodnosti i zbog bezbrojnih trvenja u njenoj strukturi koju kvare i sabotiraju ulizice, ona nikada nije u stanju da preuzme na sebe teret i odgovornost za revolucionarne inicijative i akcije koje joj neprekidno nameću događaji što nailaze vrtoglavom brzinom. To objašnjava istorijski paradoks po kome su u Italiji mase te koje podističu i »vaspitavaju« partiju radničke klase, a nije partija ta koja vodi i vaspitava mase.

Socijalistička partija sebe smatra pobornikom marksističkog učenja; partija bi, prema tome, morala u tom učenju imati kompas za snalaženje u spletu događaja, morala bi posedovati onu sposobnost istorijskog predviđanja koja karakteriše inteligentne sledbenike marksističke dijalektike, mo-

rala bi imati opšti plan akcije zasnovan na tom istorijskom predviđanju, i biti u stanju da među radničku klasu u borbi ubaci jasne i precizne parole. Umesto toga, Socijalistička partija, partija pobornik marksizma u Italiji, izložena je, kao i Narodna stranka, kao i partija najzaostalijih klasa italijanskog stanovništva, svim pritiscima masa i kreće se i diferencira onda kada su se te mase već pomerile i izdiferencirale. U stvari, ta Socijalistička partija, koja sebe proglašava vođom i učiteljem masa, nije ništa drugo do jedan beležnik koji registruje radnje što su ih mase spontano izvršile; ta jadna Socijalistička partija, koja sebe proglašava vođom radničke klase, nije ništa drugo nego impedimenta proleterske vojske.

Sto ovi čudni postupci Socijalističke partije, što ovo nastrojeno stanje političke partije radničke klase još nije izazvalo katastrofu, to je stoga što u radničkoj klasi, u gradskim sekcijama Partije, u sindikatima, u fabrikama, u selima postoje energične grupe komunista, svesnih svoje istorijske dužnosti, energičnih i opreznih u akciji, sposobnih da vode i vaspitavaju lokalne mase proleterijata; to je stoga što u okrilju Socijalističke partije potencijalno postoji Komunistička partija kojoj nedostaje samo otvorena organizacija, centralizacija i sopstvena disciplina da bi se brzo razvila, osvojila i obnovila sastav partije radničke klase, dala nov smer Generalnoj konfederaciji rada i zadružnom pokretu.

Neposredni problem ovog razdoblja, koji sledi borbi metalskih radnika i prethodi kongresu na kome partija mora zauzeti ozbiljan i precizan stav prema Komunističkoj internacionali, jeste upravo problem da se organizuju i centralizuju te komunističke snage koje već postoje i delaju. Iz dana u dan, munjevitom brzinom, Socijalistička partija se raspada: ona srlja u propast; u najkraćem vremenskom roku tendencije su već dobile novu konfiguraciju; stavljeni pred odgovornost istorijske akcije i obaveza koje su preuzeli pristupanjem Komunističkoj internacionali – ljudi i grupe su se poremetili i pomerili. Centrističke i oportunističke nesuglasice zahvatile su deo partijskog rukovodstva, unele pometnju i zbrku u sekcije. U tom opštem slabljenju svesti, vere, volje – u tom mahnitaju niskosti, podlosti, defetizma, dužnost je komunista da se snažno zbiju u grupe, da se slože, da budu spremni na parole koje će biti bačene. Na bazi teza koje je odobrio Drugi kongres Treće internacionale, na bazi lojalne discipli-

ne prema vrhovnoj vlasti svetskog radničkog pokreta, iskreni i nesebični komunisti moraju razviti potrebnu aktivnost da u najkraćem mogućem vremenu bude uspostavljena komunistička frakcija u italijanskoj Socijalističkoj partiji, koja, zbog ugleda italijanskog proletarijata, mora na Kongresu u Firenci¹ i nominalno i stvarno poštati italijanska komunistička partija, sekcija Treće komunističke internacionale. Mora se obrazovati komunistička frakcija s organskim i snažno centralizovanim rukovodećim aparatom, sa sopstvenim disciplinovanim grupama u svakoj sredini u kojoj radi, sastaje se i bori radnička klasa – s kompleksom službi i instrumentata za kontrolu, akciju, propagandu, koji će je staviti u položaj da već od danas funkcioniše i razvija se kao prava partija.

Komunisti, koji su u borbi metalaca svojom energijom i duhom inicijative spasili od propasti radničku klasu, moraju doći do poslednjih zaključaka svoga stava i svoje akcije: spasiti prvobitni sastav (obnavljajući ga) partije radničke klase, dati italijanskom proletarijatu komunističku partiju kadru da organizuje radničku državu i uslove za dolazak komunističkog društva.

(Bez potpisa *Ordine Nuovo* od 4. septembra 1920, II, br. 15. i od 9. oktobra 1920, II, br. 17.)

(A. Gramši: »Izabrana dela«, str. 185, 186, 187, 188, 189, 190, 191, 192, 193, 194)

Vladajuća partija i vladajuća klasa²

Socijalistička partija je vladajuća partija, to je partija koja će preuzeti političku vlast. Socijalistička partija je izraz interesa proleterske klase, klase koja se sastoji od fabričkih

¹ Sedište Kongresa je zatim premešteno u Livorno zbog bezbednosti; u Firenci su već besneli fašisti, dok su u Livornu radnici još držali situaciju u svojim rukama.

² Reč je o dvema beleškama (»Vladajuća Partija« i »Vladajuća klasa«) objavljenim u istoj rubrici a koje su u tesnoj međusobnoj vezi. Tekstovi su nepotpisani, *Ordine Nuovo*, 28. februar–6. mart 1920, u rubrici »Politička nedelja«.

radnika, koji ništa ne poseduju, koji nikad ništa neće posedovati. Na tim interesima Socijalistička partija zasniva svoju stvarnu delatnost, na interesima onog ko ništa ne poseduje i za koga je matematički utvrđeno da nikad ništa neće posedovati. Radnička klasa nije samo klasa industrijskih radnika. Cela radnička klasa je predodređena da postane slična proletarijatu iz fabrike, da postane klasa koja ništa ne poseduje i za koju je matematički utvrđeno da nikad ništa neće posedovati. Zato se Socijalistička partija obraća celoj radničkoj klasi, službenicima, siromašnim seljacima, maloposednicima i uproščava, populariše svoju marksističku doktrinu i dokazuje da će ceo narod, i fizički i intelektualni radnici, imati uslove života kao radnička klasa, kao što su sve iluzije demokrata o mogućnosti da svako postane posednik, samo iluzija, detinjarija i malograđanski san.

Liberalna partija, partija industrijalaca, partija slobodne utakmice u privredi, tipična je partija kapitalističkog društva, to je vladajuća partija kapitalističke klase: kroz slobodnu utakmicu, ona pokušava da industrijalizuje celokupni organizovani društveni rad, ona pokušava da celoj posedničkoj klasi prida osobine svog privrednog klijenta kapitalističkog režima, industrijalca.

Komunistička partija, partija proletera, partija socijalizovane i internacionalizovane privrede, tipična je partija proleterskog društva, ona je vladajuća partija radničke klase: kroz Centralni savet nacionalne ekonomije, koji usklađuje i ujedinjuje proizvodne inicijative, ona pokušava da podruštvljava ceo rad koji su kapitalisti industrijalizovali i nastoji da socijalistički industrijalizuje sve ostale oblasti rada koje još nije preuzeo kapitalistički industrijalizam. Ona nastoji da sve ljude u društvu svede na tip proletera, ali proletera oslobođenog i preporođenog, proletera koji privatno ne poseduje bogatstvo, ali zato upravlja zajedničkim bogatstvom i u njemu uživa, nalazi onu životnu sigurnost koja mu, po radu uloženom u proizvodnju, pripada.

Taj istorijski položaj Socijalističkoj partiji nameće tačno određene dužnosti: ona je vladajuća partija, pošto uglavnom predstavlja klasu industrijskih radnika. Privatno vlasništvo proletarijatu preti uništenjem, preti mu glađu i hladnoćom: privredna konkurencija, koja je glavno obeležje kapitalističkog vlasništva, pošto je dovela do superprodukcije, dovela je

do nacionalnog monopola, do imperijalizma, do svirepog sukoba među imperijalističkim državama, do neizrecivog uništavanja bogatstva, do gladi, nezaposlenosti, do umiranja od gladi i od hladnoće. Životni interes, trajni životni interes klase onih bez imovine, onih koji nikad ništa neće posedovati je podruštvljavanje, dolazak komunizma. U okviru drugih slojeva društva mogu se, naprotiv, stvarati uslovi za nastajanje jednog novog kapitalizma: u onim oblicima proizvodnje koje kapitalizam još nije industrijalizovao, postoji opasnost da dođe do uvećavanja privatne imovine i iskorišćavanja čoveka. Srušivši buržoasku državu, uklonivši aparat kojim se finansijski kapitalizam služi da bi u svom interesu monopolisao ceo rad i celu proizvodnju, zanatlija može pokušati da se koristi socijalističkom vladom, da bi razvio posao u svojoj radionici i počeo da prima u službu radnike sa nadnicom i tako postao industrijalac. Ako mu proleterska vlast to ne bi dozvolila, zanatlija bi se mogao pobuniti, postati anarhista, individualista, ili ko zna šta drugo i stvoriti politički osnov za jednu partiju koja bi bila opozicija proleterskoj vladi. Maloposednik (ili siromašni seljak u agrarnom ili latifundijskom režimu sa proširenom kulturom) može iskoristiti situacija, u kojoj privremeno, dok se namirnice usled ratnih prilika moraju nabavljati bonovima, kilogram krompira može vredeti više od automobilskog točka, hleb više od kubnog metra građe, da u zamenu za svoj neindustrijalizovan, pa prema tome ekonomski siromašan rad, traži deset puta više no što se traži za mnogo vredniji rad proletera. A ako proleterska vlada ne dozvoli seljaku da zameni kapitalistu u iskorišćavanju radnika, seljak se može pobuniti i među agentima buržoazije naći grupu koja će osnovati političku partiju seljaka protiv proletera. Iz svih tih oblasti rada kojima se, hteli mi ili ne hteli, moraju dati politička prava u radničkoj državi, iz tih oblasti rada u kojima kapitalistički industrijalizam još nije uspeo da stvori uslove života kakve ima radnik proleter, radnik koji ništa ne poseduje i za koga je matematički utvrđeno da nikad ništa neće posedovati, mogu se, posle revolucije, izroditi antiproleterske političke snage koje nastoje da zadrže instituciju kapitalističkog vlasništva i iskorišćavanja radničke klase.

Socijalističku partiju, pošto ona predstavlja ekonomske interese radničke klase, koju smrtno ugrožava privatna svojina kapitala, radnička klasa će dovesti na revolucionarnu vlast nacije. No Socijalistička partija će biti vladajuća partija

samo ako bude uspela da toj klasi pomogne da prevaziđe sve teškoće, samo ako bude uspela da sve članove društva svede na osnovni tip preporođenog proletera, oslobođenog ropstva nadnice, samo ako bude uspela da zasnuje komunističko društvo, to jest internacionalu naroda bez države. Socijalistička partija će postati vladajuća revolucionarna partija samo ako revoluciji bude postavila konkretne planove, samo ako bude rekla: proleterska revolucija će na taj i taj način rešiti te i te probleme savremenog života koji muče i dovođe do očajanja široke narodne mase. Revolucija je sama po sebi danas najviši program Socijalističke partije. Ona treba da se pretvori u najmanji program, a najviši program treba da bude program koji ukazuje na oblike i načine putem kojih radnička klasa, određenim i metodičnim proleterskim radom, uspeva da zaguši svaki antagonizam i izbegne sukobe do kojih bi moglo doći u uslovima u kojima kapitalizam ostavlja društvo i stvaranje komunističkog društva. Pripremiti radničku klasu kojoj je životni interes da zasnuje komunizam, da postigne svoj istorijski cilj, upravo znači organizovati proleterijat u vladajuću klasu. Proleterijat treba da izgradi svoju psihologiju, sličnu psihologiji današnje građanske klase, njoj sličnu po veštini vladanja, po umeću da se jedna inicijativa srećno sprovede u delo, da se dobro sprovode opšta akcija radničke države, a naosporno ne po majstorstvu iskorišćavanja radnog naroda. Uostalom sve i kad bi hteo, proleter ne bi mogao da u sebi razvije psihologiju izrabljivača. Proleter ne može postati vlasnik komada gvožđa koje je postalo neupotrebljivo i da nad tim kršom sutradan umre. No, upravo zato što s obzirom na tehničke uslove u kojima se razvija industrijska proizvodnja ne može postati vlasnik i izrabljivač, proleteru je istorija uputila zov da zasnuje komunizam i oslobodi sve ugnjetene i iskorišćavane ljude.

Socijalistička partija neće postati vladajuća, revolucionarna partija, ako proleterijat ne bude mogao da shvati da njegove životne probleme može rešiti samo jedna klasna vlada, koja je zauzela vlast putem revolucije.

Radnička klasa je svesna da samo proizvođači može da vlada u društvu i da ga vodi u komunizam. Stoga je osnovni i trajni problem radničke klase proizvodnja i povećanje proizvodnje. No, za radničku klasu problem proizvodnje i povećanje proizvodnje postavlja se u sledećim granicama; šta uči-

niti da radnička klasa bude u stanju da postavi, proizvodi i da bude fizički sposobna da proizvodnju poveća. Sta učiniti da se radnička klasa oslobodi briga oko nabavke životnih namirnica, da se radnička klasa fizički i kulturno preporodi i da se, sa revolucionarnim žarom, posveti industrijskom radu, proizvodnji, istraživanju i pronalaženju novih načina rada, novih načina proizvodnje koji su mnogobrojni, čvrsto povezani beočuzi istorijskog lanca koji treba da vodi u komunizam. Neposredni problemi radničke klase u suštini se svode na jedno: na problem ishrane, na problem uspostavljanja sistema političkih snaga u kome nabavka hrane nije više prepuštena slobodnoj volji, na milost i nemilost privatnom vlasniku, već zavisi od potreba rada i proizvodnje. Proletersko načelo: »Ko ne radi, ne može da jede!« svakodnevno dobija sve veće konkretno istorijsko značenje. To načelo nema u sebi ničeg jakobinskog, ničeg mističnog, ne može se ni približno uporediti sa načelom građanske revolucije: »Jednakost, bratstvo, sloboda!« Proletersko načelo je izričito priznavanje jedne neposredne nužnosti, jedne organske nužnosti ljudskog društva kome preti opasnost da se raspadne i rastoći zajedno da građanskom državom. Treba proizvoditi, a da bi se proizvodilo treba da postoji radnička klasa, fizički i umno dorasla za podvig rada. Zato potrošačkim knjižicama prvenstveno treba podržati radničku klasu, klasu proizvođača i treba da postoji vlast koja bi bila u stanju da tako nešto nametne kao nužnost, da radničkoj klasi obezbedi hranu i blagostanje da bi mogla podneti radne napore, povećanje proizvodnje. Ako se prosečno raspolaže sa 200 grama hleba na dan po glavi stanovnika, mora postojati vlada koja će obezbediti radnicima 300 grama, a one koji ne proizvode prisiliti da se zadovolje sa 100 grama ili čak i sa manje ili da ne dobiju ništa ako ne rade, ako ne proizvode. Takva vlada može biti samo radnička vlada, vlada radničke klase, koja je postala klasa vlade, vladajuća klasa.

Ne može postojati radnička vlada ako radnička klasa nije u stanju da postane, u celini, izvršna sila radničke Države. Zakone radničke države treba da primenjuju sami radnici. Samo tako se radnička država neće izložiti opasnosti da padne u ruke raznim avanturistima i politikantima, neće se izložiti opasnosti da se pretvori u imitaciju građanske države. Zato se radnička klasa mora izvežbati, mora se obučiti upravljanju društvom, mora ovladati kulturom, steći psihologi-

ju vladajuće klase. Ona sve to mora steći svojim sredstvima i svojim sistemima, sastancima, kongresima, diskusijama, međusobnim obrazovanjem i vaspitanjem. Fabrički saveti su bili prvi oblik tih istorijskih iskustava italijanske radničke klase koji teži samoupravljanju u radničkoj državi. Drugi korak i jedan od najvažnijih, biće prvi kongres Fabričkih saveta¹. Na njega će biti pozvane sve italijanske fabrike. To će biti kongres cele italijanske proleterske klase koju će predstavljati posebno birani njeni delegati, a ne sindikalni funkcioneri. Kongres bi trebalo da postavi bitne probleme italijanskog proletarijata i da pokuša da ih reši. To su unutrašnji problemi klase kao što je proletersko jedinstvo, odnosi između Saveta i sindikata, pristupanje III internacionali, prihvatanje pojedinih teza III internacionale (proleterska diktatura, industrijski sindikati itd.) odnosa između sindikalista-anarhista i komunista-socijalista; problemi klasne borbe: radnička kontrola u industriji, osmočasovno radno vreme, nadnice, Tajlorov sistem, radna disciplina itd. Već sada bi trebalo da drugovi na fabričkim zborovima, počnu da pretresaju te probleme. Trebalo bi da se u celoj radničkoj klasi probudi interesovanje za te diskusije, trebalo bi da ona da doprinos iskustva i inteligencije pri rešavanju tih problema. Na svim radničkim zborovima trebalo bi izneti, potkrepiti obrazloženjima, pretresti i staviti na glasanje razne predloge u vezi sa tim problemima. Referati na kongresu trebalo bi da budu usklađene rasprave vođene na fabričkim zborovima, usklađen intelektualni rad, istraživanje istine i konkretnosti koje je preduzela cela radnička masa. Tek tada će kongres torinških Saveta biti veliki događaj vrhunskog istorijskog značaja. Za radnike koji budu došli iz cele Italije, to bi bio sjajan i pouzdan dokaz toga šta sve može učiniti Fabrički savet na usmeravanju radničke klase ka njenom oslobađanju, ka njenoj pobedi. Torinšku radničku klasu će pominjati više nego danas, kao primer revolucionarnog zanosa, metodičnog i sre-

¹ Predlog da se održi nacionalni kongres Fabričkih saveta iznet je u časopisu *Ordine Nuovo* 27. marta 1928. u vidu jednog proglasa (napisao ga je Palmiro Toljati) koji je potpisala Izvršna komisija socijalističke sekcije u Torinu, komitet za proučavanje Radničkih saveta u Torinu i grupa anarhista u tome gradu. Ta ideja se nije mogla ostvariti, jer je u Torinu izbio generalni štrajk koji se zatim u aprilu proširio na ceo Pijemont a došlo je i do razmimoilaženja u političkom i sindikalnom pokretu koja su se za vreme štrajka produbila.

denog proleterskog rada na samouzdizanju, na samovaspitanju u cilju stvaranja uslova za pobjedu i stabilnost komunističkog društva.

(Prevedeno iz A. Gramsci: «Scritti politici», str. 306-311)

Partije i masa¹

Kriza organizacije sa kojom se bori Italijanska socijalistička partija, pobuđuje interesovanje komunista zato što je ona odraz duboke organizacione krize u kojoj se nalaze široke mase italijanskog naroda. Sa tog stanovišta krizu Socijalističke partije ne možemo i ne treba da gledamo izdvojeno: njeni su okviri mnogo širi i u njih ulaze Narodna partija i fašizam.

Široke narodne mase postoje kao političke celine samo ako su obuhvaćene političkim partijama. Promene mišljenja do kojih dolazi u masama pod pritiskom snaga koje presudno utiču na razvoj ekonomike, tumače partije koje se najpre dele na tendencije da bi se zatim podelile u mnoštvo partija. Kroz taj proces raščlanjavanja, ponovnog udruživanja, spajanja sličnih, nazire se dublji i intimni proces raspadanja demokratskog društva i konačno postrojavanje klasa u borbi za očuvanje ili osvajanje vlasti u državi i u proizvodnom aparatu.

U razdoblju između zaključaka primirja i zauzimanja fabrika, Socijalistička partija je predstavljala većinu italijanskog radnog naroda, a sastojala se od tri glavne klase, proleterske, sitnoburžoaskе i klase siromašnih seljaka. Od te tri klase samo je proletarijat bio, u suštini, pa prema tome i trajno, revolucionaran. Druge dve klase su bile »od slučaja do slučaja« revolucionarne, bile su »ratno socijalističke«, prihvatile su ideju o revoluciji uglavnom zbog potajnog nezadovoljstva vladom za vreme rata. Pošto je Socijalistička partija bila većinom sastavljena od sitnoburžoaskih seljačkih elemenata, ona bi mogla dići revoluciju samo u vreme posle skla-

¹ Nepotpisani članak, *Ordine Nuovo*, 25. septembar 1921.

panja primirja, kad se nezadovoljstvo prema vladi još nije bilo stišalo. Uostalom, pošto se Socijalistička partija mahom sastojala od sitnoburžoaskih i seljačkih elemenata (čiji mentalitet se mnogo ne razlikuje od mentaliteta sitno buržoaskih elemenata u gradu), ona je morala i biti prevrtljiva, kolebljiva, bez jasno određenog programa, neusmerena, a što je najvažnije, bez internacionalističke svesti. Zauzimanje fabrika, u suštini poduhvat proletera, našlo je nepripremljenu Socijalističku partiju koja je bila samo delimično proleterska, čiji su drugi sastavni delovi, zbog prvih udara fašizma, već doživljavali krizu savesti. Namera da se zauzmu fabrike, Socijalističku partiju je potpuno izbacila iz koloseka. Detinjasta i sentimentalna vera u revoluciju potpuno se srušila. Patnje prozrokovane ratnim strahotama, delimično su preboljene (revolucija se ne može dići sećanjima na prošlost). Građanska vlada je ojačala zahvaljujući jednoj ličnosti, Đolittiju, a i delovanju fašista. Rukovodioci reformista tvrđice da je ludost pomišljati na komunističku revoluciju. Serati je tvrdio da je u to vreme ludost pomišljati na komunističku revoluciju u Italiji. Samo manjina u Partiji, koja se sastojala od najnaprednijeg i najuzdignutijeg dela industrijskog proletarijata, nije napuštala svoj komunistički i internacionalistički stav, nju nisu obeshrabrili svakodnevni događaji, nije dozvolila da je zavarata taj snažni i temeljni spoljni izgled građanske države. Tako je nastala komunistička partija, prva samostalna i nezavisna organizacija industrijskog proletarijata, jedna narodna klasa koje je u suštini, a prema tome trajno revolucionarna.

Komunistička partija nije odmah bila partija širokih narodnih masa. To je dokaz sledećeg: obeshrabrenje i utučenost, posle političkog promašaja zauzimanja fabrika, prosto su skolili masu. Većina rukovodilaca izgubila je samopouzdanje, ono što je ranije kovano u zvezde, sada je ismevano. Na najintimnija, na najnežnija osećanja proletera, bacali su se blatom zvaničnici potčinjeni vladi, komunisti su izgubili veru, kajali su se, osećali su grizu savesti zbog svoje prošlosti obeležene maksimalističkom ideologijom i demagogijom. Narodne mase, koje su se odmah posle sklapanja primirja svrstale oko Socijalističke partije, razdelile su se razdvojile, rasturile. Sitno buržoaski elementi, simpatizeri socijalizma, postali su simpatizeri fašizma. Seljaci, sada bez oslonca u Socijalističkoj partiji, postali su simpatizeri Narodne partije. Ta pometnja nekadašnjih aktivista Socijalističke partije nije os-

tala bez posledica, jer su im sa jedne strane bili fašisti, a sa druge strane narodnjaci.

Narodna partija se približila Socijalističkoj partiji. Na pralamentarnim izborima, na liste koje su podneli narodnjaci u svim okruzima upisalo se stotine i hiljade imena socijalističkih kandidata. Na opštinskim izborima u nekim seoskim opštinama od političkih izbora do danas nije se desilo da socijalisti podnesu listu manjine i da svojim pristalicama savetuju da prebace glasove na listu Narodne partije. U Bergamu je ta pojava imala širokog odjeka: narodni ekstremisti će se odvojiti od bele organizacije i ujedinice se sa socijalistima da bi osnovali Skupštinu rada i nedeljnik na čijem čelu su se nalazili i u njemu pisali i socijalisti i narodnjaci. Objektivno, ovaj proces ponovnog približavanja narodnjaka i socijalista predstavlja napredak. Seljačka klasa se ujedinjuje, u njoj se budi svest i saznanje o širokoj solidarnosti, razbijajući koru religije u oblasti Narodne partije, razbijajući koru sitnoburžoaskе, antiklerikalne kulture u okviru Socijalističke partije. Po ovoj tendenciji svojih pristalica na selu, Socijalistička partija se sve više odvajala od industrijskog proletarijata. Zatim je izgledalo da će se prekinuti ona čvrsta veza koju je, tako se bar činilo, Socijalistička partija bila uspostavila između grada i sela. No pošto ta veza u stvari nije ni bila uspostavljena, novonastala situacija nije urodila nikakvim težim posledicama. Naprotiv, donela je izvesnu prednost koja je postala očigledna. Narodna partija je napravila veliki zaokret ulevo i počela je da dobija sve jasnije svetovno obeležje. Ona se na kraju odvojila od svoje desnice koja se sastojala od veleposednika i vlasnika srednjih seoskih imanja, to jest odlučno je ušla na klasno poprište dok je buržoaska vlast znatno oslabila.

Do iste pojave dolazi i u fašističkom frontu. Sitnoburžoaski elementi u gradu, politički ojačani prebeglicama iz Socijalističke partije, posle zaključivanja primirja pokušali su da iskoriste organizacione i boračke sposobnosti stečene u ratu. Italijanski rat, u odsustvu aktivnog štaba, vodili su potčinjeni oficiri, to jest sitnoburžoaski elementi. Razočarenja pretrpljena u ratu izazvala su snažan otpor prema vladi u toj klasi koja se, izgubivši posle zaključenja primirja vojno jedinstvo, razbila u razne masovne partije, posejavši u njima seme buncе, ali i nesigurnosti, kolebljivosti kao i mnoštvo demagoških fraza. Pošto je snaga Socijalističke partije bila uništena,

ta klasa, podstaknuta samim štabom koji ju je u ratu iskorišćavao, munjevitom brzinom je stvorila svoje nove kadrove, organizovala se na nacionalnom planu. Veoma brzo sazrevanje, veoma nagla kriza organizovanja. Sitnoburžoaski elementi u gradu, igračka u rukama vrhovnog štaba i najzaostaliije snage vlade, udružili su se sa zemljoradnicima i razbili, za račun zemljoradnika, organizaciju seljaka. Rimski pakt između fašista i socijalista, označio je kraj te kratkovidne, katastrofalne politike po sitnoburžoaske elemente u gradu koji su shvatili da prodaju svoje »prvorodstvo« za tanjir sočiva. Ako fašizam bude nastavio sa kaznenim ekspedicijama kao ono u Trevizu, Sarcani, Rokastradi, narod će se masovno pobuniti i, pod pretpostavkom da bude poražen, neosporno je da na vlast neće doći sitnoburžoaski elementi, već vrhovni štab i latifundisti. Fašizam se ponovo približava socijalizmu, sitnoburžoaski elementi nastoje da prekinu vezu sa veleposjednicima, pokušavaju da sastave politički program koji najzad neobično mnogo podseća na program Turatija i Daragone.

Evo situacije u kojoj se danas nalaze italijanske narodne mase: velika pometnja do koje je došlo zbog nasilnog ujedinjavanja stvorenog u ratu koje je našlo svoj izraz u Socijalističkoj partiji, zatim velika pometnja koja nalazi tačke dijalektičke polarizacije u Komunističkoj partiji, nezavisnoj organizaciji industrijskog proletarijata, u Narodnoj partiji, organizaciji seljaka, u fašizmu, organizaciji sitnoburžoaskih elemenata. Socijalistička partija koja je od sklapanja primirja do zauzimanja fabrika predstavljala demagošku zbrku ove tri klase radnog naroda, danas je najveći predstavnik i najuglednija žrtva procesa raslojavanja (za jedno novo, konačno ustrojstvo) kome su narodne mase izložene a koje je posledica raslojavanja demokratije.

(Prevedeno iz A. Gramsci: »Scritti politici«, str. 492–495)

Partija mase¹

Socijalistička partija izlazi na Kongres u Milanu sa 80000 članova². Ako se malo zamislimo nad tim brojem, od toga ćemo imati više koristi nego od bilo kakvog teoretskog razmatranja, jer ćemo potpuno shvatiti prirodu Italijanske Socijalističke partije i šta je njen današnji zadatak.

Posle Kongresa u Livornu, Socijalistička partija je brojala 90000 ujedinjenih komunista i 14000 reformista, to jest 112000 članova. Posle Livorna, u Partiju se upisalo bar 15000 novih članova. Ako ih je danas 80000 znači da je od 112000 članova iz Livorna, 47000 otpalo, a onih 65000 koji su ostali sa 15000 novih, čine upravo današnjih 80000 aktivista.

Na Kongresu u Livornu bilo je 98000 ujedinjenih komunista. Sadašnja frakcija ujedinjenih maksimalista koji su naslednici frakcije ujedinjenih komunista, na Kongresu u Milanu imaće 45000 do 50000 članova. Jasno je da su 47000 članova koji su izišli iz Socijalističke partije, posle Livorna, mahom ujedinjeni komunisti.

Kakve osobine odlikuju tih 80000 upisanih članova, možemo lako saznati posle ovog kratkog razmatranja. Socijalistička partija rukovodi danas sa oko 200 opština i 10000 saveza, Skupština rada, kooperativa, ustanova za davanje zajmova. Ako imamo u vidu opštinske manjine i Pokrajinske saveze, možemo računati na prosek od 16 savetnika na 2000 opština. Na osnovu toga zaključujemo da jedna partija od 80000 članova broji 32000 opštinskih savetnika, 30000 funkcionera saveza, kooperativa. Prema tome, na 80000 upisanih, pored 62000 članova koji imaju zaduženja na ekonomskom i političkom planu, samo je 18000 članova *bez posebnog zadatka*.

Ovaj sastav dovoljno govori kako se desilo da Socijalistička partija, iako više ne predstavlja težnje i osećanja širokih radnih masa, i dalje prividno ostaje masovna partija. Istorija je puna sličnih pojava.

Vladavina Burbona u Napulju bila je »negacija Boga« od 1848. Pa ipak, postojala je sve do 1860, jer je imala ekipu funkcionera koja je bila jedna od najboljih u celoj Italiji. Od 1848. do 1860. burbonska država je bila samo obična organizacija

¹ Nepotpisani članak, *Ordine Nuovo*, 5. oktobar 1921.

² Pripreman je XVIII Nacionalni kongres Socijalističke partije koji je održan između 10. i 15. oktobra 1921.

tunkcionera a uza se nije imala ni jednu klasu. Pri tom nije imala ni unutrašnji život, ni istorijski cilj koji bi opravdao njeno postojanje.

Carizam je 1905. pokazao da je mrtav, istorijski prevaziđen i truo. Protiv sebe je imao industrijski proletarijat, seljake, intelektualne sitno buržoaske snage, trgovce, ogromnu većinu naroda. Od 1905. do 1917, carizam se održavao samo zato što je imao strahovito jaku birokratiju, živeo je samo kao organizacija državnih funkcionera, bez etičkog sadržaja, bez zadatka da se brine o kulturnom napretku čime bi opravdao postojanje.

Austrougarska monarhija je treći i možda najubedljiviji primer koji nam pruža istorija. Ona je bila podeljena na međusobno neprijateljski raspoložene rase onako kako su danas međusobno neprijateljski raspoložene razne tendencije Socijalističke partije, pa ipak se održavala, podržana samo jednom kategorijom građana, kastom funkcionera.

U međunarodnoj politici, država Burbona, carizam, Habzburgovci ipak su zastupali ceo jedan narod i polagali su pravo na to da izražavaju njegovu volju i osećanja. Tako i danas, Socijalistička partija, organizacija 62000 funkcionera radničke klase, polaže pravo da predstavlja masu radnog naroda, polaže pravo na to da izražava njegovu volju i osećanja.

Ovaj sastav Socijalističke partije opravdava našu sumnju u ishod Kongresa u Milanu. Samo na 18000 članova koji su slobodni, neopterećeni posebnim interesima, može uticati određena politička rasprava. Ostalih 62000 razmišljaju isključivo sa stanovišta svojih posebnih zaduženja. Rascep i skretanje udesno bili bi veoma opasni za većinu Opštinskih saveta, rascep među funkcionerima u sindikatu, kooperativama, ugrozio bi svakog. Sezdeset i dve hiljade članova su prema tome jedinstveni do kraja, do krajnje sramote. Zato smatramo da je na potpunu propast osuđen pokušaj Mafija, Lazarija, Riboldija približavanja Komunističkoj internacionali. Ta trojica mogu uticati samo na 18000 od 80000 članova Socijalističke partije. U najboljem slučaju oni mogu da iz te partije izdvoje 10000 članova i novi rascep neće imati nikakav politički značaj.

Istina je da je Socijalistička partija sada već mrtva i trula. Jedna radnička partija koja na 80000 članova ima 62000 funkcionera, samo je bolesna izraslina na tkivu nacionalne zajed-

nice. Ta pojava je ipak neobično poučna za komunističke borce. Ako je istina da Socijalistička partija, iako mrtva kao politička svest proletarijata, dalje postoji kao organizacioni aparat širokih masa, onda je to najbolji dokaz koliki značaj u modernim civilizacijama imaju »funkcioneri«. Za Komunističku partiju, pitanje da postane partija širokih masa a prema tome i partija revolucionarne vlade, ne sastoji se samo u rešavanju problema vernog tumačenja narodnih težnji. Ono znači i rešavanje problema zamene kontrarevolucionarnih funkcionera, komunističkim funkcionerima, znači zatim stvaranje korpusa komunističkih funkcionera koji su nasuprot socijalističkim funkcionerima, strogo disciplinovani i podređeni kongresima i Centralnom komitetu partije. Da je to istina, što na prvi pogled nije nimalo simpatično, treba da se prvenstveno uveri naša omladina. Stvarnost je onakva kakva je, ona je nešto buntovno i treba je obuzdati odgovarajućim sredstvima pa i kad ona izgledaju nedovoljno revolucionarna i kad nisu simpatična.

(Prevedeno iz A. Gramsci: »Scritti politici«, str. 496–498)

Radnici i seljaci

Za vreme rata i za ratne potrebe, italijanska država je prihvatila kao jednu od dužnosti sređivanje proizvodnje i raspodele materijalnih dobara. Ostvaren je jedan oblik trusta industrije i trgovine, jedan oblik koncentracije sredstava proizvodnje i razmene i izjednačavanja uslova iskorišćavanja proletherskih i poluproletherskih masa što je presudno uticalo i na njihovo revolucionarno delovanje. Ne može se shvatiti suština sadašnjeg razdoblja, ako se ne povede računa o ovim pojavama i o psihološkim posledicama koje su iz njih proistekle.

U zemljama sa još nerazvijenim kapitalističkim uređenjem kakve su Rusija, Italija, Francuska i Španija, oštro su podvojeni grad i selo, radnici i seljaci. U zemljoradnji su prevaziđeni isključivo feudalni ekonomski oblici i odgovarajuća psihologija. Još je nepoznata ideja o savremenoj, liberalno

kapitalističkoj državi. Ekonomske i političke ustanove nisu zamišljene kao istorijske kategorije koje su imale određeno načelo, koje su doživele određeni razvojni proces, pa se mogu raspasti pošto su stvorile uslove za razvoj viših oblika zajedničkog života u društvu: one su, naprotiv, shvaćene kao prirodne, trajne, neuprostone i nesvodljive kategorije. U stvari, veliki posedi su isključeni iz slobodne konkurencije a moderna država je poštovala njihovu feudalnu suštinu, pronasavši pravne formule kao što je fideikomis, neotuđivo nasledno pravo, kojim se produžavaju povlastice feudalnom režimu. Seljak je zato i održao mentalitet sebra koji se žestoko buni protiv »gazda« u određenim prilikama, ali nije kadar da sebe zamisli kao člana jedne zajednice (nacije za posjednike i klase za proletere), da razvije sistematsku delatnost, da se neprestano buni u želji da promeni ekonomske i političke odnose u zajedničkom životu i društvu.

U takvim uslovima, psihologija seljaka nije se mogla kontrolisati. Stvarna osećanja ostala su neobjašnjiva, uneta i zatvorena u jedan sistem odbrane od iskorišćavanja, krajnje sebičan, bez logičnog kontinuiteta, mahom obeležen podmuklošću, ropskim duhom i lažnom udvornošću. Klasna borba se poistovećavala sa razbojništvom sa ucenjivanjem, paljenjem šuma, pokoljem stoke, otmicom žena i dece, napadom na opštinu: to je bio jedan oblik elementarnog terorizma, bez određenih i uspešnih posledica. Stoga se psihologija seljaka objektivno svela na veoma ograničen krug osnovnih osećanja koja su zavisila od društvenih uslova, a koje je stvorila demokratsko parlamentarna država. Seljak je bio prepušten na milost i nemilost veleposednika i njihovih potkaziivača i podmitljivih državnih funkcionera, a glavna briga u životu mu je bila da se fizički odbrani od nepogoda koje su vrebale njegovu letinu, od zloupotreba, svireposti, varvarstva zemljoposednika i državnih funkcionera. Seljak je uvek živeo izvan domašaja zakona, on nije bio pravno definisana ličnost, nije imao moralni individualitet. Seljak je ostao anarhični element, nezavisni atom jednog haotičnog previranja kojeg je obuzdavao samo strah od karabinjera i đavola. Nije shvatao šta je organizacija, nije shvatao šta je država, nije shvatao šta je disciplina. Strpljiv i uporan, usamljen u naporima da od prirode otrgne ono malo mršavih plodova, spreman na nečuvene žrtve u porodičnom životu, bio je nestrpljiv, nagao, divalj u klasnoj borbi, nesposoban da postavi sebi

opšti cilj akcije i da ga postigne oprezno, sistematičnom borbom.

Četiri godine provedene u rovovima i prolivanje krvi, iz osnova su promenili psihologiju seljaka. Do te promene je prvenstveno došlo u Rusiji i ona je jedan od glavnih uslova revolucije. Ono što nije učinio industrijalizam svojim prirodnim razvojnim procesom, učinio je rat. Rat je prisilio nacije sa nerazvijenim kapitalističkim režimom, pa prema tome one koje ne raspolažu mehaničkim sredstvima, da pozovu pod oružje sve muškarce, kako bi suprotstavili masu od krvi i od mesa ratnom naoružanju glavnih imperija. Za Rusiju je rat značio uspostavljanje veze među pojedincima, prethodno rasturenim po veoma prostranoj teritoriji, značio je okupljanje ljudi, godinama upućenih na žrtvovanje, koji su neprestano gledali smrti u oči i bili podvrgnuti istovetnoj i krutoj disciplini. Psihološke posledice podnošenja takvih uslova kolektivnog života, tako dugo, bile su ogromne i bogate nepredviđenim posledicama. Sebični nagoni pojedinaca su otupeli, razvio se duh zajedništva koji ujedinjuje ljude, svi su isto osećali, ljudi su se navikli na društvenu disciplinu. Seljaci su shvatili državu u svoj njenoj grandioznoj složenosti, u njenoj bezmernoj sili, u njenom složenom ustrojstvu. Oni su shvatili svet, ne više kao nešto neodređeno, veliko kao univerzum i tesno i malo kao zvonik u njihovom selu, oni su ga shvatili u njegovoj konkretnosti država i naroda, društvenih snaga i slabosti, vojske i mašina, bogatstva i siromaštva. Veze solidarnosti su se spojile, te veze koje su inače mogle da se izgube kroz dugogodišnje istorijsko iskustvo i neprekidnu borbu. Tokom četvorogodišnjeg povlačenja po blatu i krvi u rovovima, javio se jedan svet ozaren duhovnošću, željan da se potvrdi u trajnim i dinamičnim društvenim oblicima i institucijama.

Tako su na ruskom frontu obrazovani Saveti vojnih delegata, tako su seljaci vojnici mogli aktivno da učestvuju u Sovjetima u Petrogradu, u Moskvi i drugim ruskim industrijskim središtima i tako se probudila svest o jedinstvu radničke klase. Tako se desilo da postepeno ruska vojska odbaci oružje i da se vojnici vrate na svoja radna mesta. Celu teritoriju carstva, od Visle do Tihog okeana, prekrila je gusta mreža Mesnih saveta, osnovnih organa državne obnove ruskog naroda. Na toj novoj psihologiji zasniva se komunistička propaganda, koja se širila iz industrijskih gradova i stvarana je

društvena hijerarhija, slobodno proglašena i prihvaćena kroz iskustva kolektivnog, revolucionarnog života.

Istorijski uslovi u Italiji nisu se mnogo razlikovali od istorijskih uslova u Rusiji. Problem ujedinjenja radničke i seljačke klase javlja se u istom obimu. Do tog ujedinjenja doći će u praksi socijalističke države i ono će biti zasnovano na novoj psihologiji, stvorenoj tokom zajedničkog života u rovu.

Način obdelavanja zemlje u Italiji treba da se iz osnova promeni da bi se u toj grani ljudske delatnosti prevladala kriza koju je doneo rat. Pošto je stoka bila poklana, morale su se uvesti mašine i brzo preći na industrijsku kulturu, prilagođenu u mogućnostima tehničkih ustanova, bogatih sredstvima. No do takvog preobražaja u jednom režimu zasnovanom na privatnom vlasništvu ne može doći bez katastrofe. A nužno je da do preobražaja dođe, da se javi jedna socijalistička država, u interesu seljaka i radnika, združenih u komunističkim jedinicama rada. Uvođenje mašina u proces proizvodnje uvek je izazivalo duboke krize nezaposlenosti koje su sasvim polako prevazilažene elastičnošću tržišta rada. Danas su uslovi rada iz osnova poremećeni, nezaposlenost u zemljoradnji već je postala nerešiv problem usled stvarne nemogućnosti da se ode u inostranstvo. Do industrijskog preobražaja zemljoradnje može doći samo uz pristanak siromašnih seljaka, diktaturom proletarijata koja nalazi svoj najviši izraz u Savetima industrijskih radnika i siromašnih seljaka.

Fabrički radnici i siromašni seljaci su dve snage proleterске revolucije. Posebno za njih komunizam znači život i slobodu, a održavanje privatnog vlasništva neposrednu opasnost da budu uništeni, da izgube sve, pa i sam život. Oni su nepopravljiv elemenat, oličjenje neprekidnog revolucionarnog oduševljenja, gvozdene volje da se ne poklekne, da se po svaku cenu produži borba dok se ne postignu svi ciljevi, a da se pri tom ne gubi nada zbog delimičnih ili prolaznih neuspeha i ne zavarava mnogo lakim uspesima.

Oni su stub revolucije, gvozdene bataljoni proleterске vojske koja napreduje sa žanosom obarajući prepreke ili opsedajući ih, slični velikoj ljudskoj plimi i oseki koja mrviti, strpljivo podriva, neprestano spremna na žrtvu. Komunizam je njihova civilizacija, on je sistem istorijskih uslova u kojima će oni steći svoju ličnost, dostojanstvo, kulturu, sistem u kome će postati stvaralački duh napretka i lepote.

Svaka vrsta revolucionarnog rada može uspeti samo ako joj je svrha podmirenje njihovih životnih potreba i ispunjenje njihovih kulturnih zahteva. To je neophodno, shvataju lideri socijalističkog i proleterskog pokreta. Oni takođe shvataju da tu nezadrživu snagu revolucije treba najhitnije uobličiti, i to onako kako to i odgovara njenoj neuhvatljivoj psihologiji.

U uslovima zaostale predratne kapitalističke privrede nisu se mogle javiti i razvijati, ni u dubini ni u širinu, seljačke organizacije, u kojima bi se poljoprivrednici vaspitavali u duhu jedne organizovanije izložene ideje o klasnoj borbi i o neprestanoj disciplini bez koje se, posle propasti kapitalizma, ne može ponovno izgraditi država.

Duhovne tekovine iz ratnog vremena, komunistička iskustva stečena tokom četiri godine zajedničkog prolijanja krvi, dok su ljudi stajali bok uz bok u blatnjavim i okrvavljenim rovovima, mogu pasti u vodu ako ne uspe poduhvat uklapanja svih pojedinaca u organe novog, kolektivnog života, u funkcionisanje i u praksu kroz koje će te tekovine moći da se učvrste i ustale, iskustva razvijaju, prožmu, zlački usmere prema jednom konkretnom istorijskom cilju. Tako organizovani seljaci postaće elemenat rada, reda i napretka. Prepušteni sebi, u nemogućnosti da razvijaju sistematski i disciplinovani rad, oni će se pretvoriti u haotičnu rulju, gomilu raspljenih strasti i biće spremni na najsvirepija varvarstva koja će izazvati nečuvene patnje i koja će imati sve stravičnije posledice.

Komunistička revolucija je u suštini problem organizacije i discipline. S obzirom na stvarne, objektivne uslove italijanskog društva, glavna središta revolucije biše industrijski gradovi, sa čvrsto zbijenim i jednovrsnim redovima fabričkih radnika. Treba, dakle, obratiti najveću pažnju na novi život koji se kroz novi oblik klasne borbe izgrađuje u fabrici i tokom procesa industrijske proizvodnje. No, samo snagama fabričkih radnika revolucija neće moći da se potvrdi, učvrsti, da uzme maha. Treba u čvrstu vezu dovesti grad sa selom, u selu treba osnovati razne ustanove siromašnih seljaka na kojima se socijalistička država može zasnivati i razvijati, kroz koje se socijalistička država može izboriti za uvođenje mašina i otpočeti grandiozni proces preobražaja agrarne privrede. U Italiji se taj proces mnogo lakše može ostvariti no što to na prvi pogled izgleda. Za vreme rata u fabrike u gradu do-

šlo je mnogo seljačkog življa. Komunistička propaganda je među njima odmah pustila koren. Ti ljudi treba da služe kao cement koji spaja grad i selo, njih treba iskoristiti za razvijanje jake propagande na selu, propagande koja će razbiti poduzrenje i otkloniti gorčinu. Oni treba da se iskoriste, jer koristeći njihovo duboko poznavanje psihologije seljaka i poverenje koje u toj sredini uživaju, upravo se može otpočeti rad nužan za osnivanje i razvijanje novih institucija koje će u komunističkom pokretu objediniti velike i jake mase seoskih radnika.

(20. avgust 1919, *Ordine Nuovo*, O.N.)

(Prevedeno iz A. Gramsci: »Scritti politici«, str. 226-230)

Robert Mikels i političke partije

R. Mikels, »Les Partis politiques et la constraints sociale«, *Mercure de France*, 1. maj 1928, str. 513–535. »Le parti politique ne saurait être etymologiquement et logiquement qu'une partie de l'ensemble des citoyens organisée sur le terrain de la politique. Le parti n'est donc qu'une fraction, *pars pro toto*« (?)¹

Prema Maksu Veberu (»Wirtschaft und Gesellschaft Grundriss der Sozialökonomik«, III, 2, izd. Tübingen, 1925, str. 167, 639), partija se osniva iz dva razloga: ona je pre svega spontano udruženje za propagandu i agitaciju koje teži za vlašću da bi na taj način svojim aktivnim pristalicama (borcima) pružila moralnu i materijalnu mogućnost za ostvarivanje objektivnih ciljeva ili sticanje ličnih preimućstava ili i jednog i drugog. Opšta usmerenost i htenja političkih partija, prema tome, bila bi *Machtstreben*, kako na ličnom tako i na objektivnom planu. U prvom slučaju, lične partije bi se zasnivale na pokroviteljstvu *jednog moćnog pojedinca* prema počinjenima. U istoriji (?) političkih partija takvi slučajevi su

¹ R. Mikels: »Političke partije i društvena prinuda« – »Etimološki i logički, politička partija bi mogla biti samo skup građana, organizovan u oblasti politike. Partija je dakle samo jedna frakcija *pars pro toto*« – Prim. prev.

česti. U staroj pruskoj skupštini iz 1855. koja se sastojala od mnogobrojnih političkih grupa, sve one su nazivane imenima njihovih šefova. Jedina grupa koja je sebi dala samostalno ime, bila je jedna nacionalna grupa, poljska (vidi Friedrich Naumann »Die politischen Parteien«, Berlin, Die Hilfe 1910, str. 8).

Istorija radničkog pokreta pokazuje da socijalisti nisu prenebregli tu građansku tradiciju. Socijalističke partije su često uzimale imena svojih šefova (»comme pour faire avec public de leur assujettissement complet a ses chefs«)¹ u Nemačkoj, između 1863 i 1875, protivničke socijalističke stranke su bili marksisti i lasalovci. U Francuskoj, u najskorije vreme, velike socijalističke struje su podeljene na brusiste, almanjiste, blankiste, gediste i žoresiste. Doduše ljudi po kojima su se nazivali razni pokreti, bili su najcelovitije oličenje ideja i težnji koje su nadahnule partiju, i koji su se nalazili na čelu partije tokom celog njenog razvojnog puta (Moris Sarnaj, »Les Allemanistes«, Pariz, Riviere 1912, str. 25)

Možda ima sličnosti između političkih partija, religioznih sekti i samostanskih redova. Iv Gijo je primetio da pojedinac koji je pripadnik savremene partije, deluje kao srednjevekovni redovnici koji su svoje redove nazvali imenima svetoga Domenika, svetoga Benedikta, Augustina, Franje (Iv Gijo, *La Comédie socialiste*, Pariz 1897 Charpentier, str. 111). Eto partije-tipova koje bi se mogle nazvati »partis de patronage«. Kada onaj koji stoji na čelu partije, vrši uticaj na svoje pristalice istaknutim osobinama koje se njima čine natprirodni, on se može nazvati bogomdani vođa, *capo charismatico* *χαρισμα* božji dar, nagrada, vidi M. Weber, nav. delo, str.140) (Ova napomena je označena 4 bis, to jest uključena je u korekturu: sigurno ne zbog prevoda grčkog izraza; već možda zbog Veberovog citata. Mikels je u Italiji podigao prašinu »svojim« pronalaskom izraza »capo charismatico« koji se verovatno (trebalo bi uporediti) može naći još kod Vebera. Trebalo bi takođe videti Mikelsovu knjigu o Političkoj sociologiji iz 1927. I ne pominje da je ideja o vođi »po milosti Božjoj« već postojala i te kako!)

Pa ipak ta vrsta partije predstavlja (se) katkad u uopštenijim oblicima. Sam Lasai, vođa lasalovaca, zvanično je bio

¹ »kao da su htele da daju javni dokaz potpune podređenosti njihovim vođama« – Prim. prev.

samo doživotni *predsednik Allgemeiner Deutscher Arbeiterverein*. Međutim on je uživao da se pred svojim pristalicama razmeće kako ga oduševljene mase okružuju idolopoklonstvom a device u belim haljinama pevaju mu hvalospeve i darivaju ga cvećem. Ta karizmatična vera nije bila samo odraz psihologije čoveka bujne mašte i pomalo megalomanski raspoloženog, već je odgovarala i jednom teoretskom shvatanju. Mi moramo – govorio je radnicima Rajnske oblasti, izlažući im svoje ideje o organizaciji partije – sa svim našim rasturenim snagama iskovati čekić i dati ga u ruke jednog čoveka čija će nam inteligencija, karakter i odanost biti jemstvo da će on udariti snažno (vidi Mikels, »Les partis politique«, 1914, str. 130; to nije ponovljeno u dopunskom italijanskom izdanju 1924). To je bio čekić diktatora. Kasnije će mase tražiti *bar senku*, bar privid demokratije i kolektivne vlasti: stvaraće se sve veće grupe vođa koje nisu dozvoljavale diktaturu pojedinca. Žores i Bebel su primeri »bogomdanih« vođa. Bebel, siročić jednog podoficira iz Pomeranije, govorio je *bahato* (?) i zapovednički (Erve ga je nazvao Kajzer Bebel: vidi Mikels »Bedeutende Männer«, Lajpcig, 1927, str. 29). Žores, izvanredni govornik, kome na daleko nije bilo ravnog, usplamteo, romantičan, a istovremeno realista koji je pokušao da prebrodi teškoće, sređujući probleme »po serijama« da bi ih rešavao onim redom kojim su se pojavljivali. (vidi Rappoport: Jean Jaures »L'homme. Le Pensuer. Le Socialiste« 2° izdanje, Pariz, 1916, str. 366). Dvojica velikih vođa, prijatelji i neprijatelji, bili su jednodušni u nepokolebljivoj veri koliko u efikasnost njihovog delovanja, toliko u sudbini legionara na čijem su se čelu nalazili. Obojica su bili proglašeni bogovima: Bebel još za života. Žores posle smrti.

Musolini je drugi primer šefa partije koji u sebi ima nečeg od vidovnjaka i od vernika. Osim toga, on nije samo *jedini* vođa jedne velike partije, već istovremeno *jedini* vođa jedne i velike države. Sa njime je i primedba: »Partija to sam ja«, u smislu odgovornosti i predanosti radu, doživela pun razvoj. (Istorijski netačno. U međuvremenu je zabranjeno stvaranje grupa i svake rasprave jer su se one u suštini, pokazale katastrofalnim. Musolini se služi državom da bi vladao partijom i njome ovladao, samo delimično, u teškim trenucima, kako bi ovladao državom. Osim toga, takozvana »ha-rizma« u smislu koji joj pridaje Mikels u savremenom svetu uvek poklapa sa primitivnom fazom u razvoju jedne

masovne partije, sa fazom u kojoj se doktrina predstavlja masama kao nešto maglovito i nepovezano, pa je zato i potreban jedan nepogrešivi papa da bi je protumačio i prilagodio okolnostima. Do te pojave dolazi češće u koliko se češće partija ne stvara i ne uobličava na osnovu ideje o svetu jedinstvenom i u burnom razvoju, zato što je izraz jedne istorijski nepohodne i napredne klase, već na osnovu nesuvislih i razbarušenih ideologija, koje se podhranjuju osećanjima i emocijama koje još nisu došle do krajnje tačke raspadanja, jer klase (ili klasa) čiji je izraz, iako u raspadu, istorijski, još imaju izvestan oslonac i hvataju se za slavu iz prošlosti, da bi od nje napravili štitić od budućnosti).

Primer koji Mikels navodi kao dokaz odjeka ove ideje u masama, izgleda detinjast onome ko zna kako se italijanske narodne mase lako prepuštaju osećanjima i kako su sklone preterivanju i »emotivnom« izlivu oduševljenja: jedan glas je viknuo masi od 10000 prisutnih pred palatom Kidi: »Ne, ti si Italija«, povodom jednog objektivno realnog uzbuđenja fašističke gomile. Musolini je zatim otkrio harizmatičnu suštinu svoga karaktera u telegramu upućenom u Bolonju u kome je kazao da je siguran, apsolutno siguran (a neosporno je da je to bio, *pour cause*) da mu se ništa strašno ne može desiti pre no što ispuni svoju misiju.

»Nous n'avons pas ici à indiquer les dangers que la conception charismatique peut entraîner«. (?)¹ Bogomdato« rukovodstvo nosi u sebi veoma snažni politički dinamizam. Sen Simon je na samrtničkoj postelji rekao svojim učenicima da imaju na umu da se jedino u oduševljenju može učiniti nešto veliko. Biti oduševljen, znači biti obdaren sposobnošću da oduševi druge. To je čudesno sredstvo podsticanja. To je prednost karizmatičnih partija nad drugima koje se oslanjaju na jasno izložen program i polaze od interesa klase. Istina je, ipak, da karizmatične partije često uspevaju da se održe samo dok traje njihov polet i njihovo oduševljenje, da im je katkad osnov veoma nesiguran. S toga se dešava da harizmatične partije nalaze oslonac svojim psihološkim (!) vrednotama u organizacijama trajnijim od ljudskih interesa.

»Bogomdani« vođa može biti pripadnik bilo koje partije, bilo autoritativne ili antiautoritativne (pod pretpostavkom da

¹ Nismo pozvani da ovde ukazujemo na opasnost koje sa sobom harizmatična ideja može doneti« (?) – Prim. prev.

postoje antiautoritativne partije kao partije; dešava se čak da se antiautoritativni – anarhistički »pokreti«, pretvore u »partiju«, jer do grupisanja dođe oko osoba koje su »neodgovorne« kao organizatori, u izvesnom smislu »harizmatične«).

Mikels je »klasifikovao« partije veoma površno i sažeto to jest po spoljašnjim i uopštenim osobinama: 1) partije »harizmatične«, to jest grupacije oko izvesnih ličnosti, sa nerazrađenim osnovnim programima. Osnov tih partija je vera u ugled jednog pojedinca: takve partije se nikad nisu dokazale; izvesno interesovanje u nekim trenucima pobuđuju neke manje više izuzetne ličnosti: katkad, za vreme »permanentnih anarhija« do kojih dolazi zbog statične ravnoteže snaga koje se bore, jedan čovek predstavlja »red«, to jest izuzetnim sredstvima prekida ubistvenu ravnotežu i oko njega se okupljaju »uplašeni«, »ovce koje se boje vode«, sitno buržoaski elementi. Ali uvek postoji neki program pa makar i uopšten, štaviše baš uopšten upravo zato što nastoji samo da ponovno načini spoljni politički oмот jednom socijalnom sadržaju koji ne doživljava pravu krizu u pokušaju konstituisanja, već tek krizu prouzrokovanu prevelikim brojem nezadovoljnih koje je teško ukrotiti prosto zato što ih je mnogo i zbog jednovremenog, ali mehanički jednovremenog izražavanja nezadovoljstva širom cele nacije); 2) partije koje polaze od ekonomskih i društvenih interesa klase, partije radnika, seljaka i »petites gens« (pošto) građani ne mogu sami osnovati partiju; 3) političke partije proistekle (!) iz političkih i moralnih ideja – opštih i apstraktnih kad se ta ideja zasniva na razudnijem učenju koje je do tančina razrađeno, može se govoriti o doktrinarnim partijama čije bi doktrine bile preimućstvo vođa: partijama pristalicama slobodne trgovine ili zaštitne carine ili koje proglašavaju pravo na slobodu i pravdu kao: »Svakome proizvod njegovog rada! Svakome prema njegovim snagama! Svakome prema njegovim potrebama!«

Mikles smatra, ni po jada, da ta podela, da to razgraničavanje ne može biti odsečno niti potpuno, jer su »konkretne« partije mahom međuprelivi ili kombinacije sve tri vrste. Ovim trima vrstama, on dodaje još dve: konfensionalne partije i nacionalne partije (trebalo bi još dodati republikanske partije u monarhističkom režimu i monarhističke partije u republikanskom režimu). Prema Mikelsu, konfensionalne partije javno ne ispovedaju samo jedan *Weltanschauung*, već i *Ueber – Weltanschauung* (što je u krajnjjoj liniji isto). Nacio-

nalne partije ispovedaju opšte načelo prava svakog naroda i svake frakcije naroda na potpuni, bezuslovni suverenitet (teorije P.S. Mančinija). No posle 48. te partije su nestale i javile su se nacionalističke partije, bez opštih načela, jer poriču drugima . . . itd (iako nacionalističke partije »teoretski« ne poriču uvek drugim narodima ono što proglašavaju njihovima. Donose odluku o oružanom sukobu kad ne polaze od neodređenih ideja nacionalnih zadataka, kako zatim Mikels kaže.)

Članak vrvi od fraza i netačnosti. »Potreba za organizacijom (. . .) i neizbežne (!), individualne i kolektivne težnje ljudske psihologije, brišu najveći deo urođenih razlika.« (šta znači sve to: »sociološki« tip ne odgovara konkretnoj činjenici). »Politička partija po sebi ima dušu (!) nezavisnu od programa i pravila koje je sebi postavila i od večnih načela kojima je prožeta.« Težnja ka oligarhiji. »Kad su izabrali vođe, sami radnici, sopstvenim rukama stvaraju nove gospodare čije se osnovno oružje za održavanje vlasti sastoji od njihove tehničke i intelektualne nadmoći i nemogućnosti delotvornog nadzora njihovih opunomoćitelja, mandatora.« Intelektualci imaju jedan zadatak (u toj pojavi). Socijalističke partije, zahvaljujući mnogobrojnim nagradnim i počasnim mestima kojima raspolažu, nude radnicima (izvesnom broju radnika, naravno!) mogućnost stvaranja karijere, to jest ono što za njih ima veliku privlačni snagu (koja ipak predstavlja veću vrednost za intelektualce).

Usled sve veće složenosti političkog zanata, šefovi partija postaju sve više profesionalci koji moraju da poseduju sve šira znanja, takt, birokratsku praksu i često da budu veoma lukavi. Tako se rukovodioci sve više udaljavaju od masa i protivrečnost koja u naprednim partijama postoji između izjava i demokratskih namera i oligarhijske stvarnosti, jasnije dolazi do izraza (ipak je vredno pomenuti da je jedno demokratija u partiji, a drugo demokratija u državi). Za ostvarenje demokratije u državi može da se ukaže potreba – štaviše gotovo se uvek ukaže potreba – za veoma centralizovanom partijom. Osim toga: problemi demokratije i oligarhije imaju sasvim određeno značenje koje su dobili usled klasne razlike između vođa i običnih pristalica. To postaje politički problem, dobija stvarnu vrednost, a prestaje da bude samo sociološki šematizovan, kad u organizaciji dođe do rasula klase. To se desilo u sindikatima i u socijaldemokratskim par-

tijama: ako nema klasne razlike, problem postaje čisto tehnički – orkestar ne veruje da je dirigent gospodar oligarh – to jest problem podele na rad i obrazovanje, to jest centralizacija treba da vodi računa da se u narodnim partijama političko obrazovanje »učeništvo«, mahom obavlja i stiće kroz aktivno učestvovanje članova partije u intelektualnom – raspravama – i u organizacionom životu partija. Rešenje problema, koje postaje složenije upravo zato što u naprednijim partijama važnu ulogu igraju intelektualci, može se naći u obrazovanju između šefova i mase što većeg srednjeg staleža koji služi kao ravnoteža za sprečavanje šefova da ne skrenu s puta u trenucima najveće krize i za sve veće uzdizanje masa.

Ideje Mikelsa o političkim partijama su prilično nesređene i šematične, ali su zanimljive kao zbir sirovog materijala i empiričkih, protivrečnih i neusaglašenih primedaba. Ima čak i dosta pogrešnih podataka (Boljševička partija je po piscu nastala na osnovu manjinskih Blankijevih ideja i ideja, strožijih i različitijih, francuskog sindikalističkog pokreta koje je inspirisao Ž. Sorel). Bibliografija Mikelsovih napisa, uvek se može rekonstruisati na osnovu njegovih napisa, jer on sebe obilno navodi.

Istraživanje može početi od knjiga koje već imamo. Zanimljivo zapažanje o Mikelsovom načinu rada i mišljenja: njegovi napisi su pretrpani bibliografskim navodima, mahom dokoličarski ispraznih koji samo smetaju i zauzimaju mesto. On potkrepljuje i najbanalnije truizme autoritetom najrazličitijih pisaca. Često stičemo utisak da tok misli nema uticaja na unošenja navoda, već da gomila već spremljenih navoda presudno utiče na tok misli, tako da se čini da su navedene zbrda zdola i ishitrene. Mikels je verovatno sačinio ogromnu kartoteku, ali kao diletant, kao samouk. Prilično važno može biti saznanje ko je prvi izneo izvesno zapažanje, u toliko pre ako je to zapažanje dalo podsticaj nekom istraživanju ili je na bilo koji drugi način unapredilo neku granu umetnosti. No zabeležiti da je taj i taj rekao da su dva i dva četiri, u najmanju ruku je neumեսno.

Drugi put su navodi primljeni zdravo za gotovo: sektaški ili u boljem slučaju, zajedljiv sud nekih polemičara, prihvata se kao istorijska činjenica ili kao dokument o istorijskoj činjenici. Kad na str. 514 onog teksta u *Mercure de France*, on kaže da je u Francuskoj socijalistička struja podeljena na brusiste, almanjiste, blankiste, gediste i žoresiste da bi na os-

novu toga došao do zaključka da se u savremenim partijama sve razvija kao u samostanskim redovima (benediktinci, franjevci, itd) uz citat iz »Comédie socialiste« Iva Gijoa koja mu je sigurno služila kao podsticaj, on ne kaže da to nisu bili zvanični nazivi partija već »najprikladniji«, nastali prilikom vođenja unutrašnjih polemika, štaviše gotovo uvek su prečutno sadržavali kritiku i prigovor koji su odraz skretanja pojedinaca, međusobni prigovor i kritiku koji bi se kasnije ustalili i formulisali kao načelo i to u praktičnoj upotrebi i pretvorili se u nazive sačinjene od vlastitih imena (iz istog »koorporativnog« i »sektaškog« razloga zbog koga će se i oni zvati »Gueux«!). Iz tih razloga ova Mikelsova zajedljiva razmatranja upadaju u površnost svojstvenu salonima reakcionarnih sredina.

Čista deskriptivnost i spoljna klasifikacija iz stare pozitivističke sociologije, drugo je bitno obeležje tih Mikelsovih napisa. On činjenice ne podvrgava nikakvoj unutrašnjoj metodologiji, svako njegovo kritičko stanovište je samo ljupki, salonski ili kafanski reakcionarni skepticizam koji je zamenio obešenjaštvo takođe površno, revolucionarnog sindikalizma i sorelizma.

Odnosi između Mikelsa i Sorela: Sorelovo pismo Kroćeu u kome pominje Mikelsovu površnost i bedan Mikelsov pokušaj da opovrgne Sorelov sud. U pismu Kroćeu od 30 maja 1916 (Critica, 20. septembar 1929, str. 357) Sorel piše: »Je viens de recevoir une brochure de R. Mickels, tirée de Scientia, mai 1916: »La debacle de L'internationale ouvriere et l'avenir«. Je vous prie d'y jeter les yeux; elle me semble prouver que l'auteur n'a jamais rien compris à ce qui est important dans le marxisme. Il nous présente Garibaldi, L. Blanc Benoit Mal-on (!!) comme les vrais maîtres de la pensée socialiste . . . «! (Sorelov utisak mora da je tačan – ja nisam čitao Mikelsov napis – jer on se očigledno u Mikelsovoj knjizi osvrće na napad na italijanski socijalistički pokret, Izd. »Voce«)

U »Nuovi studi di Diritto, Economia e Politica«, od septembra-oktobra 1929, Mikels je objavio pet pisama koja mu je ustupio Sorel (1° 1905; 2° 1912, 3° 1917, 4° 1917, 5° 1917), ni najmanje prisna, naprotiv tek korektna, hladna i konvencionalna i u jednoj belešci piše povodom gore navedenog mišljenja: »Sorel verovatno nije shvatio (!) neposredni smisao članka koji je u pitanju, a u kome sam napao (!) marksizam da je dozvolio da mu promakne (!) etička strana Macinijevog so-

cijalizma i drugo da je isključivo naglašavajući ekonomsku stranu problema, socijalizam bacio u propast. Uostalom, kako se može zaključiti na osnovu već objavljenih pisama (kojih pisama? Onih koje je Mikels objavio, onih pet o kojima je reč? ona ništa ne kažu) Sorelov *ispad* (Mikelson kurziv, iako to uopšte nije ispad; Sorel samo potvrđuje jedan već odavno donet sud), ne može pokvariti njegove dobre odnose (!) sa piscem ovih redova. »Tim beleškama u *Nuovi Studi* čini mi se da Mikels želi da postigne nešto nimalo lepo i veoma podlo, to jest da ocrni Sorela kao čoveka i kao »prijatelja« Italije, a da sebe istakne kao davnašnjeg italijanskog rodoljuba. Kod Mikelsa često nailazimo na takve sumnjive pokušaje (mislim da je negde drugde opisao svoju situaciju na početku rata). Zanimljivo je pismo koje je Sorel uputio Mikelsu 10. jula 1912: »Je lis le numéro de la *Vallée d'Aoste*, que vous avez bien voulu m'envoyer. J'y remarqué que vous afirmez un droit au séparatisme qui est bien de nature a rendre suspect aux Italiens le maintien de la langue française dans la *Vallée d'Aoste*.«¹ Mikels primećuje da je u pitanju jedan broj: »La Vallée d'Aoste pour sa langue française« koji je u maju 1912. u Aosti objavila štamparija Margeritac pod pokroviteljstvom Mesnog komiteta iz Aoste za zaštitu francuskog jezika (saradnici Mikels, Kroče, Precolini, Graf itd). »Nepotrebno je posebno naglašavati da ni jedan od ovih pisaca nije usvojio, kako se to sa preteranom poetskom slobodom izražava Sorel, bilo kakvu separatističku tezu.« Sorel napominje samo Mikelsa a ja sam sklon da poverujem da je on zaista bar nagovestio da postoji pravo na separatizam (jednog dana će zaista biti potrebno kontrolisati Mikelsa.)

(Prevedeno iz A. Gramsci: »Note sui Machiavelli«, Torino 1975, str. 116-126)

Politički biro Komunističke partije Italije s najvećom pažnjom je proučio sve probleme koji se danas pretresaju u

¹ Citam broj časopisa *Vale d'Aoste* koji ste mi ljubazno poslali. Primećio sam da vi tu opravdavate separatizam koji je takve prirode da će kod Italijana izazvati sumnju u pogledu korišćenja francuskog jezika u *Val d'Aosta*. – Prim prev.

Komunističkoj partiji SSSR.¹ Pitanja koja su danas iskrsla pred vama, sutra mogu iskrsnuti pred našom partijom. I u našoj zemlji seljačke mase predstavljaju većinu radnog naroda. Osim toga, svi problemi koji su sastavni deo hegemonije proletarijata, neosporno će iskrsnuti pred nama u složenijoj i oštrijoj formi nego u samoj Rusiji, jer je u Italiji seljaštvo mnogobrojnije, jer ono ima veoma bogatu tradiciju organizovanja i uvek je uspevalo da natjera društvo da živo oseti njegovu specifičnu težinu u nacionalnom političkom životu, jer kod nas crkveni organizacioni aparat ima tradiciju od dve hiljade godina i specijalizovao se u propagandi i orgnizovanju seljaka da mu po tome, u drugim zemljama, nema ravna. Ako je istina da je u nas industrija razvijenija i da proletarijat ima znatnu materijalnu bazu, takođe je istina da toj industriji nedostaju sirovine u zemlji i da je zato češće izložena krizama. Proletarijat će zato moći da uzme vlast u svoje ruke samo ako bude posedovao veoma razvijen smisao za žrtvovanje i ako se bude potpuno oslobodio svih ostataka reformističkog i sindikalističkog korporativizma. Sa tog realističkog gledišta, koje mi smatramo lenjinističkim gledištem, Politički biro K.P.I. je proučio vaše rasprave. Što se nas tiče, mi smo dosad izrazili mišljenje partije samo po usko disciplinarnom pitanju frakcija, držeći se uputstva koje ste nam dali posle vašeg XIV kongresa da se pretresanje ruskih problema ne prenosi na ogranke Internacionale. Izjavljujemo sada ovde da smatramo sasvim pravilnim političku liniju većine Centralnog komiteta, Komunističke partije SSSR i da će se u tom pravcu svakako izjašnjavati većina drugova iz Italijanske partije ako bude potrebno da se taj problem u celosti iznese na diskusiju. Ne želimo i smatramo nepotrebnim da se upuštamo u agitaciju, u propagandu sa vama i sa drugovima iz bloka opozicija. Nećemo dakle iznositi ceo spisak pojedinačnih pitanja i pored svakog, našu ocenu. Ponavljamo da nas je uzbudilo saznanje do opozicija napada celu političku liniju Centralnog komiteta, dirajući u samu srž lenjinističke doktrine i političke akcije naše Partije Jedinstva. Samo načelo i praksa rukovodeće uloge proletarijata izneti su na diskusiju, osnovni od-

¹ Ovaj tekst je iz pisma koje je Gramši, 1926. god. u ime Političkog biroa KP Italije uputio Centralnom komitetu Komunističke partije SSSR povodom tadašnjih rasprava i razmimoilaženja na vrhu boljševičkog pokreta. - Prim. red.

nosi u savezu radnika i seljaka su remećeni i dovedeni u opasnost, to jest odnosi koji su stubovi radničke države i revolucije. Drugovi, u istoriji još nikad nije zabeleženo da jedna vladajuća klasa u celini, živi u gorim uslovima od određenih elemenata i slojeva pobedene i pokorene klase. Tu nečuvenu protivrečnost, istorija je sačuvala za proletarijat. U toj protivrečnosti su pritajene najveće opasnosti za diktaturu proletarijata naročito u zemljama u kojima kapitalizam nije doživeo veliki uspon i nije uspeo da ujedini proizvodne snage. Upravo iz te protivrečnosti koja se uostalom javlja već u nekim njenim vidovima u kapitalističkim zemljama u kojima je proletarijat objektivno dobio visoku društvenu funkciju, rađa se reformizam i sindikalizam, rađa se esnafski duh i počinje stvaranje slojeva radničke aristokratije. Pa ipak, proletarijat ne može postati vladajuća klasa ako žrtvujući esnafske interese, ne prevaziđe tu protivrečnost, on ne može zadržati rukovodeću ulogu, ne bude žrtvovao te neposredne interese za opšte i trajne interese klase. Razume se, u ovoj oblasti se lako mogu primenjivati demagoški metodi, lako se može insistirati na negativnim stranama protivrečnosti: »Jesi li ti gospodar, o dronjavi i izgladneli radniče, ili je gospodar nepman u bundi kome na raspolaganju stoje sva blaga ovoga sveta?« Tako su govorili reformisti posle jednog revolucionarnog štrajka koji je učvrstio redove i disciplinu masa, ali pošto je dugo trajao, pojedini radnici su dopali još veće bede. »Čemu se boriti? Vi ste upropašteni i pali ste na prosjački štap!« Lako je koristiti demagoške metode na tom terenu a teško ih je ne koristiti kada se pitanje postavlja u granicama esnafskog duha, a ne u granicama lenjinističkih načela, učenja o rukovodećoj ulozi proletarijata koji se istorijski nalazi u jednom a ne u drugom, određenom položaju.

To je za nas glavni elemenat vaših rasprava, upravo u tom elementu počivaju koreni zabluda bloka opozicija i podmukle opasnosti koje su sastavni deo njegove delatnosti. U ideologiji i u praksi bloka opozicija, ponovno se u punom svetlu javlja u celini tradicija socijaldemokratije i sindikalizma koja je do sada ometala proletarijat na Zapadu da se organizuje u vladajuću klasu.

Država i socijalizam¹

Objavljujemo ovaj članak *For Ever-a* iako je to zbrka i pazijanja golemih besmislica i kornične frazeologije.² Za *For Evera*, Vajmarska država je marksistička država. Mi članovi redakcije *Ordine Nuovo* smo »državoljupci« želimo Državu *ab aeterno* (*For Ever* je očigledno htco reći *in aeternum*); Socijalistička država je isto što i državni socijalizam; postojala je hrišćanska država i plebejska država Kaja Graka; Sovjet iz Saratova mogao bi živeti i da svoju proizvodnju i svoju delatnost revolucionarne odbrane ne usklađuje sa opštim sistemom ruskih Sovjeta itd. Tolike izjave, tolke budalaštine i sve to u odbranu anarhije! Pa ipak, objavljujemo članak *For Evera*. *For Ever* nije samo pojedinac, on je određen društveni tip. Sa tog stanovišta ne treba ga zanemarivati. Naprotiv, treba ga upoznati, proučiti, o njemu raspravljati i njegove izjave pobiti. Istini za volju, prijateljski rečeno (prijateljstvo ne može biti dovedeno u pitanje ako se kaže istina, niti ugroženo gorčinom koja je sastavni deo istine) *For Ever* je pseudorevolucionar. Onaj ko svoje delovanje zasniva na čistoj, naduvenoj frazeologiji, na pomami reči, na romantičnom oduševljenju, obični je demagog, nije revolucionar. Revoluciji su potrebni ljudi trezveni, ljudi koji neće dozvoliti da dođe do nestašice hleba, koji će se založiti da bude što više vozova, koji će fabrikama nabaviti sirovine i koji će nastojati da industrijske proizvode trampe za zemljoradničke proizvode, koji će odbraniti integritet pojedinca i njegovu ličnu slobodu od napada zločinaca, koji će staviti u pokret ceo aparat društvenih službi i neće baciti u očajanje i dovesti do međusobnog pokolja ceo jedan narod. Verbalno oduševljenje i neumerena frazeo-

¹ Nepotpisan članak, *Ordine Nuovo*, 28. jun – 5. jula 1919. To je napomena uz jedan napis *For Evera* (torinški anarhista Korado Kvaljino) pod naslovom *U odbranu anarhije*, preštampan zatim u anotologiji O N serije *Italijanska kultura*...

² Pisac članka polazi od napisa G. *Otkupnina istorije* da bi optužio socijaliste »i revolucionare i prosovjetski nastrojene rukovodioce i autonomiste« da su »državoljupci« kao buržoaski ekonomisti i nemački socijaldemokrati («Vajmarska Republika»). *For Ever* tvrdi da je »Komuna porazna negacija države« i da »jedna politička vlast pa makar to bila Lenjinova ili boljševička vlast, ugnjetava pojedinca koji čezne za bezvlašćem.« Nema nikakve razlike – pisao je Kvaljino – između ugnjetavanja i mrcvarenja *bluze* i crvene zastave ili ugnjetavanja i mrcvarenja redengota i trobojke.

logija, mogu samo da nas nasmeju (ili rasplaću) kad samo jedan od ovih problema treba rešiti i u seocetu od stotinu duša.

No *For Ever* iako je jedan tip anarhiste, ne predstavlja sve anarhiste. Mišljenja smo da u redakciji *Ordine Nuovo* radi jedan anarhistički nastrojen komunist: Karlo Petri¹ Sa Petrijem, rasprava se može voditi na višem nivou. Sa anarhistički nastrojenim komunistima kakav je Petri, treba i neophodno je saradivati: oni su jedna snaga revolucije. Čitajući Petrijeve članak objavljen u prošlom broju² i članak *For Evera* koji objavljujemo u ovom broju – da bismo utvrdili dijalektičke granice anarhističke ideje: biti i ne biti – izneli smo ove primedbe. Naravno, drugovima Empedoklu i Cezaru³ kojima se Petri neposredno obraća, niko ne brani da mu lično odgovore.

I

Komunizam se ostvaruje u proleterskoj Internacionali. Komunizam će postojati samo dok i u koliko bude internacionalan. U tom smislu je socijalistički i proleterski pokret protudržavan, jer je protiv nacionalnih, kapitalističkih država, jer je protiv nacionalnih ekonomija kojima je izvor života i koje se uobličavaju u nacionalnoj Državi.

No ako će Komunistička Internacionala uništiti nacionalnu državu, neće uništiti Državu, shvaćenu kao konkretna »forma« ljudskog društva. Društvo po sebi je čista apstrakcija. U istoriji, u živoj i konkretnoj stvarnosti ljudske civilizacije.

¹ Karlo Petri se u stvari zvao Karlo Meso. Mašinski inženjer, bio je osim toga asistent profesora Hanibala Pastorea na katedri Logike i pisac nekoliko filozofskih publikacija. O njemu vidi P.K.Mazani: »Antonio Gramsci u Ordine Nuovo, sagledan očima jednog anarhiste.« Impulse, 1956

² Karlo Petri *Emil Vandervelde*, »Socijalizam protiv država«, u rubrici *Borba ideja*, br. 7, 21 juni 1919.

³ Empedokle je bio pseudonim kojim je Palmiro Toljati potpisivao beleške u rubrici *Borba ideja*, a Cezar je bi Cezare Sasaro, neki Milanac koji je najpre bio katolik pa je prišao socijalistima, a onda je tragično završio život u Rijeci avgusta 1921. Petrijeve članak se odnosi na napise Toljatija (jednu recenziju-kritiku Đentilea, ON, br. 1) i Sasara (*Socijalistička vojska*, br. 4) koji su mu se učinili »nepravovernim« u odnosu na učenje o odumiranju države pošto se u njima predviđalo organizovanje Države i vlasti socijalista. Polemiku je nastavio Petri (*Anarhistički komunizam*) u broju od 28 jula a zaključio Toljati (P.T. *Zaključak jedne polemike*) u broju od 2 avgusta

cije u razvoju, društvo je uvek sistem i ravnoteža država, sistem i ravnoteža konkretnih institucija, u kojima društvo dolazi do saznanja o svom postojanju i razvoju i zbog kojih isključivo postoji i razvija se.

Svaka tekovina civilizacija dobija trajno obeležje, ona je stvarna istorija a ne površna i prolazna epizoda, pošto se ovaploćuje u jednu instituciju i uobličava u državu. Socijalistička ideja je bila mit, prolazna himera, puka proizvoljnost pojedinačne mašte dok se nije uobličila u socijalistički i proleterski pokret u instituciju odbrane i napada organizovanog proletarijata u njima i kroz njih, ona je dobila istorijsku formu i napredovala je. Iz njih je iznikla nacionalna, socijalistička država, spremna i organizovana tako da može živeti i razvijati se samo ako se bude združila sa ostalim socijalističkim državama u okviru Komunističke internacionale u kojoj će svaka država, svaka ustanova, svaki pojedinac, ostvariti celovit život i slobodu.

U tom smislu, komunizam nije protiv »Države«, štaviše, odlučno se suprotstavlja neprijateljima Države, anarhistima, anarhistički nastrojenim sindikalistima, proglašavajući njihovu propagandu, utopističkom i opasnom po proletersku revoluciju.

Izgrađena je šema po kojoj bi socijalizam bio »most« koji vodi u anarhiju. To je glupa predrasuda, opterećivanje budućnosti proizvoljnošću. U dijalektici ideja, anarhija je nastavak liberalizma a ne socijalizma: u dijalektici istorije, anarhija je isključena iz oblasti društvene stvarnosti zajedno sa liberalizmom. Što se više proizvodnja materijalnih dobara industrijalizuje i koncentraciji kapitala odgovara koncentracija mase radnog naroda, manje pristalicama anarhistička ideja. Anarhistički pokret ima pristalice još samo u društvu u kome i danas preovlađuje zanatska privreda i posednički feudalizam. U gradskim središtima i na selu gde se zemlja obrađuje poljoprivrednim mašinama, anarhisti nestaju kao politički pokret, a održavaju se kao ideološka pojava. U tom smislu će anarhistička ideja još izvesno vreme imati određen zadatak: ona će nastaviti liberalnu tradiciju pošto se izborila i ostvarila neke tekovine čovečanstva koje ne smeju da propadnu sa kapitalizmom.

Danas, u društvenom haosu koji je posledica rata, po svemu sudeći, povećao se broj pristalica anarhističkih ideja. Nismo skloni da poverujemo da je to pobeda ideje. Ta pojava

je pre znak propadanja: u grad su se doselili novi elementi bez političke kulture, nenavikli na klasnu borbu u složenijem obliku koji je ona poprimila razvojem industrije. Frazeologiji agitatora anarhista, nije bilo teško da ostavi utisak na te instinktivne i primitivne savesti, ali pseudo-revucionarna frazeologija, nije stvorila ništa dublje ni trajnije. A ne vladaju, ne nameću istoriji ritam napretka, ne određuju pouzdano i nezadrživo napredovanje komunističke civilizacije, tamo neki »raspojasani momci«, *Lumpenproletariat*, niti boemi, diletanti, zaneseni romantičari zarasli u kosu, već široke mase klasno opredeljenih radnika, gvozdeni bataljoni svesnog i disciplinovanog proletarijata.

Celokupna slobodarska tradicija je protiv Države.

Slobodarska književnost je sva jedna velika polemika protiv Države. Političku istoriju kapitalizma odlikuje uporna i ogorčena borba između građanina i Države. Parlament je organ te borbe, a parlament upravo i nastoji da preuzme sve dužnosti Države, to jest da je istisne, lišivši je svake stvarne moći, jer je narodno zakonodavstvo usmereno ka oslobađanju mesnih ustanova i pojedinaca robovanja i nadzora centralizovane vlasti.

Ta liberalna akcija, sastavni je deo opšte delatnosti kapitalizma koji nastoji da sebi obezbedi pouzdanije i garantovane uslove konkurencije. Konkurencija je krvni neprijatelj države. Osnovna zamisao Internacionale, vuče koren iz liberalističke ideje. Marks je preuzeo iz škole u Kobdenu i od propagande za slobodnu razmenu, ali kritički. Liberali nisu kadri da ostvare mir i Internacionalu, jer su privatno i državno vlasništvo izvor raskola, podvajanja ratova, nacionalnih Država koje su u neprestanom međusobnom sukobu.

Nacionalna Država je organ konkurencije. Ona će nestati kada konkurencija bude potisnuta i kad se uspostavi novi ekonomski poredak, na osnovu konkretnih iskustava socijalističkih država.

Diktatura proletarijata je još nacionalna Država i klasna Država. Granice konkurencije i klasne borbe su se pomerile, ali konkurencija i klase postoje. Diktaturi proletarijata predstoji da reši one iste probleme koji se postavljaju pred buržoasku Državu: spoljnja i unutrašnja odbrana. To su objektivni, stvarni uslovi o kojima moramo voditi računa: razmišljati i raditi kao da Komunistička internacionala već postoji, kao da je već prevaziđeno razdoblje borbe između socijalističkih

i buržoaskih država, bespoštedne konkurencije između komunističkih i kapitalističkih nacionalnih ekonomija, bile bi za bluda, katastrofalna po proletersku revoluciju.

Ljudsko društvo je izvrgnuto veoma brзом procesu raslojavanja koji je usklađen sa procesom raspadanja buržoaske Države. Realni, objektivni uslovi u kojima će se sprovesti diktatura proletarijata, biće strahoviti neredi, užasna nedisciplinovanost. Zato je neophodno da se stvori jedna veoma čvrsta socijalistička država, koja bi što hitnije stala na put raspadu i nedisciplinovanosti, koja bi ponovno konkretno uobličila telo društva, koja bi branila revoluciju od spoljnih napada i unutrašnjih nereda.

Da bi zaživela, da bi se razvijala, proleterska diktatura mora da dobije naglašeno vojno obeležje. Eto zašto problem socijalističke vojske postaje jedan od najbitnijih problema koje treba rešiti. U ovom predrevolucionarnom razdoblju najhitnije treba razbiti naslage predrasuda koje je stvorila bivša socijalistička propaganda ustajući protiv svih oblika buržoaske dominacije.

Danas moramo prevaspitati proletarijat, naviknut na ideju da je za ukidanje Države u Internacionali, potreban tip Države, sposobne za ostvarenje tog cilja, da je za suzbijanje militarizma potreban novi tip vojske. To znači da moramo proletarijat poučiti kako se sprovođi diktatura, samoupravljanje. Teškoće prevazilaženja današnjeg stanja, biće veoma velike, a po svemu sudeći, neće biti kratkotrajne. No ukoliko proleterska država treba da postoji i jedan dan, moramo nastojati da joj pružimo uslove života u kojima bi mogla obaviti svoj zadatak koji se sastoji u ukidanju privatne svojine i klasa.

Proletarijat se mnogo ne razume u veštinu vladanja i upravljanja. Buržoazija će dati strašan otvoren ili podmukao otpor socijalističkoj Državi. Samo politički uzdignut proletarijat koji ne očajava ili ne gubi nadu zbog mogućih i neizbežnih preokreta, koji ostaje veran i lojalan prema svojoj državi uprkos grešaka koje pojedinci mogu da počine i koraka unazad koje stari uslovi proizvodnje mogu nametnuti, samo takav proletarijat će moći da sprovede diktaturu, da likvidira kobno nasleđe kapitalizma i rata i da ostvari Komunističku internacionalu. A po svojoj prirodi, socijalistička Država traži lojalnost i disciplinu koje se razlikuju, koje su suprotne od onih koje iziskuje građanska Država koja je u toliko jača iz-

nutra i spolja u koliko građani manje kontrolišu i prate aktivnost vlasti, socijalistička Država traži aktivno i neprestano učestvovanje drugova u životu svojih institucija. Osim toga, ne smemo smetnuti s uma da je socijalistička Država sredstvo za korenita menjanja, ne menja se Država onako jednostavno kako se menja vlast. Povratak na prevaziđene institucije znači kolektivnu smrt, početak belog terora u moru krvi. U uslovima koje je stvorio rat, buržoaskoj klasi bi išlo u prilog da oružjem uništi tri četvrtine radništva, kako bi ponovo ostvarila elastičnost tržišta prehrambenom robom i dobila preimućstvo u borbi za ugodan život na koji se navikla. Ne smemo dozvoliti da se iz bilo kog razloga kajemo.

Trebalo bi da koliko danas u sebi a i inače, probudimo osećanje odgovornosti, osećanje oštro i neumoljivo kao mač dželata. Revolucija je nešto važno i strahotno, ona nije igra diletanata ni romantična avantura.

Pobeđen u klasnoj borbi, kapitalizam će za sobom ostaviti prljavi talog antidržavnih previranja ili koja se tako zovu, jer bi pojedinci i grupe, da se rasterete službi i discipline koje su neophodne za uspeh revolucije.

Dragi druže Petri, nastojmo da izbegnemo svaki krvavi obračun između subverzivnih frakcija, nastojmo da izbegnemo svirepu neophodnost da država oružanom silom nameće disciplinu, da uništi jedan deo društva kako bi spasla celo društvo od raspada i izopačenja. Radimo, razvijajući našu kulturnu delatnost kako bismo pokazali da je postojanje socijalističke Države bitan uslov, beočug u lancu napora koje proletarijat mora uložiti za svoje oslobađanje, za svoju slobodu.

(Prevedeno iz A. Gramsci: »Scritti politici«, str. 210–215)

O birokratiji

1. U političkoj nauci i istoriji državnih oblika od bitnog je značaja činjenica da se u istorijskom razvitku političkih i ekonomskih oblika obrazovao tip činovnika »od karijere«, tehnički osposobljenog za birokratski posao (civilni i vojni).

Da li je posredi bila nužnost ili degeneracija, u poređenju sa samoodlučivanjem (selfgovernment), kao što na to pretenđuju »čiste« pristalice sistema slobodne trgovine? Izvesno je da je svaki društveni i državni oblik imao svoj činovnički problem, svoj način postavljanja i rešavanja tog problema, svoj sistem odabiranja, svoj tip činovnika koji treba izgrađivati. Od kapitalnog je značaja rekonstruisati razvoj svih tih elemenata. Problem činovnika delimično se podudara s problemom intelektualaca. Ali, ako je istina da je svakom novom društvenom i državnom obliku bio potreban novi tip činovnika, istina je i to da nove rukovodeće grupe nikada nisu mogle da mimoidu, bar za izvesno vreme, ustanovljene tradicije i interese, to jest da mimoidu formacije već postojećih činovnika koji su se izgradili pre njihovog dolaska na vlast (i to naročito u crkvenoj i vojnoj oblasti). Jedinstvo manuelnog i intelektualnog rada i prisnija veza između zakonodavne i izvršne vlasti (po čemu bi se izabrani funkcioneri interesovali ne samo za kontrolu, već i za izvršavanje državnih poslova) mogu biti pokretački motivi novog pravca za rešenje problema intelektualaca, kao i problema činovnika.

2. S pitanjem birokratije i njene »najbolje« organizacije povezana je i diskusija o takozvanom »organskom centralizmu« i »demokratskom centralizmu« (koji, uostalom, nema ničeg zajedničkog s apstraktnom demokratijom, kao što su francuska revolucija i Treća republika razvile oblike organskog centralizma koje nisu poznavali ni apsolutna monarhija, ni Napoleon I). Biće potrebno istraživati i proučavati stvarne ekonomske i političke odnose koji nalaze svoj organizacioni oblik, svoje grananje i svoju funkcionalnost u raznim pojavama organskog i demokratskog centralizma na svim područjima: u državnom životu (unitarizam, federacija, unija federalivnih država, federacija država ili federalna država itd.); u međunarodnom životu (savezi, razni oblici međunarodne politike »konstelacije«); u životu političkih i kulturnih udruženja (masonerija, Rotari klub, katolička crkva); korporativnih, ekonomskih (karteli, trustovi); u jednoj zemlji, u raznim zemljama itd.

Polemike koje su nastale u prošlosti (pre 1914) povodom nemačke prevlasti u životu visoke kulture i nekih međuna-

rodnih političkih snaga¹: da li je bila realna ta prevlast ili u čemu se ona realno sastojala? Može se reći: a) da nikakva organska disciplinska veza nije uspostavljala takvu prevlast koja je, prema tome, bila običan fenomen apstraktnog kulturnog uticaja i vrlo labilnog prestiža; b) da se takav kulturni uticaj ni po čemu nije doticao stvarne aktivnosti koja je, obrnuto, bila razjedinjena, lokalistička, bez celovitog pravca. Ne može se stoga govoriti ni o kakvom centralizmu, ni organskom, ni demokratskom, ni nekom drukčijem, a ni mešovitom centralizmu. Uticaj su osećale i trpele retke grupe intelektualaca, koje nisu bile povezane s narodnim masama, i upravo to odsustvo povezanosti bilo je karakteristično za tu situaciju. Pa ipak, takvo stanje stvari zaslužuje da se razmotri jer koristi objašnjenju procesa koji je doveo do formulisanja teorija o organskom centralizmu, a te su teorije upravo bile jednostrana i intelektualcima svojstvena kritika tog nereda i te raspršenosti snaga.

Kod teorija organskog centralizma treba razlikovati one koje skrivaju precizan program realne prevlasti jednog dela nad celinom (bilo dela koji sačinjava takav stalež kao što su intelektualci, bilo dela koji je sastavljen od »povlašćene« teritorijalne grupe) i one koje su samo jednostrani stav sektaša i fanatika i koje, premda mogu prikriti program prevlasti (obično jedne jedine ličnosti, kao što je ličnost nepogrešivog pape, po čemu se katolicizam pretvorio u neku vrstu kulta pape), ne izgleda odmah da skrivaju takav program kao svesnu političku činjenicu. Tačniji naziv bio bi birokratski centralizam. »Ograničenost porekla« može postojati jedino kod demokratskog centralizma koji je »centralizam« u kretanju, da se tako izrazimo, to jest stalno prilagođavanje organizacije stvarnom kretanju, prožimanje podsticaja odozdo komandovanjem odozgo, stalno uklapanje elemenata koji izvire iz dubine mase u čvrst okvir rukovodećeg aparata koji obezbeđuje kontinuitet i redovno nagomilavanje iskustava. On je »organski« stoga što vodi računa o kretanju, koje je organski način pojavljivanja istorijske stvarnosti, a ne uključuje se mehanički u birokratiju, a istovremeno vodi računa o onome što je relativno stabilno i trajno ili što se bar kreće u pravcu koji je lako predvideti itd. Taj element stabilnosti u državi ote-

¹ Odnosi se na međunarodni radnički pokret. Možda i na polemike koje su oko toga nastale u Drugoj internacionali. – Prim. red.

lovljuje se u organskom razvitku centralnog jezgra rukovodeće grupe, kao što se dešava na užem planu u životu partije. Preovladavanje birokratskog centralizma u državi pokazuje da je rukovodeća grupa prezasićena i postaje uska klika koja teži da ovekoveči svoje uskogrude interese, regulišući ili čak i gušeći nastajanje snaga koje se suprotstavljaju, iako su te snage istorodne s osnovnim dominantnim interesima (na primer u krajnje protekcionističkim sistemima u borbi s ekonomskim liberalizmom). U partijama koje predstavljaju podređene društvene grupe elemenat stabilnosti je nužan da bi se obezbedila prevlast ne povlašćenim grupama, nego progresivnim elementima, koji su organski progresivni u poređenju s drugim srodnim i savezničkim, ali izmešanim i nestalnim grupama.

U svakom slučaju, treba istaći da je do bolesnih manifestacija birokratskog centralizma došlo zbog nedostatka inicijative i odgovornosti dole, to jest zbog političke primitivnosti perifernih snaga, čak i onda kada su srodne s teritorijalnom grupom koja je hegemon (pojava pijemontizma¹ u prvim decenijama italijanskog jedinstva). Stvaranje takvih situacija može biti krajnje štetno i opasno u međunarodnim organizacijama (Društvo naroda).

Demokratski centralizam pruža elastičnu formulu koja je prikladna za mnoge oblike; ona živi ukoliko se tumači i stalno prilagođava potrebama; ona se sastoji u kritičkom istraživanju onoga što je jednako u prividnoj raznolikosti i onoga što je, opet, različito i čak suprotno u prividnoj jednodolnosti da bi se organizovalo i tesno povezalo ono što je slično, ali na takav način da organizovanje i povezivanje izgledaju praktična i »induktivna« potreba, eksperimentalna, a ne rezultat racionalističkog, deduktivnog, apstraktivnog procesa, to jest procesa svojstvenog čistim intelektualcima (ili čistim margarcima). Taj stalan intenzivan rad na odvijanju »internacionalnog« i »unitarističkog« elementa u nacionalnoj i lokalnoj stvarnosti jeste, u stvari, konkretna politička akcija, jedina produktivna delatnost istorijskog napretka. Ona zahteva organsko jedinstvo između teorije i prakse, između intelektualnih slojeva i narodnih masa, između upravljača i onih kojima

¹ Prenošenje metoda vladanja (poreski, pravni, ekonomski sistem) karakterističnih za kraljevinu Pijemont na druge italijanske oblasti posle ujedinjenja. Hegemon je ovde Pijemont. – Prim. red.

se upravlja. Formule o jedinstvu i federaciji gube velik deo svoga značaja s tog stanovišta, dok zadržavaju svoj otrov u birokratskoj koncepciji, po kojoj naposljetku prestaje da postoji jedinstvo, već dolazi do ustajale baruštine, površinski smirene i »neme«, i tada nemamo federaciju nego »vreću krompira«, to jest mehaničko dodavanje pojedinačnih »jedinica« koje nemaju veze među sobom.

(A. Gramši: »Izabrana dela«, str. 246, 247, 248, 249)

II IZGRADNJA KONCEPCIJE O FABRIČKIM SAVETIMA

Program časopisa »ORDINE NUOVO«

Kada smo aprila 1919, nas trojica, ili četvorica ili petorica, odlučili (a o tim našim raspravama i dogovorima još uvek postoje zapisnici, jer su bili prepisani u nekoliko kopija, da gospodo, ništa manje – zapisnici! . . . za istoriju!) da počnemo sa objavljivanjem ovog časopisa *Ordine Nuovo*, niko od nas (verovatno niko . . .) nije nameravao da izmeni lice sveta, da preporodi mozak i srce većine ljudi, da otpočne novi ciklus u istoriji. Niko od nas (možda niko: neko je sanjario da ćemo imati 6000 pretplatnika kroz nekoliko meseci) nije se zavaravao da će taj poduhvat biti uspešan. Ko smo mi bili? Šta smo predstavljali? Koju smo to novu parolu usvojili? Avaj! Jedino u čemu smo na tim našim sastancima bili jedno-dušni je nekakvo neodređeno htenje da stvorimo nekakvu neodređenu proletersku kulturu. Hteli smo da radimo, radimo, radimo. Bili smo uznemireni, nismo se snalazili, zaronili smo u vatreni život koji se razvijao tih meseci posle zaključivanja primirja, kada je izgledalo da je na pomolu rasulo italijanskog društva. Avaj! Jedina nova parola koja je na tim sastancima izbačena, bila je zagušena. Jedan od nas, neki tehničar, rekao je: »Treba proučiti organizaciju fabrike kao oruđe proizvodnje. Punu pažnju treba pokloniti kapitalističkim sistemima proizvodnje i organizacije i moramo raditi na tome da radnička klasa i partija obrate pažnju na taj pro-

blem. »Drugi jedan drug koji se bavio organizovanjem ljudi, istorijom ljudi, psihologijom radničke klase, rekao je: »Treba proučavati ono što se dešava u radničkim masama. U Italiji postoji, kao ustanova radničke klase, nešto što bi se moglo porediti sa Sovjetima, nešto što je deo prirode Sovjeta, nešto što nam daje prava da potvrdimo: Sovjet je univerzalna forma, nije ruska, isključivo ruska institucija. Sovjet je forma u kojoj, svuda gde postoje proleterti koji se bore za osvajanje industrijske autonomije, radnička klasa izražava želju za oslobađanjem i nezavisnošću. Sovjet je oblik samoupravljanja radničkih masa. Postoji ili čežnja, klica organizovanja Sovjeta u Italiji, u Torinu, ili bojazan od njih?« Ovaj drugi drug, koga je pogodilo pitanje koje mu je iznenada postavio jedan drug iz Poljske: »Zašto se nikad u Italiji nije održao kongres internih komisija?«, na tim sastancima odgovorio je na sopstvena pitanja: »Da, u Italiji, u Torinu, postoji klica radničke vlade, klica Sovjeta. To je interna komisija. Proučavajmo tu radničku instituciju, pravimo anketu, proučavajmo kapitalističku fabriku, ali ne kao organizaciju materijalne proizvodnje, jer bismo morali da za to imamo specijalističku kulturu, a mi je nemamo. Proučavajmo kapitalističku fabriku kao nužnu formu radničke klase, kao političko telo, kao »nacionalnu teritoriju« radničkog samoupravljanja. Ta parola je bila nova, nju je izbacio upravo drug Taska.

Šta je želeo drug Taska? On nije želeo da se otpočne bilo kakva vrsta neposredne propagande među radničkim masama, on je želeo sporazum sa sekretarima federacija i sindikata, on je želeo da se zakaže sastanak sa tim sekretarima i da se napravi plan za zvaničnu akciju. Na taj način bi grupa okupljena oko časopisa *Ordine Nuovo*, bila svedena na neodgovornu kliku uobraženih tikava i gnjavatora. Kakav je, dakle, bio stvarni program prvih brojeva časopisa *Ordine Nuovo*. Program je bio odsustvo konkretnog programa, zbog ispraznih i neodređenih težnji ka rešavanju konkretnih problema. Šta je bila *ideja vodilja* prvih brojeva časopisa *Ordine Nuovo*? Nedostajala je glavna *ideja*, nedostajala je unutrašnja organizovanost objavljenog književnog materijala. Šta je drug Taska podrazumevao pod »kulturom«, bolje rečeno šta je podrazumevao konkretno, ne apstraktno pod tim pojmom? Evo šta je drug Taska podrazumevao pod pojmom »kultura«: on je podrazumevao »sećanje«, nije podrazumevao »razmišljanje«, a podrazumevao je »sećanje« na izandale ideje u radnič-

kom pokretu. Podrazumevao je obaveštavanje radničke klase, »podsećanje« za dobro italijanske radničke klase koja je tako zaostala, koja je tako prosta i nekulturna, podsećanje da je Lui Blank iznosio mišljenje o organizaciji rada i da su ta mišljenja bila osnov iskustava u stvarnosti, »podsećanje« da je Ežen Furnije napisao jedan marljivi školski sastav, iznoseći veoma vatreno (ili veoma hladno) šemu socijalističke države, »podsećanje« sa duhovitošću Mišlea (ili dobrog Luidi Molinarija), na Parisku komunu, ali nikako i pominjanje da ruski komunisti, sledeći Marksa, dovde u vezu Sovjet, sistem Sovjeta sa Pariskom komunom, čak nikako i pominjanje da su Marksovi referati o »industrijskom« karakteru Komune bili izneti pred ruske komuniste da bi shvatili Sovjet, da bi obradili ideju Sovjeta, da bi zacrtali liniju svoje partije, koja je postala vladajuća partija. Sta je časopis *Ordine Nuovo* po svojim prvim brojevima, predstavljao? On je bio antologija, ništa više, samo antologija. To je bio časopis kakav je mogao da izide i u Napulju. To je bio časopis o apstraktnoj kulturi, sa apstraktnim obaveštenjima, naklonjen objavljivaju jezivih pričica i dobronamernih ksilografija. Eto kakav časopis je *Ordine Nuovo* bio u svojim prvim brojevima: neorganizovani proizvod osrednjeg intelektualca, koji je lukavo tražio idealnu luku i put prema akciji. Takav je bio časopis *Ordine Nuovo* koji je objavljen posle sastanka održanih u aprilu 1919, sastanka na kojima su u početku vođeni zapisnici, sastanaka na kojima je drug Taska, kao čovek, kao nekonformista prema dobrim tradicijama umerene i miroljubive male porodice italijanskih socijalista, predložio da uložimo sve snage u »otkrivanje« sovjetske tradicije u italijanskoj radničkoj klasi i da otkrijemo tragove stvarnog, italijanskog revolucionarnog duha. Duha stvarnog jer je usaglašen sa sveopštim duhom radničke Internacionale, jer je on proizvod stvarne istorijske situacije, jer je on rezultat rada same radničke klase.

Da lepo, ja i Toljati smo naumili da u redakciji napravimo državni udar. Problem internih komisija bio je izričito postavljen u broju 7 časopisa. Nekoliko večeri pre no što sam napisao članak, drugu Teračiniju sam izložio njegovu osnovnu ideju. Teraćini se potpuno sa njom saglasio kako sa njene teoretske, tako sa njene praktične strane. Članak je, uz saglasnost Teraćinija, a uz saradnju Toljatija, bio objavljen i onda se desilo ono što smo predvideli: ja, Toljati, Teraćini

bilo smo pozvani da govorimo u vaspitnim centrima, na skupovima u fabrici, pozvale su nas interne komisije na raspravu na zatvorenim sastancima poverenika i skupljača priloga. Nastavljam: problem razvoja interne komisije postaje glavni problem, postaje ideja vodilja časopisa *Ordine Nuovo*. Upravo je on postavljen kao bitni problem radničke revolucije, on je bio problem proleterske »slobode«. *Ordine Nuovo* postaje za nas i za one koji su posle nas došli, »glasilo fabričkih saveta«. Radnici vole *Ordine Nuovo* (to kažemo sa zadovoljstvom), a zašto radnici vole *Ordine Nuovo*? Zato što su u novinskim člancima nalazili deo sebe, najbolji deo sebe. Zato što su osećali da su članci u časopisu *Ordine Nuovo* prožeti istim onim njima svojstvenim duhom unutrašnjeg istraživanja: na koji način možemo ostvariti našu slobodu? Kako postati ono što zaista jesmo? »Zato što članci u časopisu *Ordine Nuovo* nisu bili hladne intelektualne tvorevine, već su izvirali iz naše rasprave sa najboljim radnicima, u njima su razlagana osećanja, volja, strasti torinške radničke klase koje smo osetili i podstakli, jer su članci iz časopisa *Ordine Nuovo* bili gotovo »raport« stvarnih događaja, sagledanih kao trenuci procena unutrašnjeg oslobađanja i iskazivanja suštine radničke klase. Eto zašto radnici vole *Ordine Nuovo* i eto kako se »rodila ideja vodilja časopisa *Ordine Nuovo*. Drug Taska nije uopšte saradivao na ovom uobličavanju plana, na ovoj obradi materijala. *Ordine Nuovo* je razvijao svoju ideju vodiču mimo njegove volje i njegovog »doprinosa« revoluciji. U tome nalazim objašnjenje njegovog današnjeg stava i »tona« njegove polemike. On nije uz velike napore došao do »svoje koncepcije« pa me i ne čudi što se ona rodila nesvesno, jer nije voljena i ne čudi me što se on tako prostački odnosio prema tom problemu i što je tako nepromišljeno, bez unutrašnje discipline, ušao u akciju da bi joj ponovno dao ono zvanično obeležje koje je podržavao i pre godinu dana, i ovekovečio u zapisniku.

II U predhodnom poglavlju pokušao sam da odredim poreklo stava druga Taske prema programu časopisa *Ordine Nuovo*, programu koji je sačinjen na osnovu našeg stvarnog iskustva o duhovnim i praktičnim potrebama radničke klase, uzimajući u obzir glavni problem Fabričkih saveta. Pošto drug Taska nije uzeo učešća u sticanju tog iskustva, pošto se čak protivio da ga drugi stiču, realni istorijski okviri i organs-

ki razvoj problema Fabričkih saveta mu je izmakao dok su ga posle izvesnih kolebanja i nekih razumljivih zabluda, prihvatili onako kako sam ga ja postavio, Toljati i ostali drugovi koji su bili spremni da nam pomognu. Za Tasku, problem Fabričkih saveta je bio jednostavno problem u aritmetičkom smislu reći, bio je problem kako neposredno organizovati *celu* klasu italijanskih radnika i seljaka. U jednom poglavlju neke od svojih polemika Taska piše da na istom planu sagledava Komunističku partiju, sindikat i Fabrički savet. Na drugom mestu pokazuje da nije shvatio značenje izraza »dobrovoljno« koji je časopis *Ordine Nuovo* upotrebio za partijske i sindikalne organizacije za razliku od organizacija Fabričkih saveta koji je shvaćen kao jedna forma »istorijskog« udruženja, forma koja se danas može porediti samo sa formom građanske države. Prema shvatanju koje je izložio časopis *Ordine Nuovo*, shvatanju koje se da bi bilo takvo kakvo jeste, zasniva na jednoj ideji, ideji slobode (i konkretno, na planu sadašnjeg istorijskog stvaranja, na predpostavci o jednom nezavisnom, revolucionarnom delovanju radničke klase), Fabrički savet je ustanova »javnog« karaktera, dok su partija i sindikat, ustanove »privatnog« karaktera. U Fabrički savet radnik ulazi da bi mu pripadao kao proizvođač, to jest zbog njegovog univerzalnog karaktera, zbog njegovog položaja o zadatka u društvu, isto onako kako građanin ulazi u parlamentarnu, demokratsku državu da bi joj pripadao. U partiju i u sindikat radnik ulazi da bi im »dobrovoljno« pripadao, pismeno se obavezujući, potpisujući »ugovor« koji može u svako doba raskinuti. Partija i sindikat, po tom svom »dobrovoljnom« karakteru, po tom svom »ugovornom« karakteru, ni u kom slučaju se ne mogu brkati sa Savezom, predstavničkom ustanovom koja se ne razvija aritmetički već morfološki i teži da, u svojim najvišim oblicima, istakne *proletersku* stranu aparata proizvodnje i razmene koji je stvorio kapitalizam u cilju postizanja dobiti. Zato razvoj viših oblika organizacije Saveta, časopis *Ordine Nuovo* ne označava političkom terminologijom, svojstvenom klasnom društvu, već nagoveštajima o industrijskoj organizaciji. Sistem Saveta ne može, prema razrađenom shvatanju našega časopisa, da se izrazi rečju »federacija« ili nekim izrazom sličnog značenja, već se može prikazati samo prenošenjem na celo jedno industrijsko središte kompleksa industrijskih odnosa koji u nekoj fabrici dovodi u vezu jednu radnu ekipu sa drugom radnom ekipom, jedno

odeljenje sa drugim odeljenjem. Primer iz Torina je po našem mišljenju tako upečatljiv da u jednom članku Torino nazivamo istorijskom kovačnicom italijanske, komunističke revolucije. U jednoj fabrici, radnici su proizvođači u koliko, raspoređeni na način tačno određen industrijskom tehnikom koja je (u izvesnom smislu) nezavisna od načina prisvajanja proizvedenih vrednosti, saraduju na pripremi proizvedenog predmeta. Svi radnici jedne fabrike automobila, bili oni metalci, zidari, električari, tesari itd, dobijaju obeležje i dužnosti proizvođača pošto su podjednako potrebni i neophodni za proizvodnju automobila, pošto raspoređeni na način pogodan za industrijsku proizvodnju, predstavljaju jedan istorijski nužan i jedinstven organizam. Torino se istorijski razvijao kao grad na sledeći način: preseljenje prestonice u Firencu i u Rim, a i zato što se italijanska država u početku organizovala kao proširenje pijemonteške države, Torino je bio lišen sitno buržoaske klase čiji su predstavnici nametali osoblje novom italijanskom aparatu. No preseljenje prestonice i pauperizacija, osiromašenje koje je osobeni elemenat savremenih gradova, neće usloviti propadanje grada. Naprotiv, on će ponovno početi da se razvija i to postepeno kako se razvijala mašinska industrija, sistem Fijatovih fabrika. Torino je dao novoj državi svoju klasu sitno buržoaskih intelektualaca. Razvoj kapitalističke privrede, upropaštavajući malu industriju i zanatstvo italijanske nacije, privukao je u Torino široke mase proletera od koje je grad dobio današnji lik, možda jedan od najoriginalnijih u celoj Evropi. Grad je dobio i održao oblik centralizovan i prirodno organizovan oko jedne industrije koja »vlada« celokupnim kretanjem grada i usmerava njegov razvoj. Torino je grad automobila, onako kako je Verčeze privredno sedište kome je glavno obeležje proizvodnja pirinča, Kavkazu petroleum, Novom Severnom Velsu, ugallj itd. Kao što u jednoj *fabrici* radnici dobijaju lik, opredeljujući se za proizvodnju jednog određenog predmeta, proizvodnju koja ujedinjuje i organizuje radnike koji obrađuju metal i drvo, zidare, električare itd., tako u *gradu* proleterska klasa poprima lik prema onoj industriji koja u njemu preovlađuje, koja svojim prisustvom u tom središtu, određuje ceo urbani kompleks i njime vlada. I tako na nacionalnoj lestvici neki narod poprima lik po svom izvozu, po stvarnom doprinosu koji daje privrednom životu sveta.

Drug Taska, veoma rasejani čitalac časopisa *Ordine Nuovo*, ništa nije razumeo od ovog teoretskog izlaganja, koje je uostalom samo prevod italijanske istorijske stvarnosti, prevod ideja koje je drug Lenjin izložio u nekim spisima objavljenim u samom časopisu *Ordine Nuovo* i teoretskih postavki američkog teoretičara iz revolucionarnog sindikalističkog društva I.V.V. (Industrial Workers of the World), marksiste Danijela De Leona. Drug Taska zaista u jednom trenutku tumači u isključivo »komercijalnom« i knjigovodstvenom stilu, predstave privrednih kompleksa proizvodnje, dočarane rečima »pirinač«, »drvo«, »sumpor« itd. Na drugom mestu se pita u kakvom odnosu treba da budu Saveti, na trećem, u Prudonovoj ideji o fabrici koja ruši vladu, vidi poreklo ideje izložene u časopisu *Ordine Nuovo*, premda je u istom broju od 5. juna, u kome je objavljen članak *Fabrički savet* i komentar povodom Kongresa komora, naveden i izvod iz napisa o Pariskoj komuni u kome Marks izričito cilja na industrijsko obeležje komunističkog društva proizvođača. U tom Marksovom delu, De Leon i Lenjin su našli osnovu svojih shvatanja. Na osnovu tih elemenata, pripremljeni su i obrađeni članci u časopisu *Ordine Nuovo* koje, još jednom a posebno broj na osnovu koga se i razvila polemika, drug Taska čita veoma površno uopšte ne razumevajući ideološku i istorijsku sadržinu.

Ne želim da ponavljam, zbog čitalaca te polemike, sve već pokrenute razloge za razvijanje ideje o radničkoj slobodi koja je prvenstveno ostvarena u Fabričkom savetu. Hteo sam samo da ukažem na neke duboke pobude da bih pokazao kako je drugu Taski promakao unutrašnji proces razvoja programa časopisa *Ordine Nuovo*. U jednom dodatku koji ću objaviti posle ova dva kratka članka, istražiću neke tačke iz Taskinog izlaganja, pošto mi se čini celishodno da ih objasnim i dokažem da su neosnovani. Nešto, međutim, valja odmah objasniti i to ono mesto na kome Taska, govoreći o finansijskom kapitalu, piše da kapital »uzleće«, odvaja se od proizvodnje i lebdi . . . Cela ta zbrka oko uzletanja i lebdenja . . . papirnatih novčanica, nema nikakve veze sa razvojem teorije o Fabričkim savetima. Mi smo otkrili da se ličnost kapitaliste odvojila od sveta proizvodnje ali ne i sam kapital, pa makar to bio i finansijski kapital. Otkrili smo da fabrikom više ne upravlja pojedinac vlasnik, već banka kroz industrijsku birokratiju koja pokazuje znake ravnodušnosti prema

produktivni, onako kako državni funkcioner pokazuje znake ravnodušnosti prema javnoj administraciji. Ova otkrića nam služe kao osnov za istorično istraživanje novih hijerarhijskih odnosa koji su se ustalili u fabrici i za određivanje vremena nastajanja jednog od najznačajnijih istorijskih uslova, industrijske autonomije radničke klase, čija organizacija u fabrici nastoji da prisvoji mogućnosti inicijative u proizvodnji. Pitanje »letenje« i »lebdjenje« je ponešto neuspela maštarija druga Taske koji, pozivajući se na jednu svoju recenziju knjige Artura Labriole o »*Kapitalizmu*« koju je objavio »Corriere Universitario«, da bi pokazao da se »bavi« pitanjem finansijskog kapitala (napominjemo da je Labriola podržavao tezu upravo suprotnu) Hilferdingovoj¹ tezi, a koju su kasnije zastupali boljševici zaista pokazuje da ništa od svega toga nije razumeo i da je sagrađio kulu od karata na temelju neodređenih sećanja i praznih reči.

Polemici je bio cilj da dokaže kako su moje primedbe na Taskin izveštaj zaista osnovane. Taskina znanja o problemu Saveta su plitka i površna, a boluje od neizlečive manije da »istakne« »svoju« zamisao da prvi da podstrek za jednu »njegovu« akciju, da otvori novo razdoblje u sindikalnom pokretu.

U osnovi, primedba na Kongres komora i na prisustvo druga Taske u cilju glasanja za jedan predlog izvršnog karaktera, izraz je nastojanja da se u celosti održi program časopisa. Fabrički saveti imaju sopstvene zakone, ne mogu i ne treba da prihvate zakonik sindikalnih tela koje su upravo oni stavili sebi u neposredan zadatak da iz osnova obnove. Isto tako pokret Fabričkih saveta želi da radnička predstavništva budu neposredni izraz masa i da budu u vezi sa masom kroz imperativni mandat. Prisustvo druga Taske na jednom radničkom kongresu kao referenta bez ičijeg mandata, kao referenta o problemu koji zanima celu radničku masu i nije prinudno rešenje, a trebalo bi da obaveže masu, bilo je toliko

¹ Rudolf Hillerding (1872–1941) bio je jedan od najpoznatijih i najviše osporavanih teoretičara marksizma na nemačkom jeziku. Posle prvog svet-skog rata, pridružio se Fridrihu Adleru i bio je pristalica takozvanog austomarksizma reformističkog pravca.

u suprotnosti sa ideološkom usmerenošću časopisa *Ordine Nuovo* da je kritika ma koliko oštra, savršeno opravdana i neophodna.

(14. avgust i 28. avgust 1920, *Ordine nuovo*. U dva štampana nastavka, potpisana Antonio Gramši, O.N.)

(Prevedeno iz A. Gramsci: «Scritti politici», str. 350–358)

Program časopisa »ORDINE NUOVO«¹

Počinjemo sa jednom materijalnom konstatacijom: – prva dva broja časopisa *Ordine Nuovo* koja su već izašla, raspodata su u mnogo primeraka, čak u više primeraka nego 1919–1920. kada je to glasilo imalo najveći tiraž i uživalo najveću popularnost. Na osnovu tog podatka, može se doći do nekoliko zaključaka. Mi ćemo navesti samo dva 1) da je jedan časopis kao što je *Ordine Nuovo* veoma potreban italijanskoj revolucionarnoj masi u današnjoj situaciji 2) da se tom časopisu može obezbediti finansijska nezavisnost od opšteg bilansa naše partije. Da bi se to postiglo, treba samo dobiti konsenzus koji je dosad davan spontano, čvrsto organizovati list, u slučaju da bi reakcija što je verovatno, pokušala da se umeša i da ga ukine kako bi onemogućila svaku vezu između njega i njegovih čitalaca ili ako bi u jednom trenutku zabranila da se u Italiji štampa.

Razloge zašto su prva dva broja tako brzo rasprodana možemo naći samo u stavu koji je *Ordine Nuovo* zauzeo prvih godina objavljivanja a koji se u suštini sastoji u sledećem 1) časopis je umeo na istorijski italijanski jezik da prevede osnovne postulate doktrine i taktike Komunističke internacionale. Godina 1919–1920, ti postulati su bili osnivanje Fabričkih saveta i kontrole proizvodnje, to jest masovne organizacije svih proizvođača za oduzimanje vlasništva onima koji su ga oduzeli drugima, za zamenjivanje buržoazije proletarijatom na rukovodećim mestima u industriji a zatim, nužno i u državnoj vlasti. 2) Časopis je, u okviru Socijalističke partije koja je tada u svojim redovima imala većinu proletarijata,

¹ Članak potpisao A. Gramši: *Ordine Nuovo*, I 15. aprila, 1924.

podržao sveopšti program Komunističke internacionale, a ne samo jedan njegov deo. Zato je na drugom Svetskom kongresu, drug Lenjin rekao da je grupa, okupljena oko časopisa *Ordine Nuovo*, jedini deo Socijalističke partije koji je u Italiji verno prikazao delovanje Internacionale. Zato su i teze koje je sastavila redakcija ovog časopisa i koje je ogranak iz Torina podneo Nacionalnom savetu u Milanu aprila 1920, na Drugom kongresu posebno istaknute kao osnov revolucionarne reorganizacije u Italiji.

Naš sadašnji program, u situaciji u kojoj se Italija danas nalazi, treba da bude odraz stava zauzetog godine 1919–1920. Taj program mora da odslika sadašnju objektivnu situaciju nezavisne klase sa mogućnostima koje se pružaju proletarijatu za samostalno delovanje. U današnjim političkim granicama, on treba da nastavi tradiciju vernog i sveopšteg tumača programa Komunističke internacionale. To je problem hitan, a parola koja je danas potrebna, glasi: vlast radnicima i seljacima. Tu parolu treba baciti u narod, prilagoditi je konkretnim italijanskim uslovima, pokazati kako ona izrasta iz svake epizode našeg nacionalnog života, kako ona poprima i sadrži sve zahteve mnoštva partija i tendencija u kojima je fašizam rastočio političku volju radničke a naročito seljačke mase. To naravno ne znači da bi trebalo da zanemarimo isključivo radnička i industrijska pitanja, naprotiv. Iskustvo je, pa i u Italiji, pokazalo koliki značaj su u ovom razdoblju dobile fabričke organizacije; od partijske ćelije do interne komisije, do predstavnštva cele mase. Smatramo, na primer, da danas ne postoji ni jedan reformista koji bi tvrdio da na radničkim izborima imaju pravo glasa samo organizovani. Ko god se seća borbi koje su se morale voditi oko tog pitanja, u rukama ima još jedan elemenat za odmeravanje napretka koji su pod pritiskom iskustva, reformisti doživeli. Sve probleme fabričke organizacije, mi ćemo, dakle, ponovno izneti na diskusiju, jer samo putem jedne moćne organizacije proletarijata, stvorene putem svih mogućih sistema u reakcionarnom režimu, borba za vlast radnika i seljaka, neće se pretvoriti u ponavljanje greške počinjene pokušajem zauzimanja fabrika.

U članku *Protiv pesimizma*, objavljenom u prošlom broju, ukazali smo na liniju koju naša partija treba da zastupa u odnosima sa Komunističkom internacionalom. Taj članak nije bio samo izraz mišljenja određenog pojedinca, već rezul-

tat celokupnog rada na usklađivanju i razmeni mišljenja između starih urednika i prijatelja časopisa *Ordine Nuovo*. To, dakle, nije bio početak, već rezultanta razmišljanja određene grupe drugova kojima se nikako ne može poricati da obogaćeni neposrednim iskustvom i navikli na dugogodišnji aktivni rad, ne znaju šta je našem pokretu potrebno. Članak je izazvao izvesne reakcije što nas nimalo ne iznenađuje, jer je neminovno da se, tokom tri godine terora, pa prema tome i nemogućnosti vođenja sveobuhvatne rasprave, među najbolje drugove uvuče duh izvesnog sektaškog frakcionaštva. Na osnovu ove izjave, možemo doći do niza zaključaka: međutim, čini nam se da je najvažniji zaključak da se mora predano raditi na podizanju masa u našoj Partiji i na politički nivo ravan onome koji su dostigle velike partije Internacionale. Mi smo danas, zbog uslova koje je stvorio beli teror, relativno mala partija, ali ne smemo gubiti iz vida da je naša današnja organizacija, s obzirom na uslove u kojima postoji i u kojima se razvija, elemenat određen da uokviri veliku masovnu partiju. Pod tim uglom treba da sagledamo sve naše probleme a i čak da donosimo sud o pojedinim drugevima. Često se vreme fašizma poređuje sa ratnim vremenom. Pa lepo, jedna od slabosti Socijalističke partije, neosporno je nemar koji je za vreme rata pokazala prema jezgri od 20–25000 socijalista koji su joj ostali verni, ne smatrajući ga organizacionim elementom širokih masa koje će joj posle sklapanja primirja, prići. I tako je 1919–20, to je jezgro potopio talas novih elemenata, a zajedno s njim tada je potopljena i organizaciona praksa, iskustvo koje je radnička klasa stekla u najmračnijim i najtežim godinama. Mi bismo bili zločinci kad bismo upali u istu grešku. Svaki današnji član partije, posle strogog izbora i odbira koji je sproveden, posle velikih žrtava koje su podnete, mora nam lično biti drag, odgovorni Centar mu mora pomoći da se uzdigne i napreduje, da iz doživljenih iskustava izvuče pouke i uputstva koja ona sadrži. U tom smislu *Ordine Nuovo*, u opštem okviru delatnosti Partije, na sebe uzima poseban zadatak.

Treba, dakle, organizovati onu dobru volju i jednodušnost koje su se već ispoljile. To je prvenstveno zadatak starih drugova i pretplatnika časopisa *Ordine Nuovo*. Rekli smo da u roku od šest meseci treba sakupiti 50000 lira, sumu potrebnu za obezbeđenje nezavisnosti časopisa. U tom cilju treba odrediti 500 drugova od kojih će svaki ozbiljno na sebe uzeti

zadatak da među svojim prijateljima i poznanicima, u roku od šest meseci, prikupi 1000 lira. Napravićemo spisak ljudi koji žele da u tom pogledu sa nama sarađuju: oni će u izvesnom smislu, biti naši poverenici. Upisivanje prilagodavaca može se obaviti na sledeće načine: 1) obični, sitniji prilozima od nekoliko soldi do mnogo lira 2) pretplata kao potpora 3) sume za pokriće početnih troškova jednog dopisnog kursa za organizatore i agitatore Partije: te sume ne bi trebalo da budu niže od 10 lira i davale bi pravo na izvestan broj lekcija koji će zavisiti od poštanskih i štamparskih troškova.

Mislim da ćemo putem tog mehanizma moći da ponovno stvorimo jedan aparat koji bi zamenio onaj iz 1919–1920. u slobodnom režimu i putem kog je časopis *Ordine Nuovo* održavao čvrste veze sa masama u fabrikama i sa radničkim kružocima. Dopisni kurs treba da bude prva faza jednog pokreta za otvaranje partijskih škola u kojima bi se obučavali organizatori i agitatori, boljševički ali ne maksimalistički nastrojeni, bolje rečeno ljudi koji ne bi bili grlati i imali široka pluća, već koji bi imali mozga u glavi. Zato ćemo uvek biti u dopisivanju sa najboljim drugovima, da bismo im ukazali na iskustva koja su na tom polju stečena u Rusiji i u drugim zemljama, da bismo ih usmerili, savetovali koje knjige treba čitati i koje metod primenjivati. Mišljenja sam da bi u tom pravcu mnogo trebalo da rade prvenstveno drugovi u emigraciji. Gde god u inostranstvu postoji grupa od 10 drugova, treba otvoriti partijsku školu. Najstariji i najiskusniji drugovi treba da u tim školama budu instruktori, da prenose na mlađe iskustvo, da rade na podizanju političkog nivoa masa. Neosporno je da se tim pedagoškim sredstvima ne može rešiti veliki istorijski problem duhovnog oslobođenja radničke klase, ali i ne mislimo da nadamo nekakvo utopističko rešenje tog problema. Mi preuzimamo zadatak da pomenuti problem rešimo u okvirima Partije koja se sastoji od ljudi koji su već samim tim što su pristalice Partije dokazali da su dostigli visok stepen duhovne emancipacije. Cilj nam je uzdizanje naših kadrova, njihovo osposobljavanje za suočavanje sa predstojećim borbama. Praktično, te borbe će se voditi na sledeće načine: plašeći se krvave reakcije, radnička klasa će izvesno vreme zazirati od revolucionarnih elemenata, želeći da ih vidi na praktičnom radu, želeći da proveri jesu li ozbiljni i stručni. Moramo se pripremiti da i na tom polju tučemo reformiste, koji su nesumnjivo partija koja danas raspolaze

sa najboljim i najbrojnijim kadrovima. Ako ne pokušamo da to ostvarimo, nikad nećemo napredovati. Davnašnji prijatelj časopisa *Ordine Nuovo*, naročito oni koji su radili u Torinu godina 1919–1920, najbolje mogu razumeti koliko je ovaj problem važan, jer se sećaju da smo u Torinu uspeli da reformiste uklonimo sa organizacionih položaja postepeno kako su se u okviru pokreta Fabričkih saveta pripremali drugovi radnici, sposobni za praktični rad a ne samo za klicanje: »Živela revolucija!« Sećaju se takođe kako se 1921. nije moglo oportuniste istisnuti sa nekih važnih uporišta kao što su Aleksandrija, Bijela, Verčeli, samo zato što nismo imali organizacioni kadar na visini zadatka. U tim središtima naša većina se rasturila radi naše organizacione slabosti. Naprotiv, u nekom središtu, na primer u Veneciji, dovoljan je bio samo jedan čovek, spreman čovek da bismo dobili većinu posle marljivog rada na propagandi i organizaciji fabričkih ćelija i sindikata. Iskustvo iz svih zemalja dokazuje sledeće: najpovoljnije situacije mogu, zbog slabosti kadrova revolucionarne partije, dobiti nepovoljan tok, parole služe samo da bi se ljudi privoleli da pristupe pokretu i da bi se dao opšti pravac širokim masama; najveća nesreća je ipak ako odgovorna partija ne pomišlja na organizaciju masa u praksi, na stvaranje jedne strukture koja bi ih disciplinovala tako da bi trajno i neprestano bile snažne; zauzimanje fabrika nas je naučilo mnogo čemu u tom smislu.

Da bi se partijske škole podržale, da bi im se pomoglo u radu, predlažemo da se objavi niz brošura i poneka knjiga. Od brošura preporučujemo: 1) rasprave o osnovama marksizma; 2) razlaganje i tumačenje parole vlade radnika i seljaka, primenjene u Italiji; 3) male priručnike za agitatore koji sadrže osnovne podatke o privrednom i političkom životu u Italiji, o italijanskim političkim partijama itd, to jest materijale neophodne za svakodnevnu propagandu koja se obično čita u građanskim listovima. Nameravamo da objavimo jedno izdanje *Komunističkog manifesta* na italijanskom sa napomenama druga D. Rijasanova. Te napomene su u celini samo analize naših doktrina na pristupačan način. Želimo i da odstampamo antologiju rasprava o istorijskom materijalizmu, to jest zbirku najznačajnijih odlomaka tekstova Marksa i Engelsa, antologiju koja bi bila uopštena slika dela te dvojice naših velikih učitelja.

Rezultati koji su dosad postignuti, ispunjavaju nas nadom da ćemo moći nastaviti i to sigurno i uspešno. Na posao, dakle: naši najbolji drugovi moraju se uveriti da je u ovom slučaju reč o političkom potvrđivanju, o manifestaciji životnosti i sposobnosti razvoja našeg pokreta, a prema tome i o anti-fašističkom i revolucionarnom nastupu.

(Prevedeno iz A. Gramsci: »Scritti politici«, str. 551-558)

Radnička demokratija

Krupan problem nameće se danas svakom socijalistu koji oseća živ smisao istorijske odgovornosti radničke klase i Partije koja predstavlja kritičku i delotvornu svest o misiji te klase.

Kako obuzdati ogromne društvene snage koje je oslobodio rat? Kako ih disciplinovati i dati im politički oblik koji bi imao sposobnosti da se normalno razvija, da se neprekidno dopunjuje sve dok ne postane okosnica socijalističke države, u kojoj će se oživotvoriti diktatura proletarijata? Kako čvrsto vezati sadašnjost za budućnost, zadovoljavajući hitne potrebe sadašnjosti i korisno radeći na stvaranju i »anticipiranju« budućnosti?

Cilj je ovoga napisa da podstakne na razmišljanje i delanje; da bude poziv najboljim i najsvesnijim radnicima da razmišljaju i, svako u svakoj oblasti, sarađuju na rešavanju ovoga problema, i postignu da pažnju drugova i udruženja usredsrede na ovaj problem. Samo iz zajedničkog i solidarnog rada na razjašnjavanju, ubeđivanju i uzajamnom vaspitanju rodiće se određena delotvorna akcija.

Socijalistička država potencijalno već postoji u karakterističnim ustanovama društvenog života eksploatisane radničke klase. Povezati te ustanove, uskladiti ih i odrediti u hijerarhiju po nadležnostima i vlasti, snažno ih centralizovati, poštujući pri tome potrebne autonomije i grupe, to znači stvoriti već sada istinsku radničku demokratiju, u delotvornom i aktivnom protivstavu sa buržoaskom državom, već sada spremnu da zameni buržoasku državu u svim njenim os-

novnim funkcijama upravljanja i vladanja nacionalnom imovinom.

Radničkim pokretom danas rukovode Socijalistička partija i Konfederacija rada; ali obavljanje društvene vlasti Partije i Konfederacije ostvaruje se, za velike radničke mase, indirektno, snagom prestiža i oduševljenja i autoritativnim pritiskom, pa čak i inercijom. Sfera prestiža Partije se svakodnevno širi, zahvata i dosad nedirnete narodne slojeve, pobuđuje u grupama i kod pojedinaca koji su dosad bili van političke borbe odobravanje i želju da korisno deluju za dolazak komunizma na vlast. Tim nesređenim i haotičnim energijama treba dati oblik i stalnu disciplinu, apsorbovati ih, srediti i pojačati, stvoriti od proleterske i poluproleterske klase organizovano društvo koje se vaspitava, koje stiče iskustvo, koje stiče odgovornu svest o dužnostima klasa koje su došle do vlasti u državi.

Socijalistička partija i strukovni savezi mogu obuhvatiti svu radničku klasu jedino upornim radom koji ima da traje godinama i desetinam godina. Oni se neće odmah poistovećiti s proleterskom državom; u komunističkim republikama oni, u stvari, nastavljaju da postoje nezavisno od države, kao pokretačke institucije (partija) ili institucije za kontrolu ili delimičnu realizaciju (sindikati). Partija mora i dalje da bude organ komunističkog vaspitanja, ognjište vere, čuvar doktrine, vrhovna vlast koja usklađuje i vodi cilju organizovane i disciplinovane snage radničke i seljačke klase. Upravo radi strogog vršenja ove svoje dužnosti, Partija ne može širom otvoriti vrata naletu novih pristalica, nenaviklih na odgovornost i disciplinu.

Ali društveni život radničke klase obiluje institucijama, raščlanjuje se u mnogobrojnim aktivnostima; upravo te institucije i te aktivnosti treba razvijati, organizovati u celini, povezati u širok i lako pokretljiv sistem koji će uključiti i disciplinovati čitavu radničku klasu.

Fabrika sa svojim unutrašnjim komisijama, socijalistički kružoci, seljačke zajednice – to su središta proleterskog života u kojima treba neposredno delovati.

Unutrašnje komisije su organi radničke demokratije, koje treba osloboditi ograničenja nametnutih od strane industrijalaca, i kojima treba uliti nov život i snagu. Unutrašnje komisije danas ograničavaju vlast kapitalista u fabrici i obavljaju funkcije arbitraže i discipline. Kad se razviju i ob-

ogate, ove komisije će sutra morati da budu organi proleter-ske vlasti koja zamenjuje kapitalista u svim njegovim korisnim funkcijama rukovođenja i administracije.

Već sada bi radnici morali prići biranju širokih pred-stavničkih skupština, odabranih među najboljim i najsvesnijim drugovima, pod parolom: »Sva vlast u fabrici radničkim komitetima«, ovo bi trebalo povezati s parolom: »Sva držav-na vlast radničkim i seljačkim savetima«.

Široko polje konkretne revolucionarne propagande otvorilo bi se za komuniste organizovane u Partiji i rejonskim kružocima. U skladu s gradskim sekcijama, kružoci bi morali popisati radničke snage u zoni i postati sedište rejonskog saveta fabričkih delegata, čvor koji vezuje i okuplja sve prole-ter-ske snage rejona. Izborni sistemi bi se mogli razlikovati, već prema veličini fabrika, ali bi trebalo nastojati da se izabe-re po jedan delegat na svakih petnaest radnika podeljenih na kategorije (kao što se radi po engleskim fabrikama), tako da se postupnim izborima dođe do komiteta fabričkih delegata, koji bi obuhvatao predstavnike čitavog radnog skupa (radni-ke, službenike, tehničare). Trebalo bi težiti da se u rejonski komitet uključe i delegati radnika drugih kategorija, nastanjenih u rejonu: kelenera, vozača, konduktera, železničara, čistača, privrednih nameštenika, trgovinskih pomoćnika itd . . .

Rejonski komitet bi morao da bude emancipacija celo-kupne radničke klase nastanjene u rejonu, legitimna i moćna emanacija, sposobna da učini da se poštuje disciplina, koja ima vlast, spontano datu, i da naredi trenutani i potpun pre-kid svakog rada u čitavom rejonu.

Rejonski komiteti bi prerasli u gradske komesarijate, koje bi kontrolisali i disciplinovali Socijalistička partija i strukovni savezi.

Takav sistem radničke demokratije (dopunjen odgovora-jućim seljačkim organizacijama) dao bi masama stalan oblik i disciplinu, bio bi sjajna škola političkog i administrativ-nog iskustva, i uključio bi mase do poslednjeg čoveka, navika-vajući ih na upornost i istrajnost, kao i na to da sebe smatraju vojskom na bojnopolju, kojoj je potrebna čvrsta pove-zanost ako ne želi da bude uništena i bačena u ropstvo.

Svaka fabrika bi organizovala jedan ili više pukova te vojske, sa svojim kaplarima, službama za vezu, oficirima, glavnim štabom – vlast koja bi bila data slobodnim izborom,

a ne autoritativno nametnuta. Preko zborova održavanih u fabrici, neprekidnim propagandnim radom i ubeđivanjem od strane najsvesnijih elemenata postigla bi se korenita izmena radničke psihologije, masa bi se bolje pripremila i osposobila za vršenje vlasti, rasprostranila bi se svest o pravima druga i radnika, konkretna i delotvorna svest, zato što je nastala spontano iz života i istorijskog iskustva.

Već smo rekli da je cilj ovih na brzinu iznetih beležaka samo to da podstaknu na razmišljanje i akciju. Svaki vid ovoga problema zasluživao bi široko i duboko razmatranje, objašnjavanje, pomoćne dopune u vezi s problemom. Ali jedino komunistička praksa može dati konkretno i potpuno rešenje problema socijalističkog života: zajednička diskusija koja s razumevanjem menja svesti i savesti ujedinjujući ih i ispunjavući delotvornim entuzijazmom. Reći istinu, zajednički doći do istine, to znači sprovesti komunističku i revolucionarnu akciju. Formula »diktatura proletarijata« mora da prestane da bude samo formula prilika za razmetanje revolucionarnom frazeologijom. Ko želi cilj, taj mora da hoće sredstva. Diktatura proletarijata je uspostavljanje nove, tipično proleTERSKE države, u kojoj se stiču institucionalna iskustva potčinjene klase, u kojoj društveni život radničke i seljačke klase postaje raširen i snažno organizovan sistem. Ovakva država se ne improvizuje: ruski komunisti boljševici već osam meseci rade na tome da rašire i učine konkretnom parolu: »Sva vlast sovjetima«, a sovjeti su bili poznati ruskim radnicima od 1905. godine. Italijanski komunisti treba da se posluže i obogate ruskim iskustvom i uštede vreme i posao: delo obnove zahtevaće već samo po sebi toliko vremena, toliko rada da bi mu trebalo posvetiti svaki dan i svako delo.

(Bez potpisa, napisali zajednički Antonio Gramši i Palmiro Toljati, *Ordine Nuovo* od 21. juna 1919. I, br. 7)

(A. Gramši: »Izabrana dela«, str. 153, 154, 155, 156)

Osvajanje države

Neke struje socijalističkog i proleTERSKOG pokreta izričito su postavile kao bitnu činjenicu revolucije organizovanje

radnika po struci, i na tome su zasnivale svoju propagandu i akciju. Na trenutak se učinilo da je sindikalistički pokret istinski tumač marksizma, prvi tumač istine.

Zablude sindikalizma sastoje se u tome što on kao trajnu činjenicu, kao večiti oblik udruživanja prihvata strukovni savez u sadašnjim oblicima i funkcijama, koji su nametnuti, a ne predloženi, pa prema tome ne mogu imati stalnu i predvidljivu liniju razvitka. Sindikalizam, koji se pojavio kao začetnik »spontane« tradicije slobodne trgovine, bio je, u stvari, jedna od mnogih kamuflaža jakobinskog i apstraktnog duha.

Otuda potiču zablude sindikalističke struje, koja nije uspjela da zameni socijalističku partiju u zadatku vaspitavanja radničke klase za revoluciju. Radnici i seljaci su osećali da je u čitavom razdoblju u kome vlasnička klasa i demokratsko-parlamentarna država diktiraju istorijske zakone uzaludan i smešan svaki pokušaj bekstva iz oblasti tih zakona. Izvesno je da u opštoj konfiguraciji koju je steklo društvo usled industrijske proizvodnje svaki čovek može aktivno učestvovati u životu i menjati sredinu jedino ukoliko deluje kao pojedinac – građanin, član demokratsko-parlamentarne države. Liberalno iskustvo nije uzaludno i ono se može prevazići tek onda kada smo ga stekli. Apolitičnost apolitičnih ljudi bila je samo degeneracija politike: poricati državu i boriti se protiv nje isto je toliko politička činjenica koliko i uključivanje u opštu istorijsku aktivnost koja se sjedinjuje u parlamentu i opštinama, narodnim institucijama države. Menja se kvalitet političke činjenice: sindikalisti su radili izvan stvarnosti i, prema tome, njihova je politika bila iz osnova pogrešna; socijalisti parlamentaristi delovali su u najdubljoj suštini stvari, mogli su i pogrešiti (čak su i počinili mnoge teške greške) ali nisu lutali u pogledu svoje akcije, i stoga su trijumfovali u »konkurenciji«. Velike mase, one koje svojim sudelovanjem objektivno menjaju društvene odnose, organizovale su se oko Socijalističke partije. Uprkos svim greškama i nedostacima, Partija je, u krajnjoj liniji, uspjela u svojoj misiji: name, da stvori nešto od proletera, koji pre nije bio ništa, da mu ulije svest, da oslobodilačkom pokretu da prav i životan smisao koji je, u opštim crtama, odgovarao procesu istorijskog razvitka ljudskog društva.

Najteža greška socijalističkog pokreta bila je slične prirode kao i ona koju su počinili sindikalisti. Učestvujući u opš-

toj aktivnosti ljudskog društva u državi, socijalisti su zaboravili da je trebalo da njihov stav u osnovi ostane kritički, stav antiteze. Pustili su da ih apsorbuje stvarnost, nisu je savladali.

Komunisti marksisti treba da se odlikuju psihologijom koju možemo nazvati »majeutičkom«¹. Njihova akcija nije prepuštanje toku događaja što ih određuju zakoni buržoaske konkurencije, nego stav kritičkog iščekivanja. Istorija je stalno nastajanje, i ona se, prema tome, u suštini ne može predvideti. Ali to ne znači da je sve »nepredvidljivo« u nastojanju istorije, naime, da istorijom vlada proizvoljnost i neodgovorna čud. Istorija je jednovremeno sloboda i nužnost. Institucije u čijem se razvoju i čijim se aktivnostima istorija oteľovľuje ponikle su i održavaju se jer imaju da ostvare neki zadatak i misiju. Ponikli su i razvili se određeni objektivni uslovi proizvodnje materijalnih dobara i duhovne svesti ljudi. Ako se ti objektivni uslovi, koji su po svojoj mehaničkoj prirodi skoro matematički izmerljivi menjaju, menja se i zbir odnosa koji regulišu i obrazuju ljudsko društvo, menja se stepen ljudske svesti; preobražava se društvena konfiguracija, krzľljaju tradicionalne institucije, postaju neprikladne za svoj zadatak, postaju ubitačne i predstavľjaju smetnju. Kada bi u nastojanju istorije inteligencija bila nesposobna da uhvati ritam, da ustanovi jedan proces, bio bi nemoguć život civilizacije: politički genij se poznaje upravo po sposobnosti da ovlada najvećim mogućim brojem konkretnih termina neophodnih i dovoljnih da se fiksira proces razvitka i, prema tome, po sposobnosti, dakle, da anticipira blisku i daleku budućnost i na liniji te intuicije da postavi aktivnost jedne države, da pokuša da ostvari sreću jednog naroda. U tom smislu je Karl Marks bio daleko najveći od savremenih političkih genija.

Socijalisti su, često slepo, prihvatili istorijsku stvarnost, proizvod kapitalističke inicijative; zapali su u psihološku grešku liberalnih ekonomista: poverovali su u večnosti institucija demokratske države, u njihovo bitno savršenstvo. Po njihovom mišľljenju, oblik demokratskih institucija može se

¹ maieutica – grčka reč koja znači: babička veština. Način diskusije kojim se protivnik, preko pitanja i odgovora, navodi da sam otkrije istine koje su latentno postojale u njegovom duhu. Metoda kojim se Sokrat služio u svojim dijalozima. – Prim. red.

popraviti, tu i tamo doterati, ali se u osnovi mora poštovati. Primer takve ograničeno tašte psihologije imamo u-minoskoj¹ oceni Filipa Turatija, prema kojoj parlament stoji prema sovjetu kao grad prema varvarskoj hordi.

Iz tog pogrešnog shvatanja o istorijskom nastojanju, iz zastarele taktike kompromisa i »kretenski« parlamentariističke taktike rađa se današnja formula o »osvajanju države«.

Mi smo uvereni, posle revolucionarnih iskustava Rusije, Mađarske i Nemačke, da se socijalistička država ne može uobličiti u institucijama kapitalističke države, nego je ona iz osnova nova tvorevina u odnosu na njih, ako ne u odnosu na istoriju proletarijata. Institucije kapitalističke države su organizovane u cilju slobodne konkurencije; nije dovoljno promeniti kadar da bi se njihova aktivnost usmerila u drugom pravcu. Socijalistička država još ne znači komunizam, to jest ustanovljavanje solidarne ekonomske prakse i navike nego je to prelazna država čiji je zadatak da ukine konkurenciju ukidanjem privatne svojine, klasa, nacionalnih privreda: taj zadatak ne može ostvariti parlamentarna demokratija. Formulu »osvajanje države« treba shvatiti u ovom smislu: stvaranje novog tipa države, nastalog iz društvenog iskustva koje je stekla proleterska klasa, i konstituisanje te države u demokratsko-parlamentarnu.

(Isto, str. 158, 159, 160)

Sindikati i saveti

Proleterska diktatura se može uobličiti u jednu vrstu organizacije specifične za samu aktivnost proizvođača, a ne nadničara, robova kapitala. Fabrički savet je prva ćelija te organizacije. Pošto su u svetu zastupljene sve radne grane, u skladu s doprinosom koji svaka struka i svaka radna grana daje za izradu predmeta koji fabrika proizvodi za zajednicu, institucija je klasna, društvena. Razlog njenog postojanja leži

¹ Po mitološkom kralju kritskom, Minosu, Zevsovom sinu. U šalji-vom tonu se to ime upotrebljava u italijanskom jeziku da bi se reklo za nekoga da je »mrgodan i neumoljiv sudija«. Prema tome, »minoska ocena« – oštra i bespogovorna ocena. – Prim. red.

u radu, u industrijskoj proizvodnji, odnosno u jednoj stalnoj činjenici, a ne više u nadnici, u podeli klasa – u jednoj, znači, prolaznoj činjenici koju upravo želimo da prevaziđemo.

Zbog toga savet ostvaruje jedinstvo radničke klase, daje masama koheziju i oblik koji su iste prirode kao i kohezija i oblik koje masa prima u opštoj organizaciji društva.

Fabrički savet je obrazac proleTERSKE države. Svi problemi vezani za organizaciju proleTERSKE države vezani su za organizaciju saveta. I u jednom i u drugom gubi se pojam građanina i na njegovo mesto dolazi pojam druga; saradnja u cilju dobre i korisne proizvodnje razvija solidarnost, umnožava prisne i bratske veze. Svaki čovek je neophodan, svako je na svom mestu i svako ima neku funkciju i neko mesto. Čak i najveća neznanica i najzaostaliји radnik, čak i najuoobraženiji i »najugledniji« inženjer stiže najzad svest o toj istini u iskustvima fabričke organizacije: svi naposljetku stiču komunističku svest da bi shvatili veliki napredak koji komunistička privreda predstavlja u odnosu na kapitalistu. Svet je najprikladniji organ uzajamnog vaspitanja i razvijanja novog društvenog duha, koji je proletarijat uspeo da izrazi na osnovu života i plodnog iskustva radne zajednice. Radnička solidarnost, koja se u sindikatu razvijala u borbi protiv kapitalizma, u pitanjima i žrtvama, ta solidarnost je u savetu pozitivna, trajna, oličena i u najnevažnijem trenutku industrijske proizvodnje, sadržana u radosnoj svesti da je čovek organska celina, homogen i čvrst sistem koji, korisno radeći i nesebično proizvodeći društveno bogatstvo potvrđuje svoju suverenost, potvrđuje svoju vlast i ostvaruje svoju stvaralačku istorijsku slobodu.

Postojanje jedne organizacije u koju bi se radnička klasa uključila u svojoj homogenosti proizvodne klase, i koja bi omogućila spontan i slobodan procvat rukovodstva i dostojnih i sposobnih ličnosti, značajno će se odraziti na konstituciju i duh koji pokreće aktivnost sindikata.

I fabrički savet se zasniva na struci. U svakom odeljenju radnici se dele na ekipe i svaka ekipa je radna jedinica (strukovna); savet upravo sačinjavaju komesari, koje radnici biraju po struci (ekipi) odeljenja. Ali sindikat se zasniva na pojedincu, a savet na organskom i konkretnom strukovnom jedinstvu, koje se ostvaruje u disciplinovanju industrijskog procesa. Ekipa (struka) oseća da se izdvaja u homogenom telu klase, ali u istom trenutku oseća da je uključena u sistem

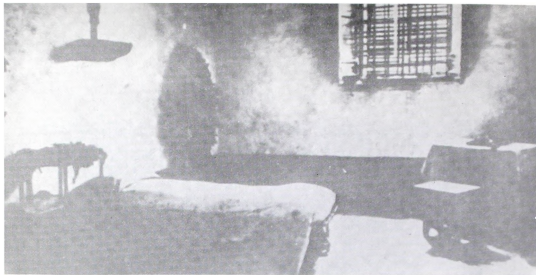
discipline i reda, koji svojim tačnim i preciznim funkcionisanjem omogućuje razvoj proizvodnje. Kao ekonomski i politički interes, struka je neizdvojen i savršeno solidaran deo s telom klase; ona se u klasi izdvaja po tehničkom interesu i razvoju posebnog instrumenta koji upotrebljava u radu. Na isti način, sve su industrije homogene i solidarne u cilju ostvarivanja savršene proizvodnje, raspodele i društvene akumulacije bogatstva; ali svaka industrija ima odvojene interese što se tiče tehničke organizacije njene specifične delatnosti.

Postojanje sveta daje radnicima direktnu odgovornost u proizvodnji, navodi ih na poboljšanje rada, uvodi svesnu i voljnu disciplinu, stvara psihologiju proizvođača, stvaralaca istorije. Radnici unose u sindikat tu novu svest, i od obične aktivnosti klasne borbe sindikat se sada posvećuje osnovnom radu, naime da privrednom životu i tehnici rada da nov lik; posvećuje se izgrađivanju oblika privrednog i stručnog tehničkog života svojstvenog komunističkoj civilizaciji. U tom smislu sindikati, koji su obrazovani od najboljih i najsvesnijih radnika, ostvaruju vrhunski trenutak klasne borbe i diktature proletarijata: oni stvaraju objektivne uslove u kojima klase više ne mogu postojati niti vaskrsnuti. . . .

(Isto str. 164, 165, 166)

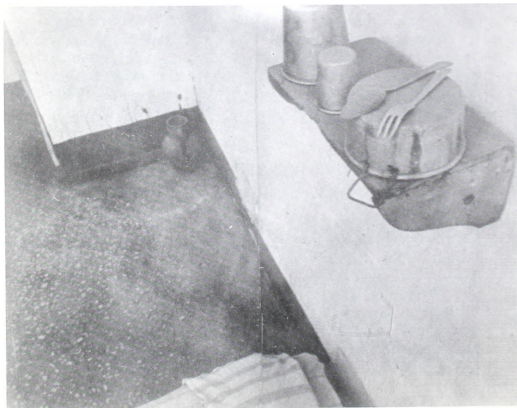

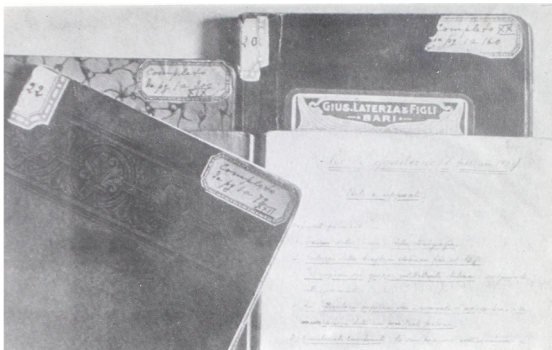
1. Pogled na deo spoljnih zidova stare robijašnice u Turlju u kojoj je Gramši tamnovao više od pet godina

2. Celija u kaznionici u Turižu kod Baritja u kojoj je Gramšl izdržavao kaznu

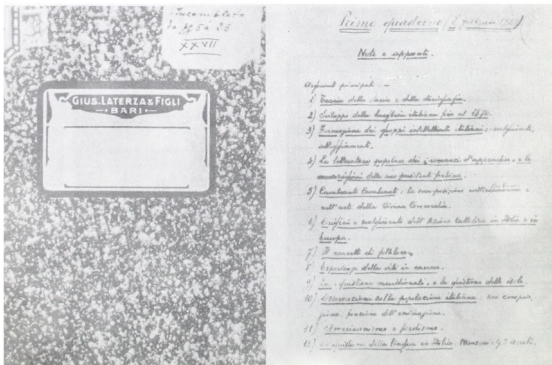
3. Limeno posude kojim se zatvorenik služio

•Zatvorske sveske• u kojima je Gramšl za vreme tamnovanja ispisao svoje veliko teoretsko i filozofsko delo

Naslovna strana i prva strana prve sveske na kojoj je Gramšl napisao teme koje će obradivati i pisati

ROMAIN ROLLAND
**ANTONIO
 GRAMSCI**

CEUX QUI MEURENT
 LES PRISONS DE

MONTESPIZIO DI UN OPU
 ARCERI DI MUSSOLINI

ANTONIO

EST LE SYMBOLE VIVANT
 LES VICTIMES DU FASCISME
 EST LE DRAPEAU DE
 COMBATTANTS ANTIFASCISTES
 Et luttent pour sa libération sans condi-
 LUTTONS :
 Pour la libération des trois cents déportés
 de Ponsa, emprisonnés par le gouverne-
 nement fasciste !
 Pour l'amnistie à toutes les victimes emprisonnées par le Fascisme !
 Pour l'abolition du Tribunal Spécial que
 l'on veut rendre permanent !
 Ponsa ont été arrêtés et enfermés
 sans avoir protesté contre une mesure
 qui arrache le droit d'habiter
 et transforme le régime

FACTORY MASS MEETING
 Wednesday, January 16, 8:30 p.m.
 IRVING PLAZA HALL

BYE WINDS
 TONY NEWER
 TOM DI PAZIO

RICHARD B. MOCKEY

7. Tatjana Suht

8. Gramšljeva supruga Julija Suht sa sinovima Delijom i Duijanom

...tano
...
alimentari.

5 novembre 1928

Carissima mamma, ho ricevuto la tua carezza del
24 ottobre, la rifaccio, il libro di Paolo. Ho molti ricordi
della notte della tua infanzia. E una notte con me,
per la sera, ho cura da Carlo mi suggerisce poco avanti pochi di
lavori al lavoro, domandando che cosa significati a una opera
la nostra economia; e così che sia meglio far noti, dopo aver
della il piacere del santuario di riprendere alcuni spiriti di
...

Cattina mi dice che vuol sapere da Carlo la data precisa
in cui è stato presentata la pratica che avete fatto per obli-
de in un momento da scrivere o il nome della persona alla
quale la pratica è stata presentata. Sembra che subito, perché dico
che potrà fare appoggiare molto convenientemente. Ho già
di questo libro la cura, per Cattina, glielo scriverei a Milano
(via Reno 14) con le notizie che domando. Le ho già scritto
l'altro sotto le notizie sui bambini, che sono buone. Così tu
a Cattina perché ti mandi la fotografia stessa per che si
fatti, per mandare di quella che ha ricevuto da un vostro.

100 Jedna od poslednjih fotografija pre početka dugogodišnjeg tamnovanja koje ga je psihički i fizički unisilo

L'Unità

L'assassinio di Gramsci accende nel cuore di ogni italiano il sacro fuoco della libertà!

Dalle mani del carnefice dobbiamo strappare ad ogni costo tutti i detenuti politici

spirerà

L'Informateur Italien

Il est mort!

QUI ETAIT GRAMSCI

IL GRIDO DEL POPOLO

ANTONIO GRAMSCI E' MORTO!

Il fascismo lo ha assassinato!

Manifestiamo dappertutto contro questo nuovo delitto: Esigiamo la liberazione degli altri combattenti della libertà in pericolo di vita!

L'estreme salute del Partito

Una guerra del Capo del Partito Comunista e del proletariato d'Italia

GIUSTIZIA E LIBERTÀ

LA NOTIZIA DELLA MORTI DEL POPOLO

11. Vesti o smrti Antonija Gramšija i saopštenja Medunarodnog komiteta za pomoc žrtvama italijanskog fašizma

PISMA IZ ZATVORA

Izbor i prevod:
JUGANA STOJANOVIĆ

Rim, 20. novembar 1926.

Moja najdraža Julka¹,

Sećaš li se jednog od tvojih poslednjih pisama? (To je bilo poslednje pismo koje sam primio i pročitao.) Pisala si mi da smo nas dvoje još dovoljno mladi da bismo se mogli nadati da ćemo zajedno gledati kako rastu naša deca. Danas treba da se toga živo setiš, da na to silno misliš kad god na mene misliš i dovodiš me u vezu sa decom. Siguran sam da ćeš biti jaka i hrabra, kakva si uvek i bila. Sada čak to moraš biti i više kako bi deca rasla na miru i u pravom smislu reči bila dostojna tebe. Mnogo, mnogo sam razmišljao ovih dana. Pokušao sam da zamislim kako će se razvijati naš budući život, jer ću sigurno dugo biti bez vesti o vama i sećao sam se prošlosti koja je izvor moje snage i beskrajnog pouzdanja. Ja jesam i biću jak. Mnogo te volim i želim da ponovo vidim Tebe i našu dečicu. Zaokuplja me pomalo misao kako rešavate materijalne probleme. Možeš li stići da svojim radom sve podmiriš? Smatram da ne bi bilo nedostojno nas, a niti suviše, kad bi zatražila malu pomoć. Hteo bih da te ubedim u to da me poslušáš i obratiš se mojim prijateljima. Bićeš mirnija i jača kad budeš znala da si zaštićena od svih neprilika. Kako vidiš, osećanje odgovornosti ozbiljnog roditelja još me muči.

Najdraža moja, ne bih želeo da te na bilo koji način uznemirim: malo sam posustao, jer veoma malo spavam i zato ne, mogu da ti napišem sve što bih hteo i kako bih hteo. Želeo bih da osetiš silno, silno svu moju ljubav i da ti poklanjam puno poverenje. Poljubi sve tvoje, veoma nežno te grlim, kao i decu.

Antonio

¹ Supruzi, iz zatvora Redina Čeli

Rim, 20. novembar 1926.

Najdraža mama,

Ovih dana mnogo sam mislio na tebe. Mislio sam kako ti upravo zadajem nov bol, i to sad u tvojim godinama i posle svih nedaća koje si preturila preko glave. Treba uprkos svemu da budeš jaka kao što sam jak ja, i da mi oprostiš svom nežnošću svoje bezmerne ljubavi i dobrote. Saznanje da si jaka i da strpljivo podnosiš bol, i mene će ojačati. Misli na to i kad mi budeš pisala na adresu koju ću ti poslati, u tom pogledu me umiri.

Ja sam smiren i spokojan. Moralno sam bio spreman na sve. Pokušaću da i fizički prebrodim teškoće u koje mogu zapasti i da održim ravnotežu. Poznaješ mi narav i svesna si da uvek negde duboko u meni tinja iskra veselosti i šaljivosti. To će mi pomoći da živim.

Još ti nisam pisao da mi se rodilo drugo dete. Zove se Đulijano i pišu mi da je krepak i da dobro napreduje. Delio je ovih poslednjih nedelja imao šarlah, iako u blagoj formi, ali ne znam kako je sada. Samo znam da je prebrodio krizu i da se oporavlja. Nemoj brinuti za svoje unučice, njihova mama je veoma jaka i svojim radom će ih dobro obezbediti.

Najdraža mama, nemam više snage da nastavim. Pisao sam i druga pisma, mislio sam o mnogo čemu i bdenje me je malo zamorilo. Uteši sve. Kaži svima da ne moraju da me se stide i da treba da se uzdignu iznad prostačkog i sitnog palanačkog morala. Kaži Karlu da sada prvenstveno na njemu leži obaveza da misli na vas, da bude ozbiljan i vredan. Gracijeta i Terezina treba da budu hrabre i smirene, naročito Terezina, ako očekuje drugo dete, kako mi je pisala. Tako mora da bude jak i tata. Svi moji dragi, ovog trenutka posebno, srce mi se cepa kad pomislim da nisam uvek prema vama bio ljubazan i dobar kao što je trebalo da budem i kako vi to zaslužujete. Ipak me uvek volite i sećajte me se.

Sve vas ljubim. A tebi, draga mama, zagrljaj i bezbroj poljubaca.

Nino

P.S. – Zagrljaj Paolu¹ i neka uvek voli svoju dragu Terezinu i prema njoj bude dobar.

Poljubac Edmeji i Franku.

Antonio

¹ Paolo Paulesu, Terezin muž, Edmeja i Franko su Gramšijeva bratnica i sestrić, prva je kćerka njegovog brata Đenara, drugi sin njegove sestre Terezine. Gracijeta i Karlo su Gramšijevi sestra i brat. Gracijeta je srednje dete, Karlo je najmlađi.

15. I 1927.

Draga moja Julka,

Želim da ti *ukratko* opišem svoj svakodnevni život kako bi mogla da ga pratiš i *povremeno* iz njega izdvojiš neko mesto. Kako ti je poznato, jer Tanja te je svakako o tome pismeno obavestila, stanujem sa još četiri prijatelja, među kojima je i inženjer Bordiga iz Napulja, koga možda poznaješ po imenu. Ostala trojica su: jedan bivši poslanik reformističke struje iz Peruje, advokat Zbaraljini i dvojica prijatelja iz Abruca. Sada delim sobu sa jednim od tih ljudi iz Abruca, po imenu Pjer Ventura. Ranije nas je u toj sobi bilo trojica, jer ju je sa nama delio i bivši poslanik maksimalističke struje iz Verone, Paolo Konka, jedan simpatičan radnik, koji nam noću nije davao da spavamo, jer ga je morila misao na ženu. Uzdisao je, duvao, zatim bi upalio svetlost, pušio, prosto se trovao cigaretama. Žena mu je najzad došla na Ustiku da bi se pridružila mužu, pa nas je Konka napustio. Dakle, sada nas je petorica: podeljeni smo u tri male spavaonice (to ti je cela kuća). Imamo na raspolaganju divnu terasu sa koje se danju oduševljavamo beskrajnim prostranstvom mora, a noću nebeskim svodom. Nebo je čisto, nema onog dima koji se diže u gradu, pa zato potpuno uživamo u toj lepoti. Boje morske vode i neba zaista su izvanredne po raznovrsnosti i utisku dubine koji ostavljaju. Video sam ovde duge, jedinstvene, kao nikad dosad u životu.

Ujutru obično prvi ustajem. Inženjer Bordiga tvrdi da mi je u tom trenutku korak osoben, to je korak čoveka koji još nije popio kafu i pomalo nestrpljivo to očekuje. Sam kuvam kafu, jer nisam uspeo da ubedim Bordigu da je on kuva, pošto je veoma obdaren za kuvarske veštine. Zatim počinje naš život: idemo u školu, kao nastavnici i kao đaci. Ako se tog dana deli pošta, odlazimo na obalu i nestrpljivo očekujemo mali parobrod. Ako zbog nevremena pošta ne dođe, dan nam je propao i lica nam se smrknu. U podne ručamo: ja učestvujem u zajedničkim vođenju kuhinje i upravo danas je na mene red da budem kelner i kuhinjski momak. Ne znam još da li mi predstoji ljuštenje krompira, trebljenje sočiva ili čišćenje salate pre posluživanja za stolom. Moj prvi nastup je očekivan sa velikim nestrpljenjem: nekoliko prijatelja me je htelo zameniti na tom poslu, ali ja sam bio nepokolebljiv u želji da obavim svoj deo posla. Uveče u 8 moramo se vratiti u naše prebivalište. Katkad nas poseti

straža da proveriti jesmo li zaista kod kuće. Za razliku od običnih zatvorenika, nas ne zaključavaju spolja. Razlikujemo se od drugih i po tome što nam je dozvoljeno da ostanemo napolju do 8 a ne samo do 5. Možemo dobiti dozvolu i za večernji izlazak, ako se za to javi potreba. U kući, uveče, kartamo se. Nikad dosad nisam se kartao. Bordiga tvrdi da imam smisla za tu igru i da ću se razviti u dobrog kartaroša i veštog pokeraša. Već sam uredio malu biblioteku i mogu čitati i učiti. Zbog knjiga i novina koje dobijam, već sam se posvađao sa Bordigom koji veoma greši kad smatra da sam ja strašno neuredan. Iza mojih leđa pravi nered među mojim stvarima, pod izgovorom da mora uneti malo simetrije i smisla za arhitekturu, a u stvari posle toga ne mogu ništa da nađem u tom simetričnom »zamešateljstvu« koje mi on napravi.

Najdraža Julka, piši mi opširno o svom životu i o deci. Čim budeš mogla, pošalji mi Đulijanovu sliku. Da li Delka i dalje lepo napreduje? Je li mu ponovno izrasla kosa? Da li je bolest ostavila kakve posledice? Opširno mi piši o Đulijanu. Je li Đenija ozdravila? Grlim te čvrsto, čvrsto.

Antonio

26. februar 1927.

Najdraža mama,

Od sedmog februara nalazim se u Milanu u Istražnom zatvoru San Vitore. Sa Ustike sam krenuo 20. januara pa su mi ovamo poslali jedno tvoje pismo, bez datuma, ali pretpostavljam da je pisano početkom februara. Nemoj brinuti zbog ove promene, ona samo u izvesnoj meri menja moj položaj – tek malo više neprijatnosti i smetnji, ništa drugo. Ne želim čak ni da ti podrobnije pišem u čemu se sastoji optužba, protiv mene jer ni sam nisam uspeo dosad da je potpuno shvatim. Neosporno, reč je u uobičajenim političkim pitanjima, zbog kojih sam već bio osuđen na pet godina progonstva na Ustiku. Treba biti strpljiv, a ja ti obilujem strpljenjem, imam ga napretek, na tone, na vagone, pune kuće (sećaš li se kako je govorio Karlo kad je bio mali i jeo neki ukusni kolač? »Želeo bih da ga imam punih stotinu kuća.«) Ja strpljenja imam kantu domus e prus.¹

¹ Na sardinskom narečju: »stotinu kuća i više«.

Međutim trebalo bi da i ti budeš strpljiva i dobra. Naprotiv, iz tvoga pisma vidim da si u sasvim suprotnom duševnom stanju. Pišeš da se osećaš starom, itd. E, vidiš, a ja sam duboko uveren da si ti još uvek u snazi, da si izdržljiva. Uprkos tvojim godinama i svemu što si propatila, kao i teškom radu koji te je u životu pratio.

Corrias, corriazzo,¹ sećaš li se? Siguran sam da ćemo se jednom okupiti svi: sinovi, unuci i možda, ko zna, praunuci i da ćemo prirediti veličanstvenu gozbu sa kulurzones i pardulas i zippulas i pippias de zuccuru i figu sigada² (ipak ne od onih suvih smokava čuvene teta-Marije Tadasuni). Verujem da će se Deliju dopasti pirichittos i pippias de zuccuru. Mislim da hoće, pa da će i on reći da bi voleo da ih ima punih stotinu kuća. Ne bi verovala koliko liči na Marija i na Karla kad su bili mali, koliko se sećam, naročito na Karla, posebno po nosu koji je u Karla tada bio prilično nerazvijen.

Nekad mislim o svemu tome i sa zadovoljstvom se sećam događaja i prizora iz dečakog doba. U njima, doduše, nalazim mnogo bola i mnogo patnje, ali i nečeg veselog i lepog. A onda, tu si uvek ti, draga mama, i tvoje vredne ruke, uvek spremna da nam olakšaš muku i da svaku stvar učiniš korisnijom. Sećaš se kako sam stajao u zasedi da bih video kuva li se dobra kafa, bez ječma i sličnog đubreta? Vidiš kad mislim o svemu tome, mislim da Edmeja neće imati tih uspomena kad bude odrasla i da će to presudno uticati na njen karakter. Biće suviše osetljiva i sentimentalna, što nije mnogo preporučljivo u ovom surovom vremenu u kome živimo. Pošto i Edmeja treba da sama nađe mesto pod suncem, ne smemo zaboraviti da joj moramo dati moralnu podršku, sprečiti je da raste okružena samo ljudima koje je život u našem mestu pretvorio u fosile. Mislim da biste joj mogli objasniti, veoma obazrivo, naravno, zašto se Nanaro njome mnogo ne bavi i na prvi pogled se čini da je zanemaruje. Morate joj objasniti da se njen otac sada ne može vratiti iz inostranstva i kako se to desilo zato što je Nanaro, kao ja i mnogi drugi, mislio kako bi mnoge Edmeje koje žive u ovom svetu, trebalo da imaju bolje detinjstvo od našeg a i od tog njenog. I treba da joj kažete, uopšte ne krijući, da sam ja u zatvoru, kao što je

¹ Igra reči između imena Korijas, devojačkog prezimena Gramšijeve majke i corriazza, što na sardinskom narečju znači »otporan«, »tvrdokoran«.

² Kulurzones su rafoli od sira, pardulas i zippulas, naročiti sardinski kolači. Figa sigada, kao i pappias de zuccuru su slatkiši u obliku lutke.

njen otac u inostranstvu. Naravno, pri tom morate voditi računa o njenim godinama, uvažiti njenu posebnu narav i nastojati da se, sirotica, mnogo ne ožalosti, ali ipak joj treba reći istinu i na taj način joj pomoći da se razvije u jaku, srčanu, izdržljivu ličnost, otpornu prema patnji i životnim tegobama.

Najdraža mama, nemoj brinuti o meni i nemoj misliti da se ne osećam dobro. U granicama mogućnosti, meni je dobro. Imam čeliju izvan kategorije, to jest prilično udobnu postelju: čak imam i ogledalo u kome se ogledam. Primam sa jednog majura dva obroka dnevno, ujutru uzimam pola litre mleka. Imam na raspolaganju i jedan rešo tako da mogu zagrejati jelo i skuhati kafu. Čitam šest novina dnevno i osam knjiga nedeljno, a osim toga ilustrovane i humorističke listove. Pušim cigarete »makedonija«. Jednom rečju, u materijalnom pogledu ni u čemu ne oskudevam. Ne mogu da pišem koliko želim i poštu primam veoma neredovno, to je tačno. Već mesec i po dana nemam vesti od Đulije i ništa ne znam o mojoj deci i zato ti o nji-ma ništa ne mogu ni pisati. Ipak znam, da su materijalno dobro obezbeđeni i da Delio i Đulijano imaju sve što im je potrebno.

Kad već govorimo o tome, moram ti reći da sam dobio divnu Deliovu fotografiju koju su sigurno i tebi poslali. Ako si je primila, piši mi o tvojim utiscima.

Najdraža mama, obećavam da ću ti pisati bar svake treće nedelje i da ću te obradovati. I ti meni piši i reci Karlu, Gracijeti, Terezini, tati, pa čak i Edmeji da mi pišu. Mislim da je Edmeja već napredovala i da ume da sastavi neko pisamce. Svako pismo koje primim, za mene je velika uteha i velika razonoda.

Nežno vas sve grlim, a tebi, najdraža mama, najnežniji zagrljaj.

Nino

Moja adresa je sada: Istražni zatvor – Milano

19. III 1927.

Draga Tanja,

Ove nedelje sam primio tvoje dve karte, jednu od 9, a drugu od 11. marta. Međutim, nisam primio pismo koje pominješ. Mislio sam da će mi tvoju poštu poslati sa Ustike, dok mi je na-

protiv sa ostrva stigao paket knjiga i pisar koji mi ih je dostavio obavestio me je da se u paketu nalaze i zatvorena pisma i dopisnice koje mora da pregleda kontrolna služba. Nadam se da ću ih ovih dana primiti.

Hvala ti što si me obavestila kako su Đulija i deca. Ne uspevam da neposredno pišem Đuliji, očekujući da primim neko njeno pismo, pa makar i sa velikim zakašnjenjem. Mogu misliti u kakvom se duševnom, pored fizičkog, stanja nalazi, i to iz mnogo razloga. Sigurno se veoma uplašila te bolesti. Jadni Delio, prvo šarlah, pa grip za tako kratko vreme! Piši ti babi Luli¹ i moli je da me opširno izvesti na italijanskom ili na francuskom jeziku, kako može (uostalom možeš mi ti poslati samo prevod) i neka mi opiše, potanko, kako deca žive, šta rade. Čvrsto sam uveren da bolje od mama umeju babe da opišu decu i sve što ona rade, realno i konkretno, one su objektivnije, a osim toga imaju iskustva jer su već prevalile ceo jedan životni put. Sve bih rekao da je nežnost baki sadržajnije od nežnosti mama (Đulija se na ovo ipak ne bi trebalo da uvredi i da me smatra gorim no što jesam). Prosto ne znam šta da ti savetujem u pogledu Đulijana. U toj oblasti sam već jednom pogrešio kad je u pitanju bio Delio. Možda bih sam umeo da mu napravim nešto prikladno da sam u mogućnosti da bude uz njega. Osloni se na svoj ukus i izaberi nešto u moje ime. Ovih dana sam napravio jednu loptu od presovane papirne mase koja se sada suši. Mislim da neće biti moguće da je pošaljem Deliju. Uostalom, još nisam smislio kako da je lakiram, a bez laka bi se mogla raspasti od vlage.

Život mi je uvek podjednako jednoličan. I studiranje je mnogo teže no što to na prvi pogled izgleda. Primio sam nekoliko knjiga i zaista čitam mnogo (pored novina, više od jedne knjige na dan) ali nije reč o tome. Na drugo ja mislim (pojava koja se može zapaziti kod svih zatvorenika) – trebalo bi učiniti nešto »für ewig«, prema jednoj složenoj Geteovoj ideji koja je, sećam se, mnogo zaokupljala našeg Paskolija². Drugim rečima, hteo bih, prema unapred utvrđenom planu, da se marljivo i sistematski pozabavim nekim sadržajem koji bi me zaokupio toliko da bi se od toga moj unutrašnji život sredio i usredsredio. Do sada sam mislio na četiri teme, pa je i to znak da ne mogu

¹ Delio i Đulijano su tako iz milošte zvali babu po majci kod koje su živeli.

² »Za večnost«. U pogledu Paskolija, vidi pesmu »Zauvek« u zbirci »Pesme iz Kastelvikija«.

da se saberem i usmerim u jednom pravcu. Evo tih tema: 1. istraživanje nastajanja javnoga mnjenja u Italiji u prošleme veku, drugim rečima, istraživanje o italijanskim intelektualcima, njihovo poreklo, njihovo grupisanje prema strujanjima kulture, njihovi različiti načini mišljenja, itd, itd. Tema u najvećoj meri sugestivna a ja, naravno, mogu samo da je skiciram u glavnim crtama s obzirom da mi nikako ne može biti pružen na uvid ogroman materijal koji bi mi bio potreban. Sećaš li se ishitrenog i neobično površnog mog napisa o Južnoj Italiji i o značaju B. Kročea.¹ Pa lepo; hteo bih da tu temu koju sam nekad samo skicirao, veoma opširno razradim i to sa jednog »objektivnog« stanovišta, »für ewig« – 2. jedna studija o uporednoj lingvistici. Ni manje ni više! No ima li ičeg »objektivnijeg« i »für ewig« od toga? Naravno, obradio bih samo metodološku i isključivo teoretsku stranu teme, koja nikad nije potpuno i sistematski obrađena sa novog stanovišta neologista protiv neogramatičara. (Draga Tanja, jesam li te ovim pismom prestravio?) Jedna od najvećih intelektualnih »griza savesti« u mom životu je što sam ujeo za srce svog dobrog profesora Bartolija² sa univerziteta u Torinu koji je bio uveren da sam ja arhandel, pošto on, pripadajući istoj generaciji i milionima akademskih niti spojen sa tim društvom najpodlijih ljudi, nije smeo da u svojim izlaganjima prekorači granicu utvrđenu konvencijama i poštovanjem prema starim nadgrobnim spomenicima učenosti. – 3. jedna studija o Pirandelovom pozorištu i o promeni pozorišnog ukusa u Italiji čiji predstavnik je bio Pirandelo i čija je zasluga da se taj ukus razvio. Znaš li ti da sam ja, mnogo pre Adrijana Tilgera, otkrio Pirandelovo pozorište i doprineo njegovoj popularizaciji? O Piranelu sam pisao mnogo, od 1915. do 1920. tako da sam mogao sastaviti knjižicu od 200 strana³ i tada su moje postavke bile originalne, nisu imale uzora. Pirandela su ili ljubazno podnosili ili otvoreno ismejvali. – 4. esej o romanima

¹ Reč je o nedovršenom eseju »Neke teme o Južnom pitanju« koji je Gramsci pisao oktobra 1926, nekoliko nedelja pre hapšenja. Rukopis koji nije otkriven prilikom policijskog pretresa, spasen je, a na sigurno mesto ga je spremila, početkom 1927, Kamila Ravera, koja ga je odnela u Švajcarsku. Esaj je prvi put objavljen u Francuskoj u časopisu I.K.P. *Radnička država*, g. IV, 1930. I, str. 9.

² Mateo Đulio Bartoli (1873–1946), profesor lingvistike na univerzitetu u Torinu.

³ U pozorišnim kritikama pisanim za torinsko izdanje lista *Avanti!* između 1916. i 1920. Od Tilgerovih studija o Piranelu vidi one koje su unete u knjige »Glasovi vremena«, Izd. Libreria di Scienze e Lettere, Rim 1921. i »Studije o savremenom pozorištu« Rim, 1923.

u nastavcima, o podliscima i ukusu masa u literaturi. To mi je palo na pamet kad sam pročitao vest o smrti Serafina Renci, glumca jedne pozorišne trupe koja je prikazivala drame na otvorenom prostoru a koje su u stvari odraz feljionističnog u pozorištu i sećam se koliko sam se samo zabavljao kad god bih išao da ga slušam, jer to su bile dvostruke predstave; nemir, raspaljene strasti, upadice naroda sigurno nisu bili manje zanimljivi od onog što se zbivalo na pozornici.

Sta misliš o svemu tome? U stvari, kad se malo pažljivije pogleda, ove četiri teme su jedinstvene: stvaralački duh naroda u različitim fazama i na raznim stepenima svoga razvoja podjednako se nalazi u osnovi sve četiri teme. Piši mi o svojim utiscima. Mnogo verujem u tvoju razboritost i u pouzdanost tvojih sudova. Jesam li te zamorio? Znaš, meni pisanje zamenjuje razgovor. Zaista mi se čini, kad ti pišem, da razgovaram sa tobom. Samo što se tada sve svodi na monolog, jer mi tvoja pisma ili ne stižu, ili nisu odgovor na započeti razgovor. Zato mi piši, piši mi opširno, i to pisma, pored onih dopisnica. Ja ću ti pisati po jedno pismo svake subote (dozvoljeno mi je da pišem dva pisma sedmično) i tako ću se zadovoljiti. Ne pričam ti o svojim doživljajima i ne iznosim ti utiske sa puta, jer ne znam da li te to zanima. Neosporno je da oni za mene imaju privatnu vrednost, pošto su u vezi sa određenim duševnim stanjima a i obeleženi su patnjom. Da bi bili drugima zanimljivi, možda ih treba izraziti u književnom obliku, ali ja moram da pišem naprečac, brzo, za ono kratko vreme u kome mi je dopušteno da se služim perom i mastilom. Povodom toga – da li onaj mali limun napreduje? Nisi mi o tome više ništa pisala. A moja gazdarica, kako je ona? Da nije umrla? Uvek zaboravim da te to pitam. Početkom januara, na Ustiki sam primio pismo od gospodina Pasarža koji je bio očajan jer je verovao da su gospodi dani odbrojani, a onda više ništa nisam čuo. Jedna gospoda. Bojim se da joj se, kad je videla kako me hapse i odvode, stanje pogoršalo jer me je volela i u tim trenucima je bila strašno bleđa.

Grlim te, draga, voli me i piši mi.

Antonio

4. april 1927.

Draga, draga Tanja,

Prošle nedelje primio sam dve tvoje dopisnice (od 19. i od 22. marta) i pismo od 26. marta. Veoma mi je žao što sam te razalostio. Mislim čak da nisi dobro shvatila u kakvom se duševnom stanju nalazim, jer se nisam dobro izrazio, pa mi je neprijatno što i među nama dolazi do nesporeduma. Budi uverena da mi nikad nije bilo ni nakraj pameti da posumnjam da me ti možeš zaboraviti ili manje voleti. Sasvim sigurno, uopšte ti ne bih više pisao da sam i izdaleka tako nešto pomislio. Uvek sam bio takav i zbog te moje karakterne osobine u prošlosti sam prekinuo mnoga stara prijateljstva. Mogu samo usmeno da ti objasnim razloge moje nervoze pošto dva meseca već nemam vesti. I ne pokušavam da to učinim pismeno da ne bih upao u iste greške koje bi izazvale druge, takode bolne, nesporedume. Sada je sve to ostalo iza nas i ne želim više na to da mislim. Pre nekoliko dana promenio sam ćeliju i rejon. (Zatvor je podeljen na područja, kako se vidi i iz zaglavlja pisma.) Najpre sam bio u 1. području, 13. ćelija, sada sam u drugom području, 12. ćelija. Moja situacija, nazovimo je zatvorska situacija, izgleda da se popravila. Život mi ipak prolazi kako-tako, kao i ranije. Želeo bih da ti ga malo opširnije opišem, tako da imaš izvesnu predstavu o mojoj svakodnevnoj aktivnosti. Ćelija nije veća od studentske sobice. Procenjujući onako odoka, mogao bih reći da su joj razmere tri sa četiri metra, široka pola metra, a tri i po visoka. Prozor gleda u dvorište u koje izlazimo na vazduh. To nije običan prozor, naravno. To su ti takozvana »vučja usta« sa rešetkama iznutra. Kroz njega se vidi samo jedan deo neba, ne može se gledati u dvorište i u stranu. Položaj ovog prozora je gori od prethodnog koji je bio okrenut u pravcu jug-jugozapad (sunce se vidi oko 10 časova, a u 2 bi prosinulo u središte ćelije u obliku svetle pruge od najmanje 60 cm). U sadašnjoj ćeliji koja je verovatno okrenuta u pravcu jugozapad-zapad, sunce se vidi oko dva i ostaje u ćeliji do kasno, ali pruga iznosi oko 25 cm. U ovom godišnjem dobu, toplijem, možda je tako bolje. Osim toga: moja ćelija se nalazi iznad zatvorske mehaničarske radionice i čuje se zujanje i lupanje mašina, ali naviči ću se. Ćelija je veoma jednostavna a istovremeno i veoma složena. Imam zidni mornarski krevet sa dva dušeka. (jedan je vunen). Posteljenu menjaju otprilike svakih petnaest dana. Imam stočić i ne-

kakvu komodu-ormar, ogledalo, lavor i bokal od emajliranog gvožđa. Imam mnogo predmeta od aluminijuma koje sam kupio na rasprodaji organizovanoj u jednom odeljenju zatvora. Imam nekoliko svojih knjiga. Svake nedelje dobijam na čitanje 8 knjiga iz zatvorske biblioteke (dvostruka pretplata). Da bih ti predstavio kako to izgleda, dajem ti spisak od ove nedelje koji ipak predstavlja izuzetak po relativno dobrim knjigama koje sam dobio; – 1. Pjetro Koleta Istorija Napuljske kraljevine (izvrsna); 2. V. Alfijeri Autobiografija; 3. Moljer Izabrane komedije koje je preveo gospodin Moreti (prevod smešan); 4. Kardučići, 2 knjige celokupnih dela (veoma osrednjih, među najgorim Kardučijevim delima); 5. Artur Levi, Napoleon, privatna ličnost (zanimljivo, apologija Napoleonu kao »moralnom čoveku«); 6. Đina Lombrozo U Južnoj Americi (sasvim osrednja knjiga); 7. Hariak, Suština hrišćanstva, Virđinio Broki, Sudbina u šaci, roman (ni pas s maslom ne bi pojeo); Salvatore Gota, Moja žena (hvala Bogu što je njegova, jer je smrtno dosadna). Ujutru ustajem u šest i po u sedam zvoni »ustajanje«, zatim kafa, umivanje, spremanje ćelije. Uzimam pola litre mleka i jedno pecivo. U 8 izlazimo na vazduh, a šetnja traje dva sata. Setam, učim nemačku gramatiku, čitam Puškinovu »Gospođicu seljanku« i učim napamet dvadesetak redova tog teksta.

Rublje mi nije potrebno. Imam ga dovoljno i ne znam gde da stavim druge stvari. Cipele su mi u odličnom stanju. Imam i papuče koje si mi poslala. Odelo mi je za sada dobro – zatvorsko odelo. Imam i ogrtač koji mi je dobrodošao u hladnijim mesecima, a sada je već suvišan. Imam i sve one tvoje kašike i kašičice koje su mi bile od velike koristi (pa i one bez drške), imam 6–7 komada sapuna, četke, četkice, češljeve itd, itd. Za sada mi ne treba ništa posebno. Ako ti dođeš, ako te budem mogao videti, pa to bi za mene bio praznik, možeš misliti! Međutim, treba najpre saznati hoće li me zadržati ovde – to je prvo. Zatim, treba da znamo sigurno da ćeš dobiti dozvolu za razgovor – to je drugo. Ne smeš zaboraviti da mi nismo zakoniti rođaci, jer brak nisam sklopio u Italiji. Pravno, ja sam neoženjen i ti ne možeš ničim dokazati da si mi svastika. O tome ću ti još pisati, jer bih se užasno osećao da dođeš a da ti ne dozvole da se sa mnom vidiš. Ipak, moram ti reći, da nije nemoguće dobiti dozvolu za razgovor. Znam da je nekim mojim prijateljima dopušteno da razgovaraju sa svojim drugaricama koje im nisu zakonite supruge, zašto bi onda bilo nemoguće razgovarati sa svastikom. Trebalo bi ipak da se u tom pogledu posavetuješ sa nekim ad-

vokatom u Milanu, ne bi bilo loše da se obratiš advokatu Arisu¹ (Ulica Unione 1) koji se (kako mi je pisao Bordiga iz Ustike) zauzimao za mene. Draga Tanja, kad bi samo znala koliko ću biti srećan kad te budem video, ali o tome mi ništa ne piši ako ne budeš obezbedila dozvolu za razgovor, jer bi mi razočarenje veoma teško palo.

Grlim te.

Antonio

Čuj, draga, u pogledu našeg dopisivanja, utvrdimo sledeće: ja ću ti pisati po jedno pismo svakog ponedeljka (u ovom području zatvora piše se ponedeljkom). Ti ćeš mi pisati jedno pismo nedeljno, pored toga i dve dopisnice, možeš i sa slikom, a slaćeš mi i Đulijina pisma. Znaš da me pomisao na moguće cenzurisanje pisama koči da slobodno izrazim osećanja, kao ono u prvo vreme na Ustiki. Nadam se da ću se toga osloboditi i postati »bezočan« kao ranije, ali zasada to još ne mogu. Piši Đuliji da mnogo mislim na nju i na decu, ali baš mi se nekako ne da pisati. Kad bih uzeo pero u ruku, pisao bih u stilu hroničara događaja iz praktičnog života, a toga se užasavam.

18. april 1927.

Najdraža moja Julka,

Ponovo ti pišem posle toliko mnogo vremena. Tek sam pre nekoliko dana dobio tvoja dva pisma: jedno od 14. februara, a drugo od 1. marta i mnogo, mnogo sam mislio na tebe. Znaš da sam napravio inventar svojih uspomena i pogodi koja slika mi se najživlje urezala u svest? Jedna od prvih, tako davnih slika. Sećaš li se kad si krenula iz »srebrne šume«², posle tvog jedno-

¹ Tačno ime je Đovani Aris

² Na ruskom jeziku *Serebrjanij bor*, lečilište kraj Moskve u kojemu je Gramši 1922. proveo izvesno vreme na odmoru i gde je najpre upoznao Đeniju Suht, koja se i sama tu oporavljala, zatim Đuliju, koja je došla sestri u posetu a i da priredi koncert za bolesnike.

mesečnog odmora? Ja sam te otpratio do nakraj glavnoga drumca i ostao sam tu dugo, gledajući te kako se udaljavaš. Tek smo se bili upoznali a ja sam te već ljutio, terao sam ti inat, pa sam te i rasplekao. Rugao sam ti se uz hor sovuljaga, ježio sam se zajedno s mačkama kad si svirala Betovena. Vidim te uvek kako se brzo udaljavaš sa violinom u jednoj, a sa putnom torbom, tako neobičnom, u drugoj ruci. U kakvom sam sada duševnom stanju? Opširnije ću ti pisati idućih puta (zamoliću dozvolu da mogu pisati dvostruko pismo) i pokušaću da ti dočaram ono što je u mom životu poslednjih meseci bilo lepo (ono što nije bilo lepo, sada sam već zaboravio). Bio je to neobično zanimljiv život, kakav samo možeš zamisliti, po ljudima kojima sam se približio, po prizorima koje sam posmatrao. Moje opšte, duševno stanje, nosi pečat beskrajne smirenosti. Kako da ti to ukratko i sažeto izložim? Sećaš li se Nansenovog puta na Pol? I sećaš li se kako se toj putovanje odvijalo? Pošto nisam sasvim uveren da se toga sećaš, podsetiću te ja. Nansen je najpre dobro proučavao morske i vazdušne struje Severnog Ledenog mora i pošto je primetio da se na obalama Grenlanda mogu naći drveće i otpaci koji verovatno potiču iz Azije, pomislio je da može stići na Pol ili bar u neki kraj blizu Pola, ako pusti brod da ga nosi led. Led ga je zarobio i njegov brod se tri i po godine kretao samo kad bi krenule sante i to, kao i one, veoma sporo. Moje duševno stanje bi se moglo uporediti sa duševnim stanjem u kome su se nalazili Nansenovi mornari za vreme tog fantastičnog putovanja koje je po njegovoj domišljatosti na mene uvek ostavljalo snažan, zaista epski doživljaj.

Jesam li uspeo da izrazim misao? (kako bi rekli moji prijatelji Sicilijanci sa Ustike). Kraće i sažetije nisam mogao da je iskazem. Dakle, nemoj da brineš za tu stranu moga življenja. Ako želiš da te se uvek sećam sa nežnošću (znaš, valjda, da se šalim!) piši mi opširno i opiši kako žive i šta rade deca. Sve me zanima, do najmanjih pojedinosti. I šalji mi povremeno fotografije. Tako ću i pogledom moći da pratim kako nam deca stasaju. A piši mi i o sebi i to mnogo. Vidiš li nekad gospodina Bjanko?¹ A viđaš li onog čudnog tipa, afrikanistu, koji mi je jednom obećao da će pripremiti pržene bubrege od nosoroga? Ko

¹ Vincenco Bjanko (1898), radnik iz Torina koji se upoznao sa Gramšijem u redakciji časopisa *Ordine Nuovo* i bio član grupe za »komunističko vaspitanje« koju je 1920. u Torinu osnovao sam Gramši. Emigrirao je 1923. u Moskvu, dopisivao se sa Gramšijem i postao je intimni prijatelj porodice Suhti.

zna da li me se još seća? Ako ga vidiš, podseti ga na taj specijalitet i piši mi šta ti je odgovorio: silno bi me to zabavljalo. Šta ko radi, ja samo mislim na prošlost i obnavljam uspomene na sve smešne prizore i epizode. Na taj način ubijam vreme, katkad se slatko smejem i to nesvesno. Draga, Tanja mi piše da će mi poslati još tvojih pisama. Kako ih nestrpljivo očekujem! Pozdravi sve svoje. Mnogo te volim

Antonio

Tanja je baš divna devojka. Zato je ovako i mučim.

23. maj 1927.

Najdražu Tanja,

Prošle nedelje primio sam tvoju dopisnicu i pismo a u njemu i Đulijino pismo.

Želim da te ohrabrim u pogledu svog zdravstvenog stanja: prilično sam dobro, kad ti kažem. Poslednje nedelje čak jedem više što i mene iznenađuje: uspeo sam da sebi obezbedim ishranu baš po svome ukusu i sve bih rekao da sam se popravio. Osim toga, pre izvesnog vremena počeo sam, kako ujutru tako i po podne, pomalo da radim gimnastiku, sobnu gimnastiku koja nije bogzna kako sistematična, ali koja mi ipak neobično mnogo prija, meni se bar tako čini. Evo moga postupka: pokušavam da pravim pokrete koji će podstaći rad svih udova i mišića i nastojim da svake sedmice povećam broj pokreta dodajući neku novu grupu i figuru. Da je to zaista korisno, uverio sam se po tome što me je prvih dana bolela svaka kost i bio sam sposoban samo za ograničeni broj pokreta, dok sam sada taj broj uspeo da utrostručim, a pri tom ne osećam nikakve tegobe. Mislim da mi je taj izum i psihološki koristan, jer sam se malo udaljio od onih glupavih knjiga koje sam čitao samo da ubijem vreme. Nemoj ni pomišljati da previše intelektualno radim. Intelektualnim radom u pravom smislu reči, smatram da se ovde, iz mnogih razloga, ne samo psiholoških već i tehničkih, ne mogu da bavim. Veoma teško mogu se potpuno udubiti u jednu

temu ili u jednu materiju i samo se njoj posvetiti kako to obično biva kad se nešto predano proučava da bi se mogli shvatiti svi mogući odnosi koje zatim treba usredsrediti u jedno žarište. Nešto od toga počinjem možda da postizem prilikom proučavanja jezika, i trudim se da to bude sistematično, to jest ne zanemarujem ni jedan element gramatike, kao ranije kad sam nastojao da znam samo onoliko koliko je dovoljno da se čovek sporazume, da malo porazgovara, a prvenstveno da uzmogne da čita. Zato te dosad uopšte nisam molio da mi pošalješ neki rečnik; nemački rečnik Kolera koji si mi bila poslala na Ustiku, izgubili su mi tamošnji prijatelji. Zamoliću te da mi pošalješ drugi rečnik, Langešajdovog sistema, kad budem proučio celu gramatiku. Tada ću ti pisati da mi pošalješ i Geteov razgovor sa Ekermanom¹ da bih u tom delu proučavao sintaksu i stil a ne samo da bih ga čitao. Sada čitam pričiće braće Grim² koje su prosto izvorne i prirodne. Čvrsto sam rešio da prvenstveno stavim sebi u zadatak proučavanje jezika. Želim sistematski da naučim, posle nemačkog i ruskog, engleski, španski i portugalski sa kojima sam se prilično neozbiljno upoznao poslednjih godina. Osim rumunskog jezika koji sam učio na univerzitetu samo u granicama njegove novolatinske orijentacije, a koji ću mislim danas, biti u stanju da proučim potpuno, to jest slovenski deo njegovog rečnika (koji se opet sastoji od 50% rumunskih reči). Kako vidiš, sve ovo je najbolji znak da sam potpuno staložen, čak psihološki uravnotežen. Zaista više nisam nervozan niti padam u vatru kao u prvo vreme. Privikao sam se i odomaćio i vreme mi prilično brzo prolazi. Računam ga po sedmicama, a ne po danima, a ponedeljak je dan kada »svodim račune«, jer tada pišem, brijem se, a te su radnje smirene, spontane.

Daću ti spisak knjiga iz moje stalne biblioteke, to jest knjiga koje su moje vlasništvo, koje neprestano prelistavam i pokušavam da proučim. Da vidimo: Einaudijev Kurs finansijskih nauka, eto solidne knjige koju treba sistematski »svariti«. Iz nauke o finansijama imam još Italijanske finansijske propise,³ zbirku predavanja koja su na Rimskom univerzitetu održali tehničari

¹ Gramši je primio u zatvoru u Turiju izdanje *Goethes Gespräche mit Ekerman*, u redakciji Franca Dajbela, Insel Verlag, Lajpcig (1921). U zatvoru je preveo iz tog izdanja Dajbelov uvod, Ekermanov predgovor prvom, drugom i trećem delu »Razgovora«, osim prvih stotinu strana »Razgovora.«

² Gramši je ostavio nekoliko pokušaja prevoda i nekih pričića braće Grim, »Fünfzig Kinder und Hausmärchen« Izd. Ph. Reclam, Lajpcig.

³ Tačan naslov je »Alberto Stefani«. »Predavanje o finansijskom uređenju u Italiji«. Politički zavod državne uprave, Rim 1926.

državne uprave. Izvanredno, neobično zanimljiva knjiga. Levinsonova Istorija inflacije, mora da pobudi interesovanje, iako je pisana u novinarskom stilu i tonu knjiga Monetarna stabilizacija u Belgiji koju je napisao ministar Frank. Iz oblasti ekonomije nemam ništa. Na Ustiki sam imao onaj izvanredni Maršalov tekst,¹ ali prijatelji su mi ga zadržali. Ipak imam Ekonomske perspektive Mortore za 1927, Agrarnu anketu Stefana Jačinija,² Fordrovu knjigu Danas i sutra, koja me je veoma razgalila jer mi se Ford, iako je veliki industrijalac, kao teoretičar učinio neobično smešan, Pratovu knjigu o ekonomskoj strukturi Pijemonta i Torina³ i jednu svesku »Ekonomskih godišnjaka«⁴ sa veoma pomnim istraživanjem ekonomske strukture u Verčeze (oblast gajenja pirinča u Italiji) i niz govora o ekonomskoj situaciji u Engleskoj (tu je i jedan Lorijin govor).

Imam veoma malo dela iz oblasti istorije i književnosti: jednu knjigu Đoakina Volpea o poslednjih 50 godina italijanske istorije,⁵ i danas zanimljive, polemične, Istoriju italijanske književnosti i Kritičke eseje De Sanktisa. One koje sam imao na Ustiki, morao sam ostaviti tamošnjim prijateljima koji takođe oskudevaju u knjigama. Želeo sam da ti o svemu ovome pišem, jer mi se činilo da je to najbolji način da i ti i Đulija, steknete bar približnu predstavu o mom životu i toku mojih misli. Uostalom nemojte misliti da sam potpuno sam i izdvojen. Svakodnevno, na ovaj ili na onaj način, nešto se radi. Ujutru je šetnja. Kad nađem povoljan ugao u malom dvorištu, posmatram lica onih koji se kreću u drugim dvorištima. Zatim se prodaju novine dozvoljene svim zatvorenicima. Kad se vratim u ćeliju, donose mi političke novine koje su dozvolili da čitam. Zatim se ide u kupovinu, pa se podnosi obračun za ono što je kupljeno juče, onda služe ručak i tako dalje. Ukratko, neprestano vidamo nova lica, iza kojih se krije ličnost koju treba otkriti. Uostalom, mogao bih, kad bih se odrekao čitanja političke štampe, da 4,5

¹ Alfred Maršal, »Načela ekonomije,« Utet, Torino 1925.

² Stefano Jačini, »Istraživanje agrarnog problema. Predgovor. Završno predavanje.« Zaključci istraživanja o Lombardiji. Savez zemljoradničkih združenja, Pjaccenza, 1926.

³ Đuzepe Prato, »Pijemont i ratne posledice na ekonomskom i društvenom životu«, Lajpcig, Bari 1925.

⁴ Reč je o III knjizi od januara 1927 (Milano 1927) u kojoj se na strani 1 nalazi esej. S. Puljeze, »Proizvodnja, nadnica i prinosi sa jedne oblasti pod kulturom pirinča u Italiji«, i na str. 179, Lorijin govor »Privredna kriza u Engleskoj«.

⁵ Đoakino Volpe, »Italija na putu. Poslednja pedesetogodišnjica, Braća Treves«, Milano 1927.

sati dnevno provodim u društvu ostalih zatvorenika. Već sam pomišljao da to učinim, ali sam kasnije odlučio da se ipak usamim i čitam novine. Društvo slučajnih poznanika moglo bi da mi bude zanimljivo samo nekoliko dana, možda nekoliko sedmica, ali kasnije, sasvim verovatno, ne bi moglo da zameni čitanje novina. Šta ti o tome misliš? Ili ti se možda čini da je društvo ljudi samo po sebi psihološki elemenat koji najviše treba ceniti? Tanja, ti kao lekar, treba da mi daš upravo stručni savet, jer možda ja nisam u stanju da to objektivno procenim kako treba.

Eto to je, dakle, opšti sklop moga života i mojih misli. Ne želim da govorim o onom delu svojih misli koji je posvećen svima vama i mojoj deci: to sami možete zamisliti a verujem i da osećate šta se u meni krije.

Draga Tanja, na dopisnici mi opet pišeš da ćeš doći u Milano i da postoji mogućnost da se vidimo i porazgovaramo. Hoće li se to ovoga puta obistinirati? Znaš li da već šest meseci nisam video nikog od svoje rodbine? Ovoga puta te ozbiljno očekujem. Zagrljaj.

Antonio

6. juni 1927.

Najdraža mama,

Primio sam tvoje pismo od 23. maja. Hvala ti što si mi pisala opširno i obavestila me o mnogim zanimljivostima. Treba uvek da mi tako pišeš i da me obaveštavaš o životu u našem mestu pa i onda kad smatraš da su te vesti sasvim beznačajne. Na primer: pišeš mi da je Gilarci pripojeno drugih osam opština. Onda, koliko ih je sada? Zatim: šta znači to »pripojeno« i kakve to posledice može da ima? Biće jedan načelnik i opštinska uprava, ali kako će, na primer, biti organizovane škole? Hoće li u svakoj sadašnjoj opštini ostati osnovne škole ili će deca iz Norbela ili Domusnovasa morati svakodnevno da dolaze u Gilarcu, pa i đaci prvaci? Hoće li razrezati zajedničke opštinske dažbine? Da li će nameti koje posednici zemlje iz Gilarce, u svim ovim opštinama plaćaju biti utrošeni za unapređivanje pojedinih opština ili će se njima ulepšavati Gilarca?

Po mojoj oceni to je najvažnije pitanje, jer u prošlosti opštinski bilans Gilarce je bio veoma siromašan, pošto su njeni žitelji imali zemlju na teritoriji obližnjih opština pa su tim opštinama davali najveći deo mesnih dažbina. Eto o čemu treba da mi pišeš, a ne da neprestano misliš na moj kritičan, jadan itd. položaj. Želeo bih da te, polazeći od tih problema, ohrabrim. Da se razumemo: ni sam ne smatram da je moj položaj sjajan. No ti si svesna da sve ima onu vrednost koju joj sami pridajemo, problem je onakav kakvog ga mi vidimo, kakvog ga osećamo. Sto se mene tiče, ja sam veoma miran, sve sagledavam staloženo i sa velikim pouzdanjem u dobar ishod, ali ne zbog događaja koji se neposredno mene tiču, već zbog budućnosti koja me očekuje. Uveren sam, kako sam to već pisao Tereziji, da ne mogu daveka trunuti u zatvoru. Verujem, živi bili pa videli, da neću čamiti duže od tri godine, pa makar me, recimo, osudili na 20 godina. Vidiš da ti pišem sasvim iskreno, ne pokušavam ni na koji način da te zavaravam, mislim da ću jedino tako moći da smogneš snagu i da budeš strpljiva. Osim toga, možeš biti potpuno mirna u pogledu moje moralne i fizičke snage. Donekle si se i sama uverila u moju moralnu snagu. Sećaš li se kad smo se mi deca kladili (a možda ti tada to nismo ni rekli) ko će duže izdržati da se kamenom udara po prstima dok mu iz njih ne procuri krv. Sada možda više ne bih mogao da izdržim takvo varvarsko iskušenje, ali sam zato svakako spremniji da izdržim udarce događaja, sadašnje i one koje mi tek predstoje. Nemoj smetnuti s uma da se već deset godina nalazim na borbenom poprištu i da sam se dovoljno očeličio. Mogli su me već dvanaestak puta ubiti, a eto, još sam živ: znači, u ogromnom sam dobitku. Uostalom bio sam i neko vreme srećan: imam dva divna sinčića koji će sigurno biti vaspitavani i koji će rasti onako kako to ja želim i razviće se u ljude odlučne i jake. Dakle, miran sam i spokojan i zaista ne osećam potrebu ni za sažaljenjem ni za utehom. I fizički se prilično dobro osećam. U ovih šest meseci svašta sam doživeo i uvideo sam da sam i fizički mnogo, mnogo jači no što sam i sam mislio. Uveren sam da ću izdržati i ubuduće i zato sam sasvim siguran da ću te ponovo zagrliti i videti srećnu.

Povremeno čeznem za Đulijom i našom decom, ali znam da su dobro. Znam da su deca gajena u svakoj udobnosti, da su dobro negovana: majka, deda i baba, tetka, odrekli bi se i hleba da bi oni imali kolača i lepu odeću.

O Nanaru¹ nisam uspeo da saznam nikad ništa određenije. Znam samo da je živio u Parizu, da je radio i to je sve. Nanaro je šašav i čudan uveren sam da upravo on ne želi da išta o njemu saznam, jer je možda mislio da sam na njega ljut zato što je 5 ili 6 meseci uzimao moju platu krišom od mene, dok sam ja ležao bolestan u jednom sanatorijumu. Tako bar ja mislim i zato smatram da je šašav. Znao sam u kakvoj je situaciji i zato mi ni nakraj pameti nije bilo da mu išta prigovorim ili od njega zatražim i jedan solad.

Draga mama, budi jaka i spokojna i nemoj sebe tako svirepo nipodaštavati. Grlim te srdačno.

Nino

12.IX 1927.

Dragi Karlo,

Primio sam tvoje pismo od 30. avgusta zajedno sa novčanim pismom od 2. septembra. Od sveg srca ti hvala. Ne znam šta ti je pisao Mario, ali stekao sam utisak da si se previše uplašio, dok sam ja mislio da bi ti svojom posetom mogao da ohrabriš mamu. Prevario sam se. – Tvoje pismo od 30. avgusta je upravo dramatično. Češće ću ti pisati, jer ću pokušati da te ubedim da tvoje duševno stanje nije dostojno jednog muškarca (a ti više nisi tako mlad). U takvom duševnom stanju se nalazi paničar koji svuda vidi samo opasnosti i tako postaje nesposoban za ozbiljan rad i za savlađivanje stvarnih teškoća pošto ih je dobro uočio i odvojio od izmišljenih, koje su samo plod mašte. – A pre svega hteo bih da ti kažem da uviđam kako me ti i ostali ukućani slabo poznajete i zato imate sasvim pogrešno mišljenje o mojoj izdržljivosti i jačini. Gotovo pre 22 godine napustio sam porodicu. Od 14. godine pa nadalje, došao sam kući samo dva puta, u dvadesetoj i u dvadeset i četvrtoj. Za sve to vreme nikad nisam živio na velikoj nozi, naprotiv, bilo je trenutaka kad sam mnogo šta morao da preturim preko glave i kad sam u bukval-

¹ Denaro (Nanaro) Gramši radio je u administraciji časopisa *Ordine Nuovo*. Fašisti su ga do krvi pretukli 18. decembra 1922. u Komori rada u Torinu. Pošto ga je sklonila hrabra drugarica iz Torina, Pija Karna, emigrirao je u Francusku i u Belgiju.

nom smislu reći bio željan hleba. Dode vreme kad to treba reći, jer (.)¹ možemo da smognemo hrabrost. Verovatno si mi ti ponekad zavideo što mi se pružila mogućnost da studiram. No ti sigurno ne znaš kako sam ja studirao. Želeo bih samo da te podsetim šta mi se sve dešavalo od 1910. do 1912. Godine 1910, pošto je Nanaro bio zaposlen u Kaljariju, otišao sam k njemu i sa njime sam stanovao. Primio sam prvu mesečnu platu, a onda više ništa nisam primio. Živeo sam na Nanarov račun, a on je zarađivao samo 100 lira mesečno. Promenili smo pansion. Ja sam imao sobicu u kojoj se od vlage sa zidova oljuštio sav kreč. Imao sam samo jedno prozorče koje je gledalo u nekakav bunar, pre nužnik nego dvorište. Odmah sam uvideo da se tako dalje ne može jer je Nanaro bio neraspoložen i nepelestano se sa mnom svađao. Prestao sam da doručkujem ono malo bele kafe, zatim sam počeo sve kasnije da ručavam, da bih zaštedeo večeru. Tako sam otprilike osam meseci jeo samo jednom dnevno i u trećem razredu gimnazije bio sam već jako neuhranjen. Tek pred kraj školske godine saznao sa da postoji stipendija Internata Karla Alberta, ali prilikom konkursa trebalo je položiti ispit iz svih predmeta koje sam učio tokom trogodišnjeg pohađanja gimnazije, prema tome bio sam izložen velikim naporima za vreme tromesečnog raspusta. Samo je čika Serafino primetio koliko sam slab i pozvao me je da dođem k njemu u Oristano da bih poučavao Delija. Tamo sam ostao mesec i po dana i samo što nisam pomerio pameću. Za konkurs nisam mogao da učim, jer me je poučavanje Delija sasvim zaokupilo, i ta briga, pored moje fizičke iscrpljenosti, stvarala mi je nervozu, tako da sam često padao u vatru. Krišom sam pobegao. Još mi je bilo preostalo samo mesec dana za učenje. Otputovao sam u Torino u nekakvom naročitom duševnom stanju, kao da sam mesečar. Imao sam 55 lira u džepu. Platilo sam 45 lira voznu kartu treće klase, od sto lira koje su mi poslali od kuće. U to vreme se održavala Izložba i morao sam samo za sobu platiti 3 lire na dan. Pošto nisam putovao drugom klasom vraćen mi je novac osamdeset lira, a time se nisam mogao razmetati, jer su ispiti trajali oko 15 dana a samo sam sobu morao platiti pedesetak lira. Ni sam ne znam kako sam uspeo da dam ispite, jer sam se dva-tri puta onesvestio. Položio sam ih ali ta da su počele neprilike. Od kuće su mi sa zakašnjenjem od dva meseca poslali dokumenta za upis na univerzitet, a pošto je upis bio ob-

¹ Nećitko

ustavljen, obustavljena mi je i stipendija od 70 lira i to na kredit. Toliko sam bio ponižen, toliko sam klonuo duhom da sam pozeleo da me policija vrati u zavičaj. Tako sam primio 70 lira i potrošio ih za jedan veoma bedan pansion. I prezimio sam bez kaputa, u jednom poludebelom odelcu, koje je bilo dobro za Kaljari. Marta 1912. toliko sam propao da nisam mogao govoriti: pogrešno sam izgovarao reči. Osim toga, u pravom smislu reči, spavao sam na obalama Dore, i ledna izmaglica me je upropašćavala prodirući mi u kosti.

Zašto sam ti sve ovo ispričao? Da bih te uverio da sam se igranije nalazio u nemogućim situacijama a da ipak nisam očajavao. U takvim teškoćama, čeličio mi karakter. Mišljenja sam da i kad je sve izgubljeno ili izgleda da je sve izgubljeno, treba mirno prionuti na posao i početi iznova. Uveren sam da se uvek treba uzdati samo u sebe i u svoje snage, ni od koga ne očekivati ništa i tako sebi uštedeti razočarenje; da treba sebi postaviti zadatak da sam učiniš ono što znaš i što možeš učiniti i ići svojim putem. Ja sam odlično u moralnom pogledu: neko smatra da sam crni đavo, a neko da sam svetitelj. Ne želim da igram ulogu ni muččenika ni heroja. Jednostavno smatram da sam prosečan čovek koji ima neka svoja duboka uverenja koja ne bi zamenio ni za šta na svetu. Mogu i da ti ispričam neku zabavnu anegdotu: prvih meseci mog boravka ovde u Milanu, jedan agent me je upitao je li istina da bih ja, da sam slučajno »prevrnuo ćurak«, bio postavljen za ministra. Nasmejao sam se i odgovorio mu da bi ministar bilo malo previše, ali da bih pomoćnik sekretara na pošti ili u Preduzeću za javne radove, mogao biti, pošto su to mesta koja vlade obično daju poslanicima sa Sardinije. Slegao je ramenima i upitao me je zašto onda nisam »prevrnuo ćurak« i pri tom se kucnuo prstom po čelu. On je ozbiljno shvatio moj odgovor i mislio je da sam toliko lud da bi me trebalo vezati.

Dakle, glavu gore i nemoj dozvoliti da te proguta ta seljačka i sardinska sredina. Moramo uvek biti iznad sredine u kojoj živimo, ali je zato ne smemo prezirati niti verovati da smo nadmoćni. Shvatiti i razmišljati, a ne cmizdriti kao žene! Jesi li razumeo? Zar moram ja, zatvorenik sa prilično rdavim izgledima, da bodrim jednog mladića, zdravog i pravog, koji se može slobodno kretati, koji svoju pamet može koristiti u svakodnevnom radu i biti koristan društvu?

Srdačno te grlim kao i sve u kući.

Nino

Ono što si obećao da ćeš mi poslati, pošalji mi čim budeš mogao, jer mi je baš potrebno. Unapred se nadam da mi neće biti potrebna tvoja pomoć.

14. decembar 1927.

Draga Đulija,

Želim da te bar pozdravim kad god dozvole da ti pišem. Prošlo je godinu dana otkako sam uhapšen i gotovo godinu dana otkako sam ti poslao prvo pismo iz zatvora. Za to vreme sam se iz osnova promenio: mislim da sam ojačao i sredio se iznutra. Duševno stanje u kome sam se nalazio kad sam ti pisao to prvo pismo (ne želim ni da ti opisujem to stanje, jer bi se prestravila) danas mi je pomalo smešno. Mislim da je Delio ove godine verovatno imao mogućnosti da prima utiske koji će ga pratiti celoga života i to me veseli. Nežno te grlim.

Antonio

21. novembar 1917.

Najdraža Đulija,

U dvorištu u kome sa ostalim zatvorenicima po propisu svakodneвно šetam, otvorena je izložba fotografija naše dece. Delio je doživeo veliki uspeh i izazvao divljenje. Već nekoliko dana nisam više sam, jer delim ćeliju sa jednim drugim političkim zatvorenikom koji ima ljupku i nežnu trogodišnju devojčicu. Zove se Marija Lujza. Prema jednom sardinskom običaju odlučili smo da se Delio oženi Marijom Lujzom kad budu oba oje odrasli i stasali za brak. Sta na to kažeš? Naravno, čekamo saglasnost obe mame da bi sporazum bio punovažan, iako to predstavlja ozbiljno odstupanje od običaja i načela moga kraja. Zamišljam kako se smeješ i srećan sam. Veoma teško mogu zamisliti kako se smeješ.

Nežno te grlim, draga.

Antonio

30. april 1928.

Najdraža mama,

Saljem ti Delijevu fotografiju. Sudeње mi je zakazano za 28. maj. Ovoga puta, verovatno ću uskoro na put. U svakom slučaju, nastojaću da ti pošaljem telegram. Zdravlje me prilično služi. Bolje se osećam kad znam da se približava dan suđenja, jer ću bar izići iz ove čame. Ne brini i ne plaši se ma koliko me osudili. Verujem da će me osuditi na 14 do 17 godina, ali moglo bi biti i teže, upravo zato što za moju krivicu nema dokaza: šta sve nije moglo biti počinjeno kad nema dokaza? Ne kloni duhom.

Grli te

Nino

19. novembar 1928.

Najdraža Đulija,

Prema tebi sam se veoma loše poneo. Opravdanja, zaista, nikad nisu bogzna koliko osnovana. Posle napuštanju Milana, silno sam bio umoran. Svi uslovi života su mi se pogoršali. Jače sam osetio šta znači zatvor. Sada mi je malo bolje. Već sama ta činjenica da je došlo do izvesne stabilizacije, da se život odvija po izvesnim pravilima, u izvesnom smislu je stvorila preduslove za sređivanje toka mojih misli. – Veoma sam srećan što sam primio tvoju fotografiju i fotografiju dece. Kada se javi veliko vremensko rastojanje između vizuelnih utisaka, to međuvremene ispune zloslutne misli. Naročito u pogledu Đulijana nisam već znao šta da mislim, nisam imao nikakvu predstavu koja bi potkrepila sećanje. Sada sam potpuno zadovoljan. Uopšte, već nekoliko meseci osećam se usamljenijim i izbačenim iz toka života, iz sveća. Mnogo čitam knjige i časopise, mnogo, u odnosu na intelektualni život koji se može voditi u zatvoru. Međutim, izgubio sam volju za čitanjem. Knjige i časopisi dočaravaju samo uopštene ideje, skice opštih tokova života u svetu (skice manje ili više uspele) ali ne mogu zameniti neposredni, živi utisak o životu Petra, Pavla, Jovana, pojedinih stvarnih ličnosti,

a ako njih ne shvatimo, ne možemo shvatiti ni ono što je univerzalno i opšte. Pre mnogo godina, 1919–1920. poznao sam jednog mladog radnika, veoma prostodušnog i veoma simpatičnog. Svake subote uveče, posle rada, vraćao bi u svoju kancelariju da prvi prelista časopis koji sam uređivao.¹ Često mi je govorio: »Ne mogu da spavam pošto me muči misao šta se radi u Japanu?« Misao na Japan prosto ga je progonila, jer italijanske novine pišu o Japanu samo kad umre Mikado ili kad za vreme zemljotresa izgubi život bar 1000 lica. Japan mu je bio nepoznat, zato nije mogao da u sebi stvori sredenu predstavu snaga u svetu i zato mu se činilo da baš ništa ne zna. Ja sam se tada smejao tom osećanju i terao sam šegu sa svojim prijateljem. Sada ga tek razumem. I ja imam svoj Japan: to je život Petra, Pavla, a takođe Đulije, Delija, Đulijana. Nedostaje mi upravo molekularna senzacija: kako bih onda mogao, pa makar i sažeto, shvatiti život u celini? Osećam da je i moj vlastiti život umrtvljen, ukočen. Kako bi i moglo biti drukčije kada mi nedostaju utisci o tvom životu i o životu dece? Još nešto: neprestano strahujem da će me uništiti ustaljena zatvorska kolotečine. To je čudovišna mašina koja satire i sve poravnava i serijski izjednačava. Kad vidim ljude koji čame u zatvoru 5, 8, 10 godina, kako rade ili ih čujem kako govore, primetim da je kod njih došlo do nekih psihičkih deformacija, pa se sav naježim i uzdrhtim, jer predviđam da se to i sa mnom može desiti. Verovatno su i drugi mislili (ne svi ali bar neko) da neće dozvoliti da budu pregaženi, a međutim neprimetno, jer taj proces je spor i sastavljen od puno sitnih pojedinosti, oni su se promenili, a ne umeju, ne mogu to da procene pošto su se iz osnove promenili. Naravno, ja ću se opirati. Ali, na primer, primećujem da više ne umem sebi da se podsmevam kao nekad i to ne valja. Draga Đulija, da li te zanima ovo moje brbljanje? Da li si na osnovu njega stvorila neku predstavu o mome životu? Ipak, znaš, mene zanima i ono što se dešava u svetu. U poslednje vreme pročitao sam nekoliko knjiga o radu katoličke crkve. Eto još jednog »Japana« – kroz kakve će sve faze proći francuski radikalizam da bi se razdvojio i da bi iz njega izrasla francuska katolička partija? Zbog tog problema »ne mogu da spavam« kako se to desilo onom mom mladom prijatelju. I drugima, naravno. Da li ti se dopao nož za sećenje hartije? Znaš da sam ga radio mesec dana

¹ Nedeljnik *Ordine Nuovo*, objavljivao u Torinu od maja 1919. do decembra 1920.

i gotovo potpuno pretukao prste? – Draga, piši mi malo opširnije o sebi i deci. Trebalo bi da mi bar svakih šest meseci šalješ vaše fotografije da bih mogao pratiti kako se deca razvijaju i češće gledati tvoj osmeh. Nežno te grlim, draga.

Antonio

– Napomena za Tanju – Baš si nevaljala, Tanja, otkada već ne primam vesti od tebe? Ne moraš da pišeš opširna pisma, dovoljno je da mi pošalješ i dopisnicu. Znaš li da i ja sve češće osećam dejstvo sile inercije koja me odvraća od pisanja? I moram da se borim kako bih je savladao. Hoću li svaki put uspeti da je savladam? Ovde ima ljudi koji mesecima, godinama nikome ne pišu. I meni će se na kraju to desiti, sasvim sigurno, ukoliko ne budem našao one koji će mi spremno odgovarati na pisma. Draga Tanja, grlim te, u nadi da nisi bolesna.

Antonio

9. februar 1929.

Najdraža Đulija,

Mislio sam da napišem posebno, sasvim lično pismo Deliju. No Tanja mi piše da se nalazi u Aninoj kući, a onda i tvoj sjajni opis utiska koji je na njega ostavila tvoja priča kako sam ja zadimio na snegu, pokolebala me je. Želeo bih da mi najpre ti savetuješ šta da radim. Čini mi se da Delio sve lako prima k srcu, kako smo se ono uverili u Rimu i u Trafoi, pa ne bih želeo da ga previše uzbudim. Zato ću radije sačekati tvoje mišljenje.

Tanja mi izgleda prilično dobro. Kad sam je video u Milanu, a naročito u Rimu pre 7 meseci, bila je jako slaba. Međutim u decembru mi se učinilo da se malo oporavila i ojačala. Ne bih nikako pristao da tako dugo putuje da bi pola sata sa mnom razgovarala, ali došla je iznenada, a onda, naravno, to me prosto usrećilo. A sada bi trebalo da Tatjanu pred tobom mnogo pohvalim i istaknem njenu silnu dobrotu. Ali neću, jer katkad pretera i postupa prema meni kao da uopšte nemam smisla za praktičan život, kao da sam nesposoban da živim bez vaspitača ili dadilje. Nekad me čak naljuti, ali i nasmeje, iako se ja odnedavno malo smejem i ne volim da se šalim kao nekada. Mislim

da je to najznačajnija promena u meni. Međutim, došao sam do zaključka da je Tatjana najbolji izdanak cele porodice Suht za koju mi je čuveni Degot¹ tvrdio da je uzorna porodica (to ti nikad nisam rekao, a sad ti kažem da bih te naljutio!). Tatjana je jedina koja zaista liči na tvoju mamu.

Draga, cela istina je ono što pišeš. I ja bih želeo da ti mnogo šta napišem, ali ne mogu da pobedim sebe, da prevazidem jednu vrstu osetljivosti i uzdržanosti. Mislim da to zavisi i od posebnog načina na koji razvijamo svoje umne sposobnosti u savremenom svetu, a pomoću kojih još ne možemo naći odgovarajući, pravi izraz. Ja sam uvek pomalo nepoverljiv i podrugljiv i čini mi se kad bih izrazio sve ono što bih želeo, ne bih mogao da prevazidem izvestan konvencionalizam i melodramatičnost kojom je prožet tradicionalni jezik. Samo stručno proučavanje tehničkih oblika jezika, silno me zaokuplja, jer mi predstavlja svaki izraz u njegovom fosiliziranom, okoštalom obliku koji mi je odvratn. Pa ipak, mislim da se među nama nikad neće prekinuti prisna veza.

Grlim te čvrsto, čvrsto.

Antonio

Dragi Delio,

Čuo sam da ideš u školu, da si visok 1 metar i 8 santimetara i da imaš 18 kilograma. Prema tome, mislim da si već veliki dečak i da ćeš mi uskoro pisati pisma. Dok to očekujemo, možeš koliko danas mamu zamoliti da piše ono što joj ti budeš kazivao u pero, da piše tvoja pisma za mene kao što sam ja u Rimu umesto tebe pisao pisma babi. Tako ćeš mi reći da li u školi voliš drugu decu i šta si naučio i kakve igre su ti drage. Znam da praviš avione i vozove i da na taj način učestvuješ aktivno u industrijalizaciji naše zemlje, ali da li će ti avioni zaista da lete i ti vozovi da putuju? Da se ja nešto pitam, bacio bih bar jednu cigaretu na ognjište da se vidi malo dima!

Zatim, treba da mi pišeš nešto o Đulijanu. Sta misliš o njemu? Pomaže li ti u radu? Je li i on konstruktor ili je još mali da

¹ V. Degot, ruski revolucionar. Godine 1919. boravio je u Italiji kao predstavnik Komunističke internacionale.

bi zaslužio tu titulu? Ukratko, želeo bih da mnogo šta saznam a pošto si ti tako veliki a, rekli su mi, pomalo i pričalica, siguran sam da ćeš mi pisati uz maminu pomoć, zasada, i to opširno, opširno pismo i obavestiti me o svemu ovome i još o mnogo čemu drugom. A ja ću ti pisati o jednoj ruži koju sam posadio i o jednom gušteru koga želim da odgajim. Poljubi Đulijana umesto mene i mamu i sve ukućane, mama će poljubiti tebe umesto mene.

Toj papa¹

– Pomislio sam da možda ne znaš šta su gušteri. To ti je jedna vrsta krokodila koji nikad ne odrastu.

30. juli 1929.

Draga Julka,

Primio sam tvoje pismo od 7. jula. Fotografije mi nisu još stigle, nadam se da se među njima nalazi i tvoja. Naravno, želim da vidam i tebe, bar jednom godišnje, da bi mi utisci bili življi: inače šta da mislim? Da si se mnogo fizički promenila, da si oslabila, da si sva posedela itd, itd. Zatim moram da ti unapred poželim sve najbolje za tvoj praznik: možda će ti moje sledeće pismo stići na vreme, ali nisam siguran. Ako mi stigne tvoja fotografija, znači da sam ti ponovo izrazio svoje najbolje želje. Razume se, želeo bih da te vidim zajedno sa decom kao na prošlogodišnjoj fotografiji, jer u grupnom portretu ima uvek nečeg uzbuđljivog, dramatičnog, uspostavlja se odnosi, koji se mogu produžiti, zamišljeni i na drugim sličicama, u situacijama iz konkretnog života, kad nema uperenog fotografskog objektiva. – Uostalom čini mi se da te dovoljno poznajem pa mogu zamisliti i produžetak, druge sličice, ali ne mogu dovoljno ubedljivo zamisliti akcije i reakcije naše dece u odnosu na tebe, a želim da saznam kako se deca ophode prema tebi i kako primaju tvoj odnos prema njima, a ne samo kakva su vaša osećanja i opšta raspoloženja. Fotografije mi o tome malo kažu, a moje uspomenе iz detinjstva nisu mi od velike pomoći, jer smatram da su po-

¹ Pogrešna transkripcija ruskog »tvoj papa«.

sebene i zamišljam da je danas sve drukčije u svetu sa novom osećajnošću i sa dve različite generacije (osim toga, moglo bi se i više reći, jer između deteta odgajenog u selu na Sardiniji i deteta vaspitanog u današnjem velegradu, postoji razlika od bar dve generacije). Znaš ponekad bih hteo da ti pišem o tebi, o tvojoj moralnoj jačini koja je veća no što i sama misliš, ali uvek sam se snebivao, jer mi izgleda da bih bio. . . trgovac crnačkim robljem koji opipava tegleću marvu. To sam napisao upravo onako kako sam toliko puta mislio. Uostalom ako sam na to mislio, onda to zaslužuje da bude napisano. Ne bi trebalo na to da misliš, ali mislim, jer u meni žive, u obliku potisnutih osećanja, mnoge ideje iz prošlosti, kritički prevaziđene ali još ne i potpuno izbrisane. Neosporno, često me progoni misao da si ti podnela najveći teret u našem braku, objektivno najveći, ali to je tvoje odlika i onda ne mogu misliti na tvoju snagu, kojoj sam se često divio i kad to nisam izričito isticao, već moram misliti na tvoje slabosti, na to da si možda umorna, moram na to misliti sa velikom tugom i nežnošću koja se može izraziti miloštom, ali teško rečima. Osim toga, mnogo ti zavidim zato što i ja ne mogu uživati u svežini prvih utisaka o životu naše dece i pomagati ti da ih vodiš i vaspitavaš. Sećam se mnogih sitnica iz Delijeveg života u Rimu a i načela kojima ste se ti i Đenija rukovodile u ophođenju sa njima; na njih ponovo mislim i pokušavam da ih razvijem i prilagodim novim situacijama. Uvek dolazim do zaključka da je na vas ostavila snažan utisak Ženeva i sredina zasićena idejama Rusoa i Fulpijusa,¹ koja je trebalo da bude tipično švajcarska, ženevska, rusoovska. No mnogo sam se udaljio od teme (možda ću ti drugi put pisati o ovome, ako te to bude zanimalo) a čak sam te zadirkivao za Rusooa što te nekad (sećas li se?) toliko dovodilo do besa.

Draga, grlim te.

Antonio

¹ Sarl Fulpijus je bio profesor u jednoj školi u Ženevi. Gramši je u zatvoru imao njegovo delo «Cours de morale sociale basé sur l'évolution», I godina, predgovor Ogista Dida, pisca dela «La fin des religions», Priručnik namenjen vaspitanju dece od 9 i 15 godina S. Filipijusa. Vlasništvo La Société des Libres – Penseurs, iz Ženeve (1905)

16. decembar 1929.

Najdraža Tatjana,

Ovog meseca si mi veoma, veoma malo pisala: jednu dopisnicu 28. novembra i jednu ceduljicu 29, kojom si propratila Đulijino pismo. Ipak znaj da i ja sada nisam više mnogo oran za pisanje. Čini mi se da se postepeno sve moje veze sa spoljnjim svetom raskidaju. Kad sam bio u zatvoru u Milanu nisu mi bila dovoljna ni dva pisma na dan: prosto sam bolovao od manije da s nekim časkam preko pisama. Sećaš li se kako sam pisao gusto, gusto? Mogu reći da su tada sve moje misli bile usredsređene na ponedeljak: šta ću pisati, na koji način ću opisati ovo, ono a da pismo ne zadrži cenzura. Sada više ne znam šta da pišem, kako da počnem. Sasvim sam spetljan. Pažnja mi je usredsređena na ono što čitam, prevodim. Izgleda mi, kad razmislim o sebi, da me ponovo uhvatila opsesija kao za vreme studija na univerzitetu kad sam usredsredio pažnju na jedno pitanje i ono me zaokupilo toliko da nisam ni za šta drugo mario i katkad sam se izlagao opasnosti da padnem pod tramvaj.

Upućuješ me da pišem Đuliji o mnogim sitnicama, o pojedinstvima iz moga života. Ali činjenica je da u mom životu nema sitnica ni pojedinosti, nema preliva, slikarskog »kjaroskura«. I dobro je što je tako. Kad je život u zatvoru buran, to je veoma loš znak. Jedina oblast koja nije slična slici Crnca u mraku, oblast je cerebralnog poznanja. No postoje ograničenja sadržajna i formalna. Formalna zato što sam u zatvoru i ograničen sam propisima i pravilnicima. Sadržajna, jer ono što me često zanima, veoma je relativne vrednosti. Ovog trenutka me zanima da li jezik Nijam-Nijama koji sebe nazivaju narodom Sandeha, dok su im ime Nijam Nijam nadenuli susedi Dinka, pripada ili ne pripada zapadno sudanskoj grani, iako se oblast u kojoj se ljudi njime služe, nalazi u Istočnom Sudanu između 22° i 28° istočne dužine. Prema tome, da li se klasifikaciju jezika može bolje izvesti prema geografskoj podeli ili prema istorijskom procesu povezivanja, itd, itd. – I to je razlog zašto i ovoga puta ne pišem Đuliji. Baš ne znam šta da joj pišem. A ne želim da joj napišem konvencionalno pismo, kako bi se to reklo. Hoću još da razmislim o nekim problemima a dok ih ne rešim ne mogu da pišem. (A čak ne znam hoću li uspeti da ih rešim.) Osnovni problem je sledeće: treba li da mislim na Đuliju i da se sa njom ophodim prema šemama banalne psihologije koje se

obično primenjuju na ženski svet? To bi mi bilo strašno odvratno. Pa ipak. . . Sta misliš kako da tumačim njeno pismo u kome kaže da se je posle mog pisma od 30. juna osećala meni bližom, a ipak mi nije četiri meseca pisala upravo posle tog pisma. Ja dosad nisam uspeo da nađem višu sintezu tih protivrečnosti i ne znam da li ću ikad uspeti da je nađem. Zato čekam. Pišeš da ne možeš da se nakaniš da Đuliji pošalješ moje poslednje pismo, jer bi je ono moglo rastužiti. Sigurno će je rastužiti, ali ne verujem da je to ubedljiv razlog. Staviše siguran sam da sama ona želi da pouzdano sazna u kakvom se duševnom stanju nalazim. Zar misliš da laka srca pišem ovako nešto? Ali došao sam do jedne tačke na kojoj sam se, kako sam to već rekao nalazio kad sam bio na univerzitetu: tada nikad nisam pisao pisma. Kad se nađem pred problemom koji ne mogu rešiti i kad dođem do saznanja da ga ne mogu rešiti, ja ga ostavljam i više na njega ne mislim. To činim iz poštovanja prema sebi, a još više iz poštovanja prema drugima: suviše mnogo cenim Đuliju da bih je mogao smatrati sentimentalnom buržujčicom ili, šta ja znam, tamo nekom glavnom junakinjom »Evgenija Onjegina«¹, na primer. Sta misliš, dragu Tatjana? Uostalom, pošalji ovo pismo Đuliji, njoj je i upućeno, iako posredno. Najdraža Tatjana, vidiš koliko sam ti neprilika stvorio u poslednje vreme? Veruj da me to prosto unesrećava. Nežno te grlim.

Antonio

3. maj 1930.

Najdraža Đulija,

U nedavnom razgovoru, Tatjana mi je dočarala prilično mračnu sliku tvoga duševnog stanja i tvoga zdravlja. U predhodnom pismu me je obavestila da su bolesni kako Delio tako Đulijano. Osim toga, činilo mi se da i sama Tatjana nije dovoljno obavestena i da je sve to saznala tek posrednim putem, pa ne znam više šta da mislim. Čini mi se da je strahovito daleko ono vreme kad si me uveravala da mi nikad ne bi krila ništa što se tiče tvoga zdravlja i razvoja naše dece. Vidi se da si promenila mišljenje i zato mora da postoji neki razlog, iako ne bih

¹ Tatjana Larina, glavna ženska ličnost Puškinovog romana u stihovima.

znao reći koji. Mislim da se zaista dobro ne osećaš, da si stvarno veoma umorna i da ti je dosta svega, ali zašto mi se ne javiš, već takvim svojim ponašanjem u meni pothranjuješ osećanje bespomoćnosti koje me je obuzelo usled svih tih ograničenja volje i slobode na koje me je osudio Specijalni sud za zaštitu države? Da Tatjana nije bila u Italiji i da me nije povremeno o vama obavestavala, ne znam šta bih radio. Možda bih se čak obratio konzulatu. Mislim da treba da pobediš sebe, da se savladaš i da me veoma iskreno i otvoreno obavestavaš kako ste ti i deca, ne krijući od mene baš ništa. Dotle sam došao da više volim da primim i loše vesti, nego da uopšte ne primim, pa da zamišljam sve najgore.

Čekam. Grlim te.

Antonio

15. decembar 1930.

Najdraža mama,

Ne znam šta je moglo da se desi. Karlo mi nije pisao već više od tri meseca. Tvoje poslednje pisanice primio sam pre dva meseca. Otprilike pre mesec i po dana primio sam i pismo do Terezine na koje sam odgovorio, a posle se ona učitala. (Terezini sam pisao tačno pre četiri sedmice.) Zaista ne umem sebi da objasnim ovo sistematsko ćutanje: zašto ga ne prekineš nekom dopisnicom? Tatjana mi piše da je primila pismo od Karla koji se izvinjava što češće ne piše jer da je stalno zauzet i da mnogo radi. Čini mi se da je to opravdanje nedovoljno. Čovek se može opravdati da ne piše dugačka, opširna pisma, ali ne i zašto se ne javi jednom dopisnicom.

Već sam pomišljao da Karlo možda zbog mene ima nekih neprilika i da neće ili ne ume da mi objasni šta oseća, zašto je rasejan, zašto se ustručava. Zato ga molim da me ohrabri, da me izvede iz nedoumice ili da kaže nekom drugom da to učini, na primer Mei da mi napiše pismo. Takođe bih hteo da me malo češće obavestavate o tvom zdravstvenom stanju. Jesi li malo ojačala? Ako ti nisi u mogućnosti da mi pišeš, neka ti neko napiše karticu a ti se samo na njoj potpiši. Meni će i to biti dovolj-

no. Najdraža mama, evo petog Božića otkako nisam slobodan, a četvrtog koji ću provesti u zatvoru. Kada sam 1926. proveo Božić na Ustiki kao zatočenik, to je još uvek bio raj za ličnu slobodu u poređenju sa uslovima u kojima živi zatvorenik. Za ove četiri godine sam ostareo, posedeo sam, zube sam izgubio, ne umem više da se onako slatko smejem kao nekada, ali zato mislim da sam se mnogo opametio i da sam stekao dragocena iskustva, da umem sada bolje da procenjujem ljude i stvari. Međutim, to ne znači da sam izgubio volju da živim. Još uvek me sve zanima i mogu ti reći da ako sam »ne mogu da teram kera« da mi nije žao kad vidim da ga »teraju« drugi. Dakle, ipak nisam ostareo, zar ne? Čovek ostari kad počne da se plaši smrti i kad zavidi drugima što rade ono što on više ne može. U tom smislu mogao bih da se kladim i da ti nisi ostarela iako imaš tolike godine. Uveren sam da si rešila da dugo živiš da bi nas opet mogla videti sve na okupu i da bi mogla upoznati unučiče. Dok u čoveku nije ugašena iskra života, dokle god želi da živi, dokle god uživa u životu i ispred sebe ima neki cilj, otporan je na sve nećace i bolesti. Zato te uveravam da treba malo prištedeti sebe i svoje snage a ne zapinjati i naprezati se kao kad smo bili mladi i »zeleni«. Čini mi se da mi je Terezina u pismu nagovestila, i to pomalo zlobno, da ti još uvek želiš da mnogo radiš i da nisi sklona da se povučesh i napustiš mesto prve domaćice u kući. Naprotiv, treba da to ostaviš i da se odmaraš. Najdraža mama, želim ti sve najbolje povodom predstojećih praznika i da budeš mirna i vesela. Mnogo čestitaka i pozdrava svima u kući.

Nežno te grlim.

Antonio

31. avgust 1931.

Najdraža Đulija,

U tvom pismu od 8–13. avgusta, za mene je najzanimljivija pojedinost bila vest da Delio i Đulijano vole da hvataju žabe. Pre nekoliko daha, u jednom članku u nekom časopisu, pročitao sam mišljenje leđi Astor o načinu ophođenja prema deci u Rusiji (leđi Astor je pratila Šoa i lorda Latijanija ne njihovom putovanju). Na osnovu tog člaka može se zaključiti da leđi Astor

kritikuje Ruse što se previše trude da im deca budu čista, »sva pod konac«, pa im ne daju vremena ni da se pošteno uprljaju. Kako vidiš, ova ugledna i poznata dama je duhovita i zajedljiva, ali još duhovitiji i zajedljiviji je neosporno pisac članka koji svoje ruke jednog liberaliste, očajno diže prema nebu i uzvikuje: »Sta će biti od te dece kad budu toliko odrasla da ih neće moći naterati da se kupaju?« Izgleda da je pod tim mislio da jednom kad bude nemoguće upotrebiti sredstva prinude, deca će se namerno baciti u blato i to će biti individualističko-liberalna reakcija na samovlašće čije su žrtve tako dugo bili. U svakom slučaju drago mi je da se Deliju i Đulijanu pruža prilika da se uprljaju, hvatajući žabe. Želeo bih da znam hvataju li žabe za jelo jer bi tada njihov lov imao praktično i korisno obeležje što nije za potcenjivanje. Ne znam da li ćeš na to pristati, jer verovatno protiv žaba imaš isto aristokratsko predubedenje kao ledi Astor (Englezi prezrivo zovu Francuze »žahari«, »oni koji jedu žabe«) ali trebalo bi da učiš decu da razlikuju žabe za jelo od onih ostalih. Žabe koje se jedu imaju trbuh potpuno beo, dok one druge ružičast. Love se na taj način što se umesto čelične udice na štap stavlja crvena krpa u koju one zagrizu. Treba imati pri ruci mali bokal i stavljati ih u njega pošto im se makazama odseku glave i noge. Kad se raspore, mogu se prip'eliti na dva načina: kao izvanredna čorba, u tom slučaju moraju dugo ključati uz dodatak uobičajenih začina, a onda se ocede ali tako da na cediljki ostanu samo kosti. A mogu se i pržiti i jedu se kad porumene i počnu da krckaju pod zubima. U jednom i u drugom slučaju, to je veoma ukusna a što je najvažnije veoma sadržajna, lako svarljiva hrana. Mislim da bi Delio i Đulijano mogli još u svojim mladim godinama, ući u istoriju ruske kulture, uključivši ovu novu hranu u običaje naroda i tako pomoći da se bogatstvo sveta poveća za nekoliko miliona rubalja, oduzevši monopol za neobičnu, skupu hranu gavranovima, kornjačama i zmijama. – To što mi pišeš o svom zdravlju, veoma me zanima, ali ti ne bih umeo reći da li da nastaviš sa psihijatrijskim lečenjem. Pošto Frojd primećuje da su članovi porodice jedna od najozbiljnijih prepreka u lečenju psihoanalitičkim postupcima, nikad nisam želeo da budem uporan po tom pitanju i da iznosim nekakve isključive stavove, pa to neću ni sada. Uostalom i sama se sećaš da sam često razmišljao o nekim načelima psihoanalize kako bih te naveo da sama učiniš nešto na »otkravljanju« sopstvene ličnosti. Međutim uveren sa da pitaš od one bolesti koju psihoanalitičari nazivaju »kompleks

manje vrednosti« a koja dovodi do sistematskog potiskivanja sopstvenih voljnih podsticaja, to jest do potiskivanja svoje ličnosti i do prihvatanja, slepog prihvatanja, podređene funkcije u ocenjivanju, čak i onda kada čovek može sa sigurnošću tvrditi da je u pravu. Takav čovek je povremen sklon žestokim ispadima srdžbe izazvanim nekakvim beznačajnostima. Oktobra 1922, kad sam bio u Ivanovu, jednog jutra, pošto su vrata bila otvorena, ušao sam u vašu kuću neprimećen i tako sam imao prilike da čujem, iako ti to nisi znala, jedan od takvih besnih ispada. Naknadno ću ti o tome pričati, ali moram primetiti da svoju »blagu i dobru« narav moraš dopuniti povremenim besnim ispadima.

Nežno te grli

Antonio

26. oktobar 1931.

Najdraža Tanja,

Danas ti ne mogu opširno pisati. Uz to imam temperaturu koja nikako da spadne. Duvalo je (i još duva) jugo i sve oko nas se prosto natopilo nekakvom vlagom. No nadam se da ću uzmoći da ti napišem ono što je neophodno. Potpuno sam uveren da su sve ove tegobe posledica crevnih poremećaja koji su postali hronični i ako ne budem uspeo da ih otklonim neće vredeti da uzimam sredstva za okrepljenje ili neke druge lekove. Temperatura mi spadne tek kad ništa ne jedem, ali takvo lečenje ne može biti dugotrajno. Ma šta okusio, samo posle nekoliko dana javljaju se isti poremećaji u probavi, kao od hrane koju sam prethodno uzimao. Zatim dolazi do drugih komplikacija koje su posledica osetljivosti moga organizma. Sigurno je da se bolovi u disajnim organima javljaju zato što probavni organi koji se nadimaju bilo šta da pojedem vrše na njih pritisak. Naročito mleko izaziva nadimanje. Mislim da, u najmanju ruku, treba izdvojiti tu pojavu i zato sam se zadržao na Uricedini, leku koji mi u veoma malim dozama sredi probavu. U svakom slučaju, kiselina je dokaz, tako mi se bar čini, da tegobe stvara mokraćna kiselina, a Uricedina je veoma dobar lek za njihovo otklanjanje. Ona sadrži 42° natrijevog sulfata. Uzeo sam za čišćenje 30

grama natrijum sulfata, koje mi je propisao lekar i to mi je delovalo tek kroz 12 sati, a uz to sam, kako to obično biva kod čišćenja, posle toga potpuno malaksao. Kašika Uricedina koja sam uzeo u 4 po podne, obezbedila mi je urednu probavu preko noći, a zatim mi se poboljšalo i opšte stanje. Međutim, smatram da sredstva za čišćenje upropašćuju zatvorenike koji ih suviše često uzimaju, zato sam ih ja dosad uporno izbegavao. Mislim da mi prija kura sa groždem, ali kao prvo grožđe ne mogu dobiti svakoga dana, a drugo to koje mogu dobiti nije stono, već samo za ceđenje vina. Ne možeš ga dobro ni oprati, ceo dan treba utrošiti da se 1/2 kilograma probere za jelo, a moraju se odvajati ljuske i koštice. Jednog dana, pošto je bilo nakiselo, ili iz nekih drugih razloga, od njega sam dobio 38,5° temperature. I tako sam odlučio da se više ne gnjavim sa raznim »preparatima« koji mi samo pogoršavaju stanje, pa te molim da mi pošalješ Uricedinu. Mislim da ću njome izlečiti urikemiju, uz dijetu koje se sada pridržavam, i da ću na taj način moći da otklonim bar taj uzrok svojih tegoba, pa bio on glavi ili samo sporedni.

Malo sam se smejao kad sam čitao tvoju poslednju dopisnicu od 23. oktobra. Previše često mi povlađuješ, tako da mi se učinilo da misliš kako sam strašno ljut ili besan ili srdit zbog tebe. No ipak, pošto vidim da kažeš kako se ne sećaš da si mi napisala bilo šta neprijatno, naveo bih ti jedan odlomak iz tvog pisma od 2. oktobra. . . »morala bih da ti ponovim da dodatna napomena u tvom poslednjem pismu u kojoj kažeš da pamtiš kako sam 28. za Božić bila u Turiju i kako to nije neosnovana tvrdnja itd, pa se osećam pobuđenom da izjavim kako sa svoje strane tu vest smatram advokatskom podvalom (da mi je samo znati kako jedna vest može biti podvala? Ona može biti istinita ili lažna, zar ne?) i čudim se samo da si se vratio na tu temu kad je trebalo da shvatiš koliko je u suštini nesnosan nedovoljno iskren ton koji katkad treba upotrebiti kad se povede razgovor o određenim temama, stoga ako sam ti prigovorila da si mi prečutao tvoje pravo stanje, ipak možeš biti siguran da ću bez obzira šta bi mi mogao pisati povodom toga, uvek isto osećati u pogledu tog problema.« Da vidimo sada: ljuti me nedovoljno iskren ton. Šta to znači? Prvo pismo koje sam ti uputio čim sam 1927. stigao u Milano zadržao je istražni sudija, jer je bilo suviše iskreno. Ipak, sudija mi je rekao da ga neće dati u postupak, već da će ga on lično zadržati. To je bilo u februaru. Idućeg septembra vojni advokat Tei upitao je istražnog sudiju zašto se to pismo, umesto da je uzeto u postupak protiv mene, u stvari

nalazi u mom ličnom dosijeu sa procesa, zajedno sa pismima koja su izmenjali sudija i vojni advokat. To je trebalo da oteža moj položaj. Bio sam »iskren«, a nisam primio pismo. Ti si uvek bila prema meni iskrena, verujem. No primio sam neka tvoja pisma u kojima je zatvorska cenzura izbrisala pola teksta. Od tvoje iskrenosti ništa nisam imao, jer mi je ostalo nepoznato ono što si mi pisala. Šta onda znači »iskrenost« i šta znači da se »ljutiš«? I ja se već 5 godina ljutim što sam u zatvoru, možda i više no što si se ti ljutila zbog ovakve »nedovoljne iskrenosti«. Ali, draga Tanja, šta bi trebalo da znači da se tvoja osećanja kad je u pitanju jedan problem, ma šta ti ja pisao ne mogu promeniti, ako ne to da više nemamo šta jedno drugom da pišemo, to jest da bi bilo bolje da prekinemo dopisivanje? – Mislim da imamo dovoljno raznih briga da bismo, pored njih, jedno drugom zadavali i nove. Hteo sam samo da ti iznesem činjenice i da ti ih dokažem. Uostalom, niti sam ljut, niti sam srdit, a duboko sam uveren da nisi htela da me uvrediš.

Nežno te grlim.

Antonio

9. novembar 1931.

Najdraža Tanja,

Pišem ti upravo na petogodišnjicu svoga robijanja. Pet godina nije malo u najvažnijem razdoblju čovekovog života, kada je čovek u punoj radnoj snazi. Uostalom, sad su te godine prohujale i nisam ni najmanje sklon da pravim bilans dobitaka i gubitaka niti da lijem gorke suze nad tolikim delom života koji je prosto proćerdan. Međutim, čini mi se da se ti doživljaji potpuno poklapaju sa jednim razdobljem na koje je presudno uticao moj fiziološki život, bolje rečeno one su bile potrebne da bi se organizam navikao na uslove života u zatvoru. Tegobe koje već tri meseca osećam svakako su početak jednog razdoblja u kome se zatvorski život teže podnosi, kao nešto uvek prisutno što neprestano podriva snagu. – Verujem da mi je paket lekova za koji pišeš da si mi ga poslala, već stigao i da ću ga dobiti ovih dana. Pošto je opet dunuo jugo, stanje mi se znatno pogoršalo.

pa očekujem te lekove od kojih će mi bar malo laknuti. Zaboravio sam da ti pišem da mi pošalješ još hartijica za uvijanje duvana. Možda će ti se učiniti čudno što tražim tako mnogo tih hartijica pošto sam ti pisao da sam pušenje sada sveo na najmanju meru. Te dve izjave nisu protivrečne, štaviše one su u neposrednoj vezi. Naučio sam da ako smanjim hartijicu, to jest ako je skratim i suzim, mogu napraviti mnogo malih cigareta (tri umesto jedne) i onda mogu tri puta pušiti malo, ali koliko je potrebno da se zadovolji pušačka strast, umesto samo jednom, sa istom količinom svežeg duvana. Zatvorenici tri puta puše istu cigaretu (puše je u nekoliko navrata), a onda ponovno koriste pikavce. To mi je odvratno i zato sam pre za ovo moje rešenje koje iziskuje mnogo hartijica, više nego što se može nabaviti sa duvanom i šibicama. Što se tiče šibica, moram reći da zatvorenici svaku iglom cepaju na dva dela i tako ih udvostručuju. U stvari, od jula do danas, ne samo što sam navikao da pušim tek 40% duvana od one količine koju sam ranije pušio (doskora, jer sam već prethodno smanjivao nekoliko puta količinu) već mi se čini da je mogu još smanjiti. Verujem da ću uskoro uspeti da veoma ograničim pušenje ako ne i da ga potpuno ostavim. Istina je, ipak, da količina popušenih cigareta zavisi od toga koliko se intelektualno radi. Čitam malo i mislim malo, to jest veoma malo se intelektualno naprežem i zato mogu malo i da pušim. Ne mogu usredsrediti pažnju na jednu temu, osećam se da sam intelektualno razvijen, rastočen kao što sam to i fizički. Mislim da će takvo stanje sigurno potrajati celu zimu, to jest da ću u tom razdoblju imati dovoljno snage bar da mi se stanje ne pogorša, ako već ne može da se popravi. – U poslednjoj dopisnici i ne pominješ kako ti je zdravlje. Nisi mi pisala jesi li se pridigla posle preležane angine. Nadam se da jesi.

Nežno te grlim.

Antonio

30. novembar 1931.

Najdraža Julka,

Primio sam tvoje pismo od 13. novembra. Odgovorio sam na tvoje prethodno pismo od 13. avgusta, ali taj moj odgovor je zagubljen. Mogao sam ti opet pisati (od 1. jula mi je dozvoljeno da pišem jednom nedeljno, a ne svakih petnaest dana) ali istini za volju, sve teže se rešavam da uzmem pero u ruku, čak mi je to i mučno. Kada bih posle nekoliko nedelja mogao opet da pročitam svoja pisma, čini mi se da bih se mučno osećao, jer bi mi se ona učinila apstraktna, izvan vremena i prostora, kao plod polučasovnog, isključivo intelektualnog i nervnog napora koji mi izgleda obavezan, rekao bih čak birokratski. Iz tvog poslednjeg pisma razabirem da i ti osećaš kako u ovom našem neredovnom, isprekidanom, s mene pa na uštap, iz meseca u mesec dopisivanju ima nečeg što nije u redu. Najgore je što ne vidim načina da to stanje promenim. U dugim periodima tvog ćutanja razmišljam o toj novonastaloj situaciji, koja se iz osnova razlikuje od onog što sam zamišljao pre pet godina, posle mog hapšenja. Tada sam verovao da naši životi, uprkos rastanku, mogu naći zajedničke dodirne tačke, da ćeš mi ti pomoći da ne izgubim sasvim vezu sa svetom, bar sa tvojim životom i sa životom dece. Naprotiv, izgleda, a to kažem iako sam svestan da će ti biti veoma naprijatno, da si mi ti otežala i još više zagorčala samoću. U pismima često naglašavaš da smo mi »čvršće sjedinjeni, jači«, a meni se upravo čini obrnuto, čini mi se da su te izjave neosnovane kao i da ti sama u njih sumnjaš i da se boriš sa tom sumnjom onog istog časa kad to ponavljaš, kad to tvrdiš. Čini mi se da smo se tokom ovih pet godina sve više pretvarali u ave-ti, bića koja se jedno drugom čine nestvarna. Kako ave-ti mogu da budu čvršće sjedinjene, jače? Nekad davno pisali su mi da ti je torbica puna pisama za mene, pisama koja si započela ali nisi dovršila. To znači da ti se ne da da mi pišeš, da ima nešto što se isprečilo između nas dvoje i što te ometa da sa mnom uspostaviš vezu. U stvari, ništa ne znam o tebi. Ne znam čak da li si se vratila svome radu. Pisma su ti sasvim neodređena, uopštena. Ne pružaju mi mogućnost da zamislim bilo šta iz tvog života. U nekoliko navrata pokušavao sam da sa tobom povedem razgovor, postavljao sam ti pitanja, ukazivao sam ti na ono što je za mene bilo od posebnog značaja. Sve to je ostalo bez odziva i sada se nalazim u takvom duševnom stanju da mi

je teško i mučno da ti pišem. – Ovo pismo je pokušaj ponovnog združivanja naših života. Sve bih rekao da za to još ima i načina i vremena. Neosporno je da još nisam zaboravio nekadašnju Julku, samo ne uspevam da je vaskrsnem u današnjoj Đuliji. Ne mogu čak ni zamisliti današnju Đuliju kao ženu od krvi i od mesa, živu. Želeo bih da te prodrmam jako, žestoko, pa i po cenu da budem prema tebi nepravičan i zao, više nego što bih to voleo. Želeo bih da osetiš moju strepnju i moj bol.

Nežno te grlim.

Antonio

15. februar 1932.

Najdraža Tanja,

*Primio sam jednu tvoju kartu od 12, ali drugu koju pomi-
nješ nisam primio. Neću ni ove nedelje pisati Đuliji i to iz ne-
koliko razloga: ne osećam se dobro i zato ne mogu da usredsre-
dim misli, a i ne uspevam da se postavim kako bi bilo najcelis-
hodnije, najpogodnije s obzirom na njen položaj i njeno psihič-
ko stanje. Sve to mi se čini strašno teško i složeno. Tražim izlaz
a ne umem da ga nađem niti mogu sa sigurnošću tvrditi da ću
ga naći. Želim da to pitanje malo pretresem i sa tobom, kako bi
pokušala da mi pomogneš. Doduše, trebalo bi da napišem ceo
roman ako bih želeo da sakupim sve potrebne elemente (koji su
ipak samo plod mojih utisaka i iskustava koja mogu biti samo
delimična), ali učiniću ono što se može. Moj glavni utisak je sle-
deći: najozbiljniji simptom Đulijine psihičke neuravnoteženo-
sti nisu činjenice, sasvim neodređene, na koje se ona poziva i
zbog kojih je trebalo da se podvrgne psihijatrijskom lečenju,
već to da je ona počela sa tim lečenjem i da u njega ima takvo
poverenje. Neosporno je da ja ne raspolazem širim i pouzdani-
jim znanjem iz oblasti psihoanalize, ali polazeći od onoga što
sam pomalo učio, čini mi se da mogu zaključiti, bar što se tiče
nekih momenata, da se oni mogu smatrati osnovanim tekovi-
nama psihoanalitičke teorije, očišćene od svih fantazmagorič-
nih i čak magičnih elemenata. Koliko ja mogu da procenim, na-*

jvažniji elemenat je sledeći: psihijatrijsko lečenje može pokazati rezultate samo kod onih članova društva koji su u romantičarskoj književnosti nazivani »poniženi i uvređeni« i koji su mnogobrojniji i različitiji no što se predstavljaju na tradicionalan način. To jest kod onih osoba koje pogođene gvozdenim protivrečnostima savremenog života (ako već govorimo o aktuelnostima, iako je svako vreme imalo svoju savremenost koja se suprotstavljala prošlosti) ne mogu same da proniknu u razloge protivrečnosti pa da ih zatim prevaziđu, postigavši jednu novu vrstu spokojstva i duševnog mira, to jest ravnotežu između voljnih podsticaja i ciljeva koje treba ostvariti. Situacija dobija dramatičan obrt u određenim istorijskim trenucima i u određenim sredinama, to jest kada je sredina pregrejana i krajnje napeta, kada se razulare džinovske kolektivne snage koje grčevito vrše pritisak na određene pojedince da bi postigle najveći stepen voljnog podsticaja za stvaranje. Te situacije razorno deluju na veoma osetljive i profinjene temperamente, dok su potrebne i neophodne zaostalim članovima društva, na primer seljacima, čiji se jaki nervi mogu napinjati i treperiti do mile volje a da pri tom ne popuste. Možda sam ti nekad pričao kako sam se zapanjio u sanatorijumu Srebrijani Bor, u kome sam upoznao Đeniju i Đuliju, kad sam video kako bolesnici, koji su tamo došli potpuno iscrpljeni, posle 3–4 meseca prosečne ishrane, koja ipak prelazi minimum za održavanje golog života, a i posle odmora, dobijaju po 16–18 kilograma na težini, prosto procvetavaju, osposobljavaju se za nove visoke životne napone. No te osobe u sebi nemaju ni trunke romantičnog fanatizma ili bar neke vrste romantičnog fanatizma. To su duševno zdrave i staložene osobe koje ne izmišljaju nekakve nerešive probleme da bi posle očajavale kako nisu u stanju da ih reše, a onda plakale nad sobom i sopstvenim snagama, smatrajući se nesposobnima, bezvoljnim, bez stava i svoga »ja«, jednom rečju, da bi »pljuvali na sebe«, kako se to u Italiji kaže. A upravo Đulija, koliko ja mogu da zaključim, pati od »nerešivih problema«, problema koji ne postoje, i bori se sa avetima koje su plod njene uznemirene, grozničave mašte, a pošto, što je razumljivo, sama ne može rešiti ono što niko i ne može rešiti, oseća potrebu da se osloni na neki spoljni autoritet, na nekog čarobnjaka ili na nekog psihijatra. Smatram, dakle, da jedna kulturna osoba (u nemačkom smislu te reči), aktivni član društva, kakva je neosporno Đulija, i ne samo zvanično aktivna zato što u torbici ima legitimaciju u kojoj je zabeleženo da je društveno aktivna, treba

da bude i jeste jedini i najbolji psihijatar sama sebi. Sta znači na primer ono što ona piše, to jest da treba studirati itd. Svako treba uvek da studira, proučava, da sebe usavršava i uzdiže kako teoretski tako stručno u svojstvu tumača jedne proizvodne delatnosti. Zašto to smatrati ličnim problemom, pokazateljem sopstvene inferiornosti? Svako radi na izgrađivanju, na razvoju svoje ličnosti i svog karaktera, bori se sa nagonima, podsticajima, zaostalim i protudruštvenim težnjama i prilagođava se sve višem stepenu kolektivnog života. U tome nema ničeg izuzetnog, individualno tragičnog. Svako uči od svojih bližnjih i od srodnih ljudi, ustupa i stiže, gubi i dobija, zaboravlja i gomila znanja, prihvata ponašanje i običaje. Đulija piše da se danas ne bi više branila od jednog mog mogućeg intelektualnog i moralnog uticaja i da se zato oseća jednodušnija sa mnom. No ja ne verujem ni da se u prošlosti branila od toga tako dramatično kako to ona veruje. A, uostalom, zar se i ja nisam branio od njenog uticaja, a istovremeno zar nisam ostvario svoju ličnost i promenio se u dodiru sa njenom ličnošću? Nikad nisam teoretisao i nisam se mučio i uzbuđivao zbog tog procesa u sebi, a on se za to vreme razvijao meni u prilog. Draga Tanja, dosta više sa raspređanjem i okolišavanjem, sa ovim udaljavanjem od teme. U svakom slučaju verujem da sam ti dao nekoliko elemenata da bi mi pisala i pomogla mi da nađem izlaz. Ako smatraš da bi to bilo dobro, ovo pismo možeš poslati Đuliji. Možda bi ono moglo biti odličan odgovor, na posredan način. Maločas sam primio tvoje pismo od 12. sa prevodom Delijeovog pisma. Odgovoriću idućeg ponedeljka. Pismo mi se dopada.

Grlim te.

Antonio

22. februar 1932.

Dragi Delio,

Dopao mi se tvoj »živi ugao«¹ sa zebama i ribicama. Ako zebe katkad izlete iz kaveza, nemoj ih hvatati za krila i noge, jer

¹ »Živi ugao«, bukvalni prevod ruskog izraza »živoj ugot« koji označava jednu sobu, ili deo sobe, u kome su smeštene domaće životinje (ptice, ribe, kornjače itd.).

su nežni i mogu se slomiti ili iščašiti. Cele ptice tada uhvati u šaku, ali ih nemoj stezati. Kao dečak odgajio sam mnogo ptica i ostalih životinja: sokolova, sova, kukavica, svraka, vrana, češljugara, kanarinaca, zeba, ševa itd. Čuvao sam jednu zmijicu, jednu lasicu, ježeve, kornjače. Evo kako sam video ježeve da skupljaju jabuke. Jedne jesenje večeri, kad se već bilo smračilo, ali je mesečina bila sjajna, pošao sam sa još jednim dečakom, svojim prijateljem, u voćnjak u kome je bilo naročito mnogo jabuka. Sakrili smo se u žbun, u zavetrinu. Odjednom se pojavilo pet ježeva, dva veća i tri sasvim mala. Jedan za drugim, oni su se uputili prema jabukama, protrčali su kroz travu, a onda su se dali na posao. Pomažući se njuškicama i nožicama, kotrljali su jabuke koje je vetar oborio sa stabala i skupljali su ih a jednoj maloj čistini, slažući ih jednu uz drugu. No očigledno im nisu bile dovoljne jabuke koje su ležale na zemlji. Zato je najveći jež digao njušku, pogledao okolo, odabrao jedno veoma savijeno drvo i popeo se na njega zajedno sa svojom ženom. Prešli su na jednu granu punu jabuka i počeli da se ljuljaju. Pod njima se i grana zaljuljala i sve češće se i jače povijala. Pod snažnim udarima, mnogo jabuka je popadalo na zemlju. Kad su i te jabuke ježevi dodali onoj gomili na čistini, svi, veliki i mali sklupčali, su se nakostrešili i legli na voće, koje se nabolo na njihove hodlje. Na nekima je bilo samo nekoliko jabuka (mali ježevi) ali na ocu i majci je bilo sedam-osam jabuka. Kad su krenuli natrag u jazbinu, mi smo izašli iz žbuna, presreli ih, potrpali u vrećicu i odneli kući. Meni je pripao otac i dvoje dece i mesecima sam ih čuvao. Dao sam im punu slobodu i šetali su se dvorištem. Lovili su razne male životinje: bubašvabe, hruštave itd, jeli su voće i salatu. Mnogo su voleli sveže, mlado lišće a ja sam ih pripitomio pa se više ne bi skupljali kad bi videli ljude. Mnogo su se plašili pasa. Zabavljalo me je da u dvorište unosim žive belouške i gledam kako ih love. Čim bi jež primetio beloušku, počeo bi da spremno, hitro skače na sve četiri noge, i veoma smelo je napadao neprijatelja. Belouška bi digla glavu, počela da palaca jezikom i da šišti. Jež bi tiho počeo da skiči, šćepao bi beloušku prednjim nogama, zagrizao joj u glavu i zatim je postepeno proždirao. Ježevi su jednog dana nestali. Sigurno mi ih je neko uzeo i pojeo. – Tatjaniska¹ je kupila jedan lep, veliki čajnik od belog porculana i u njega je stavila lutku. Vrat joj je uvijen toplim šalom, jer je veoma hladno. I u Italiji

¹ Tatjaniska, na ruskom jeziku deminutiv od Tatjana.

mnogo pada sneg. Ti joj piši da više jede, jer mene ne sluša. Tvoje zebe sigurno jedu više od Tatjaniske. Drago mi je da su ti se dopisnice dopale. Pisaću ti drugi put o balu zečeva i o drugim životinjama. Pričaću ti i o drugim doživljajima iz detinjstva i šta sam sve tada video i osetio. To će biti priče o ždrebetu, lisici i o konju koji je imao rep samo o prazniku – priča o vrapcu i o kulaku, kulaku i magarencetu, o ptici tkaču i o medvedu i tako dalje. Mislim da su ti poznate priče o Kimu, jesi li čitao Priče iz džungle i naročito onu o beloj fokii i o Riki-Tiki-Tavi? Je li i Đulijano udarnik? Ne znam samo u kojoj oblasti postižeš takav uspeh. Ljubi te – tata. U moje ime poljubi Đulijana i mamu Julku.

14. mart 1932.

Najdraža mama,

Primio sam Gracijelino pismo od 3. marta. Već sam ti pisao pre izvesnog vremena, preko Tatjane. Ne sećam se tačno kada, ali ne tako davno. Ne bih želeo da se to moje pismo izgubi.

Ja sam uvek isto. I ovde je zima bila veoma oštra, mnogo je padao sneg, ali ja sam prilično dobro podneo hladnoću. Nedavno sam primio vesti o Đuliji i o deci, pa i po tom pitanju nema nekih naročitih novosti. Ne pišem uvek o Đuliji i o deci, jer mi je jednom Terezina pisala da vas o njima obaveštava Tatjana. – Razumem da je Gracijeta mnogo zauzeta i da zato ne može uvek da mi piše, međutim verujem da sa malo dobre volje može češće da mi se javi. Želeo bih tačno da znam školski program razreda koji posećuje Mea. Ako je to moguće, a mislim da će biti ako se obratite nekom nastavniku ili nastavnici, želeo bih da ima prepis trogodišnjeg programa stručne škole. Kaži Franku da mi piše o mašinskoj tehnici i o konstrukcijama koje je uspeo da napravi. Uveren sam da će postati veliki matematičar i inženjer. Nadajmo se da će ovo nevreme, zaista neobično nevreme, potpuno proći i da čaš ti opet ojačati.

Nežno te grlim, kao i sve u kući.

Antonio

28. mart 1932.

Draga Julka,

Onomad sam primio tvoje pismo od januara a posle nekoliko dana, od 16. marta. Nisam ti ranije pisao, jer kako sam ti pre nagovestio, nekako sam pometen, ustežem se kad pokušam da s tobom uspostavljam vezu. Razloga za takvo duševno stanje je mnogo, a verovatno je najvažniji posebna psihologija koja se stvara tokom dugogodišnjeg robijanja i duge odvojenosti od svakog oblika društvenog života, po duhu srodnog čovekovom temperamentu. Međutim sigurno je da ipak prevlađuju dva druga elementa; 1. strah da ti ne naškodim nespretno se uplićući u tvoj način lečenja, 2. svest da sam i sâm, tokom ovih godina, postao »knjiški tip« i da katkad umem da »solim pamet i popujem«, čemu se i sam smejem, ismejavam sebe, a ta samokritičnost urađa rđavim posledicama, jer me ponese pa govorim gluposti. To znači da primećujem da sam nesposoban i to mi vezuje ruke. – Uostalom, na osnovu tvojih pisama zaključujem da su neke moje primedbe prošle meru i imale »suviše uspeha«, to jest pogubne posledice. Suviše uporno se sećaš mojih primedaba u vezi sa tvojom ličnošću koja se još nije oslobodila potrebe da razvija svoje pravo biće, itd. Očigledno si bukvalno shvatila moje primedbe i nisi ih smestila u onu oblast kojoj pripadaju. Jedan elemenat ti je promakao, a to je da sam ja često uporno nastojao da te nagovorim da jedan deo svog vremena posvetiš muzici (mislim da si pogrešno shvatila što sam jednom ja ili otišao ili na neki način pokazao da ne podnosim muziku. Sigurno mi tada nije bilo dobro, živci su mi bili napeti i muzika mi je prosto izazivala grčeve u nervnom sistemu). Uvek sam verovao da se tvoja ličnost mahom razvila oko umetničke aktivnosti a da je prikraćena isključivo praktičnim ciljevima i neposrednim interesom kojima si dala prednost u svome životu. Reći ćeš da je u tvom životu postojala »metafizička« zabluda, koja je urodila neskladom i psiho-fizičkom neuravnoteženošću. Jednom sam tvrdio, a tebe je to zaprepastilo da su naučnici u svojoj delatnosti, »objektivni i neangažovani«. Ti si mi spremno odgovorila da su oni uvek »angažovani, zainteresovani«. Naravno da sam koristio »italijanske« izraze, a u italijanskoj kulturi sam imao pred očima filozofske teorije profesora Lorije koji je tumačio izraz i oznaku »interes« u nekakvom pogrdnom smislu u Tezama o Fojerbahu, označenom kao »schmuzig jüdisch«, prljavo jev-

rejski.¹ Pa lepo, meni se čini da si ti svoj život usmerila u tom »prljavo jevrejskom« pravcu, iako nisi duboko u sebi u to uverena, kao što to ne možeš biti, i s pravom. Po mome mišljenju upravo je tvoja ličnost osećala potrebu da izide iz te prvobitne »faze«, da se razvije, da odmota klupko mnogih elemenata svog prethodnog umetničkog života »neobeležene interesom« (što, naravno, ne znači »života u oblacima«) ili »zainteresovanog«, ali ne u neposrednom i mehaničkom smislu reči. Ne bih želeo da ti ovde knjiški »popujem«. Draga, nadam se da ćeš osetiti sve više da jesi i da možeš preda mnom i sa mnom slobodno izražavati sve misli i sva osećanja. Odavno mi nisi poslala neku svoju fotografiju. Verujem da bi mi bila veoma korisna (i draga) prilikom procenjivanja tvog fizičkog stanja. Mogla bi da napišeš i koliko imaš kilograma. Takođe bi trebalo da mi pošalješ najbolje i najnovije fotografije Delija i Đulijana sa podacima koliko su visoki i teški. Nežno te grlim.

Antonio

P.S. Nadam se da nećeš pogrešno shvatiti izraz »prljavo jevrejski« koji sam maločas upotrebio. Primećujem to jer sam nedavno sa Tanjom raspravljao preko pisma o cionizmu i ne bih voleo da me zbog toga izraza smatrate »antisemitom«. Ali, zar onaj ko ga je izmislio nije Jevrejin?

11. april 1932.

Draga Julka,

Želeo bih da dodam još neku primedbu uz moje prethodno pismo koje ti se možda učinilo prilično nepovezano i nedovršeno. Shvatam što tako misliš, jer takav utisak moja pisma ostavljaju i na mene čim ih napišem. Prinuden sam da pišem u tačno određeno vreme, tačno određenog dana. Opseda me misao da neću stići da napišem sve što želim, pa počnem da ispisujem nekakve krnje rečenice, sve u nagoveštajima, nakalem-ljujući misli koje u trenutku pisanja kličaju u skici pisma, za-

¹ Gramši se poziva na Marksa, 1. tezu o Fojerbachu i posebno na sledeći pasus »... u Suštini hrišćanstva on smatra da je teoretski (postupak) samo u nekakvom vidu (prljavo) jevrejskom. Zato on i ne shvata značaj revolucionarnog rada, praktično-kritičke delatnosti.«

misljenoj pre no što sam počeo da pišem, dobivši tako jedan »purpuri«, bar je to moj utisak. – Evo šta sam hteo da ti napišem: – smatram da se bezrazložno brineš zbog niza pitanja koje pokrećeš, a da je posebno neopravdano, jer je loše protumačeno, da te zabrinjava moj iskaz u tom pogledu. Kad ocenjuješ sebe i svoj doprinos u životu, ne vodiš računa da si jednog trenutka svoju ličnost usmerila u novom pravcu, napuštajući umetničku aktivnost za ljubav praktičnijeg zanimanja. Osim toga, sve bih rekao da si ideju i činjenicu »korisnost« i »praktičnost« uvek suviše ispunjavala uskim i skućenim sadržajem (teoretska greška koju sam nazvao »prljavo jevrejskom«, na osnovu toga uporno zaključujući da si tako nedovoljno »korisna«, da si »nesposobna« da budeš »korisna« u onom pogrešnom smislu u kakvom si mislila da treba da budeš). Stekao sam utisak da u tome počiva klica tvoje bolesti, »kompleksa manje vrednosti« koji razara tvoju osećajnost, posebno izoštrenu zahvaljujući događajima koji su usledili poslednjih šest godina, ali koja je i ranije bila veoma razvijena. Uostalom, sad verujem da sam i ja, bar delimično, odgovoran za to tvoje stanje, jer sam nekad ranije, nesvesno, uživao da te zadirkujem i izazivam, misleći da ću te na taj način bolje upoznati. Godine 1922, čim sam te upoznao i uskoro posle toga, rasplakao sam te i to tako glupo da danas osećam grižu savesti, jer tek sada shvatam da to za tebe nije bila šala, već nešto veoma važno, važnije no što sam mogao i sanjati i nisam imao hrabrosti da ti obrišem suze iako sam osećao potrebu da to učinim, jer sam te voleo a istina je da neku vrstu inata teramo samo onome koga volimo. Najdraža, čvrsto, čvrsto te grlim.

Antonio

18. april 1932.

Najdraža Tanja,

Hvala ti što si mi poslala pismo u kome te Đulija opširnije i sa svim pojedinostima obaveštava o Delijevom zdravstvenom stanju. – »Somatoze« ću uzeti, kako sam ti već pisao. Nepotrebno je da mi taj lek preterano hvališ, jer sam ionako već ubeđen u njegovo dobro dejstvo, bar onoliko koliko mi je potrebno da bih ga uzimao. – Kad budem pročitao Kročeovu knjigu, veoma

ću se radovati da ti bar donekle budem od koristi time što ću ti napisati neku kritičku belešku, ali ne i recenziju u pravom smislu reči, iako ti želiš to, jer bi mi bilo teško da je tako u brzini bacim na hartiju. Uostalom, već sam čitao uvodna poglavlja knjige, jer su se pojavila u posebnoj sveski pre nekoliko meseci¹ i mogu već danas da počnem sa nekim primedbama koje će ti koristiti u istraživanju i potpunije te obavestiti ako u tom radu budeš htela misli organizovanije da izložiš i daš im izvesnu širinu. Evo prvog pitanja koje bi po mome mišljenju trebalo postaviti: koja kulturna interesovanja danas prevladaju u Kročeovoj književnoj i filozofskoj delatnosti, imaju li obeležje neposrednosti i opštijeg dometa koji odgovara dubljim zahtevima koji nisu plod trenutnih strasti? Odgovor je nedvosmislen: Kročeova delatnost vuče koren iz nekih davnasnijih zbivanja, bolje rečeno iz ratnog vremena. Da bi se shvatili njegovi poslednji radovi, treba ponovo pročitati njegove napise o ratu, sabrane u dve knjige (Stranice o ratu – II, dopunjeno izdanje). Te dve knjige nemam ali sam napise čitao postepeno kako su objavljivani. Njihov osnovni sadržaj može se ukratko izložiti ovako: borba protiv ocene rata koji je, pod uticajem francuske i masonske propagande, proglašen ratom civilizacije, ratom u izvesnom smislu »krstaškim«, praćenim provalom strasti narodnih masa koja ima obeležje religioznog fanatizma. Posle rata zavladao je mir, posle sukoba trebalo je da dođe do ponovne saradnje među narodima, ali posle ratnih postrojavanja došlo je do postrojavanja mirnodopskog i nije rečeno da se delatnost te dve grupacije poklapa, da one istovremeno postoje. No kako bi moglo doći do te opšte i pojedinačne ponovne saradnje kada se jedno neposredno merilo o korisnoj politici pretvara u sveopšte i kategorično načelo? Prema tome intelektualci treba da se odupru tim neracionalnim oblicima propagande i, ne iscrpljujući svoju zemlju ratom, daju otpor demagogiji, spasavajući budućnost. Kroče uvek vidi u trenutku mira trenutak rata, a u trenutku rata trenutak mira i radi na sprečavanju, onemogućavanju posredovanja i mirenja između ta dva trenutka. – Praktično, svojim stavom Kroče ohrabruje intelektualce da ponovo uspostave odnose sa nemačkim intelektualcima, ono što se nije desilo i što nije bilo lako ni Francuzima ni Nemcima, zato je Kročeova delatnost bila od koristi italijanskoj državi posle rata kada su dublji razlozi nacionalne istorije doveli do prekidanja

¹ Reč je o »Storia d'Europa«, delu koje je obavljeno sledeće godine

vojnog savezništva između Francuza i Italijana i do promene politike koja se okrenula protiv Francuske, a približavala se Nemačkoj. Tako je Kroče, koji se nikad nije bavio politikom u tom smislu niti je bio borbeni pripadnik neke partije, postavljen za ministra Javnog obrazovanja u Đolitiјеvoj vladi od 1920–21. No, da li je rat završen? Da li je prestalo i da se greši na taj način što su se pojedinačna merila neposredne politike nezasluženo uzdizala do opštih načela. Da li je se prestalo sa proširivanjem ideologija do filozofija i religija? Neosporno nije. Stoga se borba na intelektualnom i moralnom planu dalje vodi, interesi ostaju živi i aktuelni i ne treba napustiti poprište. – Drugo pitanje je koji položaj Kroče zauzima u oblasti svetske kulture. Kroče je još pre rata bio veoma cenjen među intelektualcima svih zemalja. Zanimljivo je da je, uprkos javnom mnenju, bio poznatiji u anglosaksonskim zemljama nego u Nemačkoj. Njegove knjige su mnogo više prevedene na engleski nego na nemački i na italijanski jezik. Kroče je, kako to vidimo u njegovim spisima, imao sasvim drukčije mišljenje o tom svom leaderskom položaju u svetskoj kulturi i o odgovornostima i dužnostima koje takav položaj donosi sa sobom. Očigledno je da se u njegovim spisima pretpostavlja postojanje jedne elitne, svetske publike. – Ne sme se gubiti iz vida da su poslednjih godina prošloga veka Kročeovi napisi o teoriji istorije bili intelektualno oružje u dva najveća »revizionistička« pokreta onoga vremena u pokretu Eduarda Bernštajna u Nemačkoj i Sorelovom u Francuskoj. Bernštajn je sam pisao da je bio pobuđen da sve svoje ideje iz filozofije i ekonomije preradi posle čitanja Kročeovih eseja¹. Poznato je da su Sorel i Kroče bili u veoma prisnim odnosima, ali koliko je ta veza bila duboka i jaka, videlo se naročito posle objavljivanja pisama Sorela² koji je često bio neobično mnogo intelektualno ispod Kročea. – No Kroče je još više unapredio svoju revizionističku delatnost, i to naročito za vreme rata i posle 1917. Nova serija eseja o teoriji istorije počinje posle 1910. raspravom Hronike istorije i lažne istorije i dopire do poslednjih poglavlja Povesti italijanske historiografije u XIX veku, do eseja o političkoj nauci i do poslednjih knji-

¹ Gramsci ovde polazi od Sorelovog pisma od 9. septembra 1899. Kročeu, u kome on između ostalog kaže: »Bernštajn piše u časopisu *Neue Zeit*, br. 46, da se u izvesnoj meri inspirisao vašim radovima« (*La Critica* XXVI, 5, 20. septembar 1927, str. 301).

² Rukovet Sorelovih pisama Kročeu između decembra 1895. i avgusta 1921, pojavio se u časopisu *La Critica* od 20. januara 1927. do 20. maja 1930.

ževnih dela, među kojima je Istòrija Evrope, kakva mi se čini bar na osnovu poglavlja koje sam pročitao. Čini mi se da Kroče više od svega ceni ovaj svoj položaj revizionističkog lidera i da u toj oblasti namerava da se potvrdi više nego u svojoj dosadašnjoj delatnosti. U jednom kratkom pismu koje je uputio prof. Koradu Barbagalu a koje je objavljeno u časopisu »Nuova Rivista Storica« iz 1928. ili 29.¹ (ne sećam se tačno), on izričito kaže da je ceo njegov rad na teoriji istorije kao etičko-političke kategorije (a to znači cele ili gotovo cele njegove gotovo dvadesetogodišnje delatnosti mislioca) usmeren ka produbljivanju njegovog revizionizma od pre četrdeset godina. – Najdraža Tanja, ako ti ovakve napomene mogu koristiti u radu, piši mi pa ću pokušati da ti pošaljem još neku.

Nežno te grlim.

25. april 1932.

Najdraža Tanja,

Primio sam tvoje dopisnice od 19. i od 22. aprila. Primio sam i nekoliko knjiga za koje si mi javila da će mi stići. Kako to da dobiješ kašalj? Ovde je vreme i dalje veoma promenljivo, možda je takvo i u Rimu a ti sigurno nisi vodila računa o svom zdravlju. Srećan sam da je Delije dobio moje pismo, videćemo hoće li mi odgovoriti i hoćemo li moći, pa makar se i pomučili, da otpočnemo dopisivanje. Još ne znam jesu li ti beleške o Kročeju koje sam ti poslao bile zanimljive i da li odgovaraju zahtevima koje pred tebe postavlja tvoj rad. Verujem da se nećeš uszetati da mi to kažeš kako bih mogao da se prema tome upravljam. Uostalom, nemoj zaboraviti da su to samo beleške i skice koje će se tek kasnije razraditi i dopuniti. I ovoga puta evo ti nekih zapažanja a ti ćeš ih prirediti kako ti bude zgodno. – Čini mi se da je veoma zanimljivo pitanje šta je razlog da Kročeovo delo doživi takav uspeh, što se obično filozofima za života ne događa, a posebno ne tako često izvan akademskog kruga. Jedan od razloga za to je, čini mi se, stil. Rečeno je da je Kroče, posle

¹ Pisma su dva: vidi *Nuova Rivista Storica*, XII 1928, str. 626–629; XII, 1929 str. 130–33.

Manconija, najbolji prozni pisac Italije.¹ Cini mi se da u tome ima istine, ali uz jednu napomenu. Kročeova proza ne proističe iz Manconijeve proze, koliko iz dela velikih pisaca naučne proze, a posebno Galileja. Kročeove novine, u pogledu stila, ne izlaze iz okvira naučne proze, one se sastoje u sposobnosti da se veoma jednostavno, a istovremeno veoma živo, iskaže jedna materija koja je kod drugih pisaca obično predstavljena stilom pogodnim za saobraćanje u oblasti morala, on je izraz stavu koji se može nazvati Geteovim stavom – smirenim, sredenim, nepomućeno sigurnim. Dok toliko sveta gubi glavu i tumara među apokaliptičkim osećanjima intelektualne panike, Kroče postaje polazište na putu za postizanje unutrašnje snage, po nepokolebljivoj veri da metafizičko zlo ne može doneti pobjedu i da je istorija – racionalnost. Osim toga, ne smemo zaboraviti da mnogi Kročeovu misao ne optužuju i ne ocenjuju kao glomazni i čvrsti filozofski sistem koji se teško usvaja. Mislim da je najveća Kročeova vrлина uvek bila sledeće: on je umeo svoj pogled na svet, nimalo sitničarski, da izrazi kroz ceo niz kratkih napisa u kojima se filozofija predstavlja neposredno i usvaja kao zdrav razum. Takvo rešenje mnogih problema, postavši anonimno, počinje da prodire u dnevnu štampu, u svakodnevni život, pa imamo mnogo »kročeanaca« koji i ne znaju da su to i koji čak ne znaju da Kroče postoji. Tako je među katoličke pisce prodrila grupa idealista (kojih oni danas nastoje da se oslobode, ali bez uspeha), pokušavajući da učenje Tome Akvinskog predstave kao ideju po sebi dovoljnu a i koja zadovoljava intelektualne zahteve savremenog sveta.

Nežno te grlim.

Antonio

6. juli 1932.

Najdraža Tanja,

Primio sam tvoje pismo od 30. maja. Dobio sam i preporučene paketiće sa lekovima. Već sam uzeo Sedosin, ali moram reći da ne vidim da je uneo neku naročitu promenu u moj or-

¹ Vidi Benjamin Crémieux: »Panorama de la littérature italienne contemporaine«. Kra, Pariz 1928, str. 190–91.

ganizam. U stvari ne znam ni kako da ga uzimam, jer hrana koju dobijam ne bi trebalo da se meša sa tim preparatom. Pokušavam da ga popijem tako što ga rastvorim u hladnoj vodi, ali nisam siguran da li u tom slučaju deluje. Možda ga treba usuti u tople napitke? Veruj, ni najmanje se ne ustežem da sve nazovem pravim imenom, kako umem i kako mogu. Katar creva ne mogu drukčije nazvati, samo tako. Isto tako je istina da »organska« nesanica nije uzrok što noću ne mogu oka sklopiti. Smatram da tegobu koja se sastoji u tome da se noću ne može zaspiti, iako se zove »nesanica«, ne treba uvek lečiti kao nesanicu. Čini mi se da ne treba praviti pitanje oko reči. Najvažnije je da se shvati, a meni se čini da si ti shvatila šta je u pitanju. – Molim te takođe da me za ovo tromesečje koje počinje 1. jula, pretplatiš na »Corriere della Sera«. Ovoga puta te ipak molim da pošalješ 17 umesto 14,50 lira i da naglasiš da želimo i broj od ponedeljka. Kad sam pažljivije pročitao prospekt pretplata koji su mi poslali jer je sada kraj tromesečja, video sam da se mogu pretplatiti i na broj od ponedeljka, što u zaglavlju novina nije pisalo. Šaljem ti obrazac sa podacima o tekućem računu uz koji se iz Rima može poslati pretplata bez poštanskih troškova.

Pokušaću da ti odgovorim na ostala pitanja koja mi postavljaš u vezi sa Kročeom, bez obzira što ne razumem zašto bi to bilo važno, i verujem da sam već na njih odgovorio u prethodnim beleškama. Ponovo čitam svoje beleške o Kročeovom držanju za vreme rata. Gledam ne sadrže li one i odgovor na jedan deo pitanja koje mi sada postavljaš. Do raskida sa Đentileom došlo je 1912, a Đentile se prvi udaljio od Kročea koji je tražio da ostane filozofski nezavisan. Ne verujem da je Kroče otada promenio stav iako je dao pogodniji izraz svome učenju. Do značajnije promene došlo je između 1900. i 1910. Takozvana »religija slobode« nije pronalazak tih godina, to je sažimanje u jednu drastičnu formulu njegove opšte misli, prisutne u svim razdobljima od trenutka kad je raskinuo sa katolicizmom, kako to sam piše u svojoj intelektualnoj autobiografiji (Doprinos kritici moje ličnosti). Smatram da se ni po tom pitanju Đentile u mišljenju ne razilazi sa Kročeom. Verujem da ti nepravilno tumačiš izraz »religija slobode« jer joj pridaješ mistično značenje (to zaključujem po tome što govoriš o »sklanjanju« u tu rečenicu, pa prema tome i o »bekstvu« od sveta, itd). Ništa od svega toga. Religija slobode jednostavno znači veru u savremenu civilizaciju kojoj nije potrebna i transcendencija ni otkrovenje, već koja u sebi sadrži svoju racionalnost, svoj uzrok i početak.

Prema tome, to je jedna antimitska ili, ako baš hoćeš, antireligiozna formula. Svaki pogled na svet, svaka filozofija ukoliko postaje životna norma, moral, za Kročea je i »religija«. Religije u smislu ispovednom i same su »religije«, ali mitološke, pa prema tome u izvesnom smislu »inferiorne«, primitivne, tako da gotovo odgovaraju detinjstvu istorije ljudskog roda. Poreklo te doktrine treba tražiti još u Hegelu i u Vikou, a njihova dela su zajednika baština cele italijanske idealističke filozofije, kako Kročeove tako i Đentileove. Na toj doktrini zasniva se reforma školstva, uz koju pristaje Đentile a koja pokušava da reši problem veronauke u školama koju i Đentile želi da ograniči samo na osnovnu školu (detinjstvo u pravom smislu reči), a koju, u svakom slučaju, ni vlada nije htela da uvede u više školstvo. – Isto tako, mišljenja sam da možda preteruješ u pogledu Kročeovog položaja u sadašnjem trenutku, smatrajući da je više poseban no što jeste. Ne treba dozvoliti da nas zavara žar polemike diletanta i manje-više neodgovornih pisaca. Veliki deo sadašnjih Kročeovih ideja izložen je u časopisu »Politika«¹ čiji su glavni urednici Kopola i ministar Rok, a ne samo Kopola. Mislim, a i mnogi drugi su uvereni da je stav koji je zauzeo Kroče koristan jer se on sastoji u stvaranju situacije u kojoj postaje moguće stvarno upućivanje u državni život nove rukovodeće grupe koja se javila posle rata. Ako proučiš celu italijansku istoriju od 1915. nadalje, videćeš da je jedna manja rukovodeća grupa metodično uspela da u svoj krug privuče svo političko osoblje koje je u pokretima masa, subverzivnog karaktera, došlo do izraza. Od 60. do 76, Macinijevu i Garibaldijevu Partiju akcije progutala je Monarhija, ostavljajući beznačajnu grupu koja je nastavila da živi kao Republikanska partija, ali je pre imala folkloristički nego istorijsko-politički značaj. Ta pojava je nazvana »transformizam«, ali to nije bila usamljena pojava. To je bio organski proces koji je u obrazovanju rukovodeće klase zamenjivao ono što se u Francuskoj dogodilo u revoluciji i sa Napoleonom, a u Engleskoj sa Kromvelom. Istina, i posle 1876. proces je nastavljen, molekularno. On je dobio veliki značaj posle rata, kad je izgledalo da tradicionalna rukovodeća grupa nije u stanju da uzme pod svoje nove snage koje su događaji izbacili na površinu, i da njima rukovodi. No ta rukovodeća grupa je »lukavija« i sposobna je za ono što se ne može ni

¹ »Političke beleške« Benedeta Kročea pojavile su se u časopisu *Politika*, tom I.

zamisliti: apsorbovanje je proces težak i mučan, ali uprkos svemu do njega dolazi, i to mnogim putevima i različitim metodama. Kročeova delatnost je jedan od tih puteva i tih metoda. Njegovo učenje je stvorilo možda najviše »želudačnih sokova« spremnih da pomognu varenje. Smeštena u istorijsku perspektivu italijanske istorije, naravno, Kročeova delatnost javlja se kao najmoćnija mašina za »prilagođavanje« novih snaga njegovim životnim interesima (ne samo neposrednim, već i budućim) koje vladajuća grupa danas ima i koje, verujem, pravilno ceni iako katkad na prvi pogled ne izgleda tako. Kad se raznorodna tela bace u kotao za topljenje, ona se spoje u leguru, a vrenje na površini pokazuje upravo da se pravi legura a ne obrnuto. Uostalom, u događajima u koje su umešani ljudi, saglasnost se uvek predstavlja kao rasprava, kao borba i tuča, a ne kao zagrljaj sa pozornice. No uvek postoji saglasnost i to ona intimnija i delotvornija. – Najdraža, nežno te grlim.

Antonio

Ja sam precrtao ovaj deo koji se tiče novina. Obustavi pretplatu, to jest nikako je ne obnavljaj. (Prim. autora)

29. avgust 1932.

Najdraža Tanja,

Primio sam tvoje pismo od 24, zajedno sa Đulijinim pismom. Mnogo sam razmišljao o onome što si mi pisala, to jest da postoji mogućnost da mi izdejstvuješ posetu i pregled jednog veoma uglednog lekara. Čini mi se da u opštoj liniji dobro razmišljaš i da taj plan nije zanemarljiv. Evo moga gledišta: potpuno sam klonuo i organizam mi više nema odbrambene moći, pa i sam ne znam čemu to vodi i kako će se završiti. Ovih dana se veoma loše osećam, teže mi je nego ikad. Već osam dana ne spavam više od tri četvrti sata na noć, a po cele noći ne sklopim oka. Neosporno je da prinudna nesanicu, i ako ne stvara neke posebne tegobe, ona ih ipak toliko pojačava i prati ih drugim nelagodnostima, da je i bilo kakvo rešenje, pa i ono najopasnije ili slučajno, čoveku draže nego produženje takvog stanja. Pa ipak, pre no što prihvati rešenje koje si mi predložila, želeo bih

da još jednom pokušam da zamolim gospodina upravnika zatvora, i po potrebi i gospodina nadzornika, da mi se poboljšaju uslovi života ako je iole moguće, jer oni presudno utiču na ovakvo stanje. To nije tako neostvarljivo i ja bih radije prihvatio to rešenje, jer bih izbegao velike troškove oko dovođenja tako uglednog lekara. Uostalom, i takav lekar mogao bi na kraju i sam da zaključi da su užasni uslovi u kojima živim uglavnom uzročnik moje nesаницe i problem bi se javio u tim granicama i u njima bi ga, bar za početak, trebalo rešavati. U najgorém slučaju, ako se mojoj molbi ne bi izišlo u susret, odložili bismo ostvarenje tvog predloga za septembar. Krajem septembra, hteo-ne hteo, moraću nešto preduzeti ako ne mislim da poverim pameću ili uđem u jednu fazu koju ni sam ne mogu zamisliti, toliko sam iscrpljen. Veruj, ne mogu više i plašim se što sam počeo da gubim kontrolu nad sobom i postao sklon ispadima. Inače, tvoj predlog zaslužuje da bude uzet u razmatranje. Možeš bolje da ga razradiš, istakneš neke pojedinosti i da preduzmeš korake kako bismo saznali koliko troškova bih imao i kog lekara bismo doveli, jer mislim da ustanovi kojoj se podnosi molba za odobrenje posete i pregleda treba navesti ime i sve lične podatke. Najdraža, nežno te grlim.

Antonio

10. oktobar 1932.

Najdraži Delio,

Čuo sam da si bio na moru i da si video svakojake lepote. Voleo bih da mi ih u jednom pismu opišeš. Osim toga, jesi li upoznao neke životinjice koje nikad dosad nisi video? More prosto vrvi od raznih životinjica: račića, meduza, morskih zvezda itd. Već odavno sam ti obećao da ću ti jednom pričati o nekim životinjama koje sam sreo kad sam bio dečak, a onda nisam bio u mogućnosti da to obećanje ispunim. Sada ću pokušati da ti neku ispričam: I. Evo, na primer, priče o lisici i o ždrebencetu. Izgleda da lisica zna kada treba da se rodi ždrebence, pa stane u zasedu. Ali ždrebica zna da je lisica u zasedi. Zato, čim se ždrebence rodi, majka počne oko njega da obigrava jer mlado konjče još ne može da se kreće i da beži ako bi ga neka zver napala. Pa ipak na drumovima Sardinije nekad se mogu sresti

konji bez repa i bez ušiju. Zašto? Zato što, čim se rode, lisica na ovaj ili na onaj način uspe da im se približi i da im pojede rep i uši koji su im u to vreme još veoma mekani, mekani. U mome detinjstvu jedan od tih konja služio je kod nekog starog prodavca ulja, sveća, petroleja koji je obilazio sela i u njima prodavao svoju robu (tada nije bilo zadruga niti se na neki drugi način mogla roba prodavati), ali nedeljom, da mu se derani ne bi rugali, prodavac bi svome konju namestio veštački rep i veštačke uši. – 2. Sada ću ti pričati kako sam prvi put video lisicu. Sa mojom mlađom sestricom i bratićem jednog dana sam išao u polje neke naše tetke na kojem su rasla dva veoma razgranata hrasta i nekoliko voćki. Dužnost mi je bila da sakupim žirova za prase. Polje je bilo nedaleko od mesta, ali ipak je okolina bila pusta, a trebalo je sići u jednu dolinu. Čim smo zašli u polje, videli smo kako ispod drveta mirno čuči debela lisica sa lepim, podignutim repom, sličnim zastavi. Nije se uopšte uplašila, iskežila se na nas i izgledalo je kao da nam se smeja a ne da nam preti. Mi smo se naljutili što lisica uopšte za nas ne haje, ni najmanje se nije plašila. Počeli smo da je gađamo kamenicama, ali ona se samo pomerila a onda je opet počela da nas podrugljivo i lukavo gleda. Uzeli smo štapove, uperili ih u nju i viknuli »bum« kao da pucamo iz pušaka, ali lisica nam je pokazala zube i uopšte se nije uzbuđivala. Odjednom puče prava puška nekog lovca iz okoline. Tek tada lisica skoči i zaždi preko polja. Kao da je sada vidim onako žutu kako juri kao strela preko nekog zidića, neprestano uzdignuta repa i nestaje u šikari. Najdraži Delio, pričaj mi sada o svojim pustolovinama i o svemu novom što si video. Ljubim te, kao i Đulijana i mamu Julku.

Antonio

17. oktobar 1932.

Najdraža Gracijeta,

Dopisnica koju mi je uputila Mea 9, donekle je popravila utisak koje je na mene bilo ostavilo tvoje pismo od 7. Posle toga, ništa mi niste pisali. Molim te da mi pišeš kartu svaka 2–3 dana. Iako mi je Karlo pisao pre izvesnog vremena, obavestio me da putuje u Gilarcu i upozorio me da ne obraćam pažnju na tvoj

pesimizam i preterana strahovanja, čitajući tvoje pismo stekao sam utisak da je posredi nešto vrlo ozbiljno, vrlo opasno. Draga Gracijeta, i sama znaš da nikad nisam bio otvoren i mnogo povjerljiv sa bilo kim. Hteo bih zato da ne budeš u zabludi što se tiče mojih osećanja i da znaš koliko su ona jaka. Pomisao da je mama možda na samrti¹ i da o tome ništa određenije ne mogu saznati, a ne mogu je ponovo videti, danonoćno me opseća i uporno prati. Sećam je se kad je bila u punoj snazi, pred oči mi jasno izlaze mnoge slike iz našeg nekadašnjeg porodičnog života i ne mogu sebe ubediti da je toliko propala kako mi ti to pišeš i da je sama svesna da će nas uskoro napustiti. Ne znam ni da li će ti se pružiti prilika da joj kažeš koliko sam je uvek voleo i kako mi je u životu bilo najteže, a presudnu ulogu u formiranju mog karaktera odigralo je upravo to što sam imao prilike da vidim kako se nikad ne odmara, kako ne ume da uživa ni spokojno da živi.

Odmah mi piši.

Bratski te grlim.

Antonio

14. novembar 1932.

Najdraža Tanja,

Upravo danas primio sam tvoju uputnicu od 11. i od sveg srca ti zahvaljujem. Bio sam zabrinut jer sam poslednju dopisnicu od tebe primio 2. Osim toga, u prethodnom pismu si me obavestila da si mi poslala jednu fotografiju koja mi nije stigla. I još nešto: sve ove dane ni od koga nisam primio poštu. Nisam primio ni časopise iz knjižare (možda ih je Karlo, u svojoj gluposti, obavestio da mi ih više ne šalju, smatrajući da sam već na slobodi). Zato sam bio veoma zabrinut, svašta sam mislio i najzad sam rešio da ti o tome pišem. Nemoj obraćati pažnju na ono što će ti se na prvi pogled učiniti čudno u ovome što ću ti pisati i nemoj misliti da sam lud ili lakouman ili neodgovoran. Pokušaću da opravdam svoj stav, koliko mi to bude moguće, ali moraš da podeš od pretpostavke da postoje i drugi razlozi osim

¹ Gramšijeva majka je umrla 30. decembra i tu vest su od sina, samo zato što je bio na robiji, dugo krili.

onih koje ću ti izneti, razlozi o kojima ti, s obzirom na razne okolnosti, ne mogu pisati, a možda ti ih nikad neću ni usmeno izložiti. Teško mi je da počnem, ali pokušaću. Pa evo. Saznao sam pre izvesnog vremena da su neke žene, čiji su muževi na robiji i osuđeni na visoke vremenske kazne, smatrale da su oslobođene svih moralnih obaveza i pokušale su da počnu novi život. Do toga je došlo (kako kažu) na jednostrani zahtev. To se može tumačiti na razne načine. Ja lično, pošto sam o tome razmislio, sebi sam to i objasnio, pa čak i opravdao. No ako bi do toga došlo na osnovu zajedničkog sporazuma obe zainteresovane strane, još više bi bilo opravdano. Naravno, ne želim da kažem da je to jednostavno, da se može učiniti bezbolno i bez sukoba koji čoveka razdire duboko unutra. No i u tim okolnostima to se može učiniti i čovek može sebe uveriti da je to neophodno. U stvari, naježimo se na misao da u Indiji žene moraju da umru kad im umru muževi a i ne pomišljamo da se to isto dešava, samo u jednoj na prvi pogled blažoj formi, i u našoj civilizaciji. Zašto jedno živo biće treba da ostane sa mrtvacem ili sa gotovo mrtvim čovekom? Čini mi se da pripadnici generacije koja se moralno izgradila pre rata misle o tome kao i ljudi staroga kova, a da je nova generacija koja je brža u odlukama i nije rob određenih osećanja, potpuno u pravu. Kako rekoh, to nije tako jednostavno, treba odlučno prebiti preko kolena, to je bolan raskid, treba predvideti da će posle te odluke nastupiti jedno razdoblje griže savesti, kajanja, kolebanja, ali u osnovi može se pretpostaviti da će to biti prevaziđeno i da je moguće krenuti u novi život. Taj problem iznosim pred tebe, veruj, sa dubokim uverenjem da ćeš ti o tome pisati Đuliji, ili da ćeš meni savetovati da li da joj se neposredno obratim. To je nešto veoma, veoma ozbiljno. O tome sam dugo razmišljao, možda od prvog dana svoga robijanja, na razne načine sam o tome mislio, najpre kao u šali, pa sve ozbiljnije i sve dublje. Čak sam pomislio da se nekome taj postupak može učiniti veoma romantičnim. Takođe sam mislio da može izgledati kao lukavstvo, kao neka vrsta ucene na sentimentalnom planu (kako da kažem?) – nudim ti ovo namerno da bi te satrla moja velikodušnost i da bi bila prinuđena da odbiješ – pomislio sam najzad da bi najbolji način bio da bez ikakvog objašnjenja, jednostrano, sam to obavim, prekinuvši svaki odnos i jednostavno je stavim pred svršen čin. Ovo poslednje rešenje me je mnogo zaokupilo ali nisam bio sposoban niti ću ikad biti sposoban da se za njega opredelim. Kada bih na taj način raskinuo vezu sa Đulijom njoj bi bilo

dvostruko teško zato što bi izgubila svako poštovanje prema meni (što ne bi ostalo bez posledica i na osećanje poštovanja koje treba da gaji i prema sebi), a ne bi bila pošteđena bola. Bol se ne može izbeći, ali se može ograničiti i mogu se ograničiti druge moralne i intelektualne posledice. Inicijativa treba da potekne od mene – to je neosporno, i bez skrivanja nužnih posledica kako bismo se sa njima suočili svim snagama sopstvenog bića. Mišljenja sam da Đulija, iako više nije devojčica, još može slobodno otpočeti novo poglavlje svoga života. U svakom slučaju, može nasilno, pa makar i tako, dati novi smer svome životu. Predstoji rešavanje čitavog niza pitanja koja su jedna s drugim u vezi. Ja ću se ponovo uvući u svoju sardinsku »ljušturu«. Ne kažem da neću patiti. No svakim danom ću biti sve neosetljiviji i prilagodljiviji. Navići ću se. Već sam se nadao. Uostalom, još u meni nije potpuno ugasla svaka iskra osećanja, da ne bih bio u stanju da neke stvari shvatim. Možda ću se kroz godinu dana potpuno promeniti, neću moći da osetim ni to što sada osećam, postaću prostački, životinjski sebičan. U ovom slučaju, ti moraš biti duhovno veoma jaka i potpuno nepristrasna. Moraš da misliš na ovo što sam ti sasvim staloženo napisao, imajući u vidu Đulijinu budućnost i njen život. Ne znam kako ćeš odlučiti da postupiš. Obaveštavam te da neću pisati Đuliji dok mi ti ne odgovoriš. Znam da sam na tvoja pleća svalio veliki teret odgovornosti, ali siguran sam da ga ti možeš i preuzeti i podneti. Možeš neposredno pisati Đuliji ili joj poslati ovo moje pismo celo ili samo izvode iz njega.

Antonio

30. januar 1933.

Najdraža Julka,

Primio sam jedno tvoje prilično opširno pismo. To što je Đulijano predložio da mi pošalje svoj prvi mlečni zubić koji mu je ispao, mnogo me je obradovalo: čini mi se da taj postupak na konkretan način pokazuje da on oseća kako između njega i mene postoji stvarna veza. Možda biste dobro učinili da mi taj zubić odista i pošaljete, tako da taj utisak ostavi dublji traga u njegovoj duši. Tvoje vesti o deci silno me zanimaju. Ne znam

da li su moje primedbe uvek umerne. Možda nisu jer, uprkos svemu, moj sud je neminovno jednostran. Tanja mi je prepisala jedno pismo koje si joj uputila. Čini mi se da ti, pišući meni, izbegavaš da mnogo šta kažeš, prećutkuješ iz straha da mi ne protivrečiš dok sam na robiji. Mislim da bi trebalo da budeš uverena da sa mnom možeš biti potpuno otvorena i da mi ne kriješ ništa. Zašto ne bismo bili jedno prema drugom dokraja iskreni? Misliš li da nije gore ne znati, sumnjati da se nešto krije i prema tome nikad ne biti siguran u ispravnost svoga stava? Draga Julka, moraš da mi pišeš o sebi i o svom zdravstvenom stanju što opširnije, ne ustežući se zbog straha da ćeš me time ubiti. Ubićeš me samo ako budem saznao da se ne trudiš da ozdraviš, da ojačaš, a u to ne verujem. Iako je budućnost još mračna, ne treba se opuštati a i čemu to. Mnogo šta sam preturio preko glave, često sam osećao da sam na ivici fizičke snage, ali ipak nisam poklekao i koliko je to moguće kazati kad je ovako nešto u pitanju, ne verujem da ću ustuknuti ni ubuduće. Pa ipak, veoma mnogo mogu sebi da pomognem. Što jasnije budem sebi predočio teškoće koje mi predstoje, što ozbiljnije budem uvideo da sam slab, da su teškoće sve veće, to ću se više stegnuti i napregnuti sve svoje voljne snage. Katkad se ponovo sećam prohujalih godina, mislim na prošlost i čini mi se da sam pre šest godina znao da ću preživeti ono što sam preživeo, ne bih verovao, pomislio bih da ću svakoga časa klonuti. Upravo pre šest godina, prešao sam – pogađaš li? – iz Ravizindole u Abruco koga si se povremeno sećala jer si u njemu bila na letovanju. Proputovao sam kroz taj kraj zatvoren u jednom metalnom vagonu koji je celu bogovetnu noć bio zavejan snegom a ja nisam imao ni ogrtača ni vunenog džempera i nisam mogao ni da se pomerim, jer smo usled skučenosti prostora morali da sedimo. Drhtao sam kao prut, kao da imam groznicu, cvokotao sam. i činilo mi se da neću živ dočekati kraj putovanja, jer mi se srce bilo smrzlo. Pa ipak, šest godina je prošlo otada i uspeo sam da sa pleća zbacim tu lednu hladnoću i katkad kad ponovo počne da me trese groznica (koja mi je ostala u kostima) prsnem u smeh sećajući se šta mi je sve onda padalo na pamet, pa mi se učini da je sve to bilo detinjasto. Jednom rečju, tvoje pismo Tanji učinilo mi se suviše tužno i mračno. Mislim da si mnogo jača no što i sama veruješ i da za to moraš da se stegneš i napregneš sve snage kako bi odlučno prebrodila krizu. Draga, hteo bih da ti pomognem, ali često mislim da sam u prošlosti, pošto nisam pouzdao znao kako ti je, mogao samo da te bacim u još veće oća-

janje. Piši mi često, prisili sebe i češće mi piši. Reci i Deliju i Đulijanu da mi pišu. O Deliju sam čitao u jednom pismu koje je Đenija uputila Tanji, ali moram reći da mi se nije mnogo dopalo. Kad sam pročitao to pismo, ono što si pisala o Deliovoj učiteljici i o njenom pogrešnom ocenjivanju, nije mi se učinilo mnogo ubedljivo. Učinilo mi se da Delio živi u jednoj nezdravoj i dvoličnoj ideološkoj atmosferi u kojoj se neće razviti u jakog mladog čoveka, već će se naprotiv razmekšati i izgubiti živce. Želeo bih da opet pišem Deliju o nekoj zverčici, da mu ispričam njene doživljaje, ali plašim se da se ne ponovim, jer sada me već izdaje pamćenje.

Draga, grlim te snažno, snažno.

Antonio

14. mart 1933.

Najdraža Tanja,

Javljam ti se samo sa nekoliko reči. Upravo prošle srede, u svanuće, kad sam ustao iz kreveta, pao sam i nisam mogao sam da ustanem. Bio sam toliko slab da sam sve ove dane proveo u postelji. Prvog dana sam imao halucinacije, ako se to može tako nazvati, i nisam mogao da povezujem misli sa mislima niti misli sa rečima. Još sam slab ali ne kao tog dana. Molim te da dođeš na razgovor čim budeš dobila dozvolu posle ovog mog pisma jer bih hteo da sa tobom porazgovaram o jednom mom planu o kome sam nešto nagovestio i doktoru Čisterininu. On smatra da bi se mogao ostvariti, iako teško. Želeo bih da sa tobom porazgovaram i zato što mi je u glavi zbrka a ti mi možeš pomoći da povežem sve misli.

Nežno te grlim.

Antonio

14. decembar 1935.

Draga Julka,

Primio sam tvoje pismo i Tanja me je obavestila o onom o čemu joj je pisala Đenija povodom tvog duševnog i fizičkog stanja. Treba da zna da nisam u stanju da pišem onako kako bih mogao i kako bih hteo (i to je mnogo što sam u svesti sačuvao prilično jasnu predstavu šta jesam i što bih hteo da budem). Nisam dobro shvatio ono o čemu me je Tanja obavestila, ali mogao bih reći da smo nas dvoje u sličnom duševnom stanju. Dakle: mislim da bi bilo divno da dođeš u Italiju, i to iz mnogo razloga.¹ Zbog tvoga zdravstvenog stanja koje bi se verovatno konačno popravilo i zbog mene, jer potrebno mi je da osetim tvoju blizinu, da ponovo učvrstimo veze koje su nas uvek spajale, ali koje su se pretvorile u nešto neuhvatljivo, apstraktno. Draga, uvek sam te čekao a ti si neosporno bila jedan od bitnih elemenata mog života i kad nisam imao pouzdanih vesti o tebi ili kad sam od tebe primao tako retka pisma, lišena životne sadržine i onda kad ti nisam pisao, jer nisam znao šta da ti kažem, šta da ti pišem, kako da ti pišem, jer mi se činilo da ti ne želiš da sa mnom uspostavimo bilo kakvu vezu. Mislim da je kucnuo čas da prekinemo to stanje, a da se to može postići ako ti dođeš k meni jer ja sam nepokretan. Zaista sam mnogo iscrpljen i čini mi se da ću teško ponovo stati na noge i biti onaj otpre: pa ipak verujem da ti možeš mnogo učiniti za mene a verujem da i ja mogu učiniti nešto za tebe, ne mnogo ali ipak nešto. Osim toga verujem da treba učiniti sve to što je moguće hitnije, to jest da se moraš odmah energično odličiti, vodeći računa o prilikama, ali ne dozvolivši da te savladaju okolnosti iako one nisu tako jednostavne. Draga, u ovo što ti pišem unosim svu svoju nežnost iako ona ne izbija iz pisanih reči. Uostalom, sećaš li se, 1923. nisam bio mnogo govornjiv, a ipak znam da si osetila koliko su duboka moja osećanja prema tebi koja se uopšte nisu promenila. No svakako su ojačala i postala su smirenija, jer su sada sa nama naši mališani.

Čvrsto te grlim.

Antonio

¹ Zbog zdravstvenog stanja, Đulija nikad nije mogla da krene na put u Italiju iako je to Gramši tako silno želeo.

Dragi Đulijano,

Pročitao si samo pola Velsove priče a već bi da procenjuješ celo delo tog pisca koji je napisao desetine i desetine romana, zbirki pripovedaka, istorijskih eseja itd. A onda, koju si pripovetku to pročitao? Najlepšu ili najružniju ili onu koja predstavlja srednje mogućnosti pisca? Najveći pisac u staroj Grčkoj bio je Homer i latinski pisac Horacije je pisao da čak i Homer kadkad ume da »zadrema«. Neosporno je da Vels u poređenju sa Homerom »drema« bar 360 dana u godini, ali možda je zato 5 ili 6 dana (kada je godina prestupna) potpuno budan i napisao je dopadljiva dela koja su podnela ocenu kritike. I ti često nisi sreden: pismo ti je pisano na brzinu, mnogo reči si ispustio, »progutao«. Pa ipak, verujem da možeš pisati mnogo bolje, sredenije, pažljivije. Zato te ne cenim prema tom pismu i neću reći: »Gle, kakvo magare je taj moj sin!« Dragi Julik, nemoj da se na ovo ljutiš i uvek mi piši sve što misliš pa neka je to iskazano na brzinu, u naglosti, posle ćemo bolje o tome razmisliti, popravimo greške, potkrepimo dokazima svoje sudove. Zao mi je što usmeno ne mogu sa tobom da pretresem neka pitanja, nemoj misliti da sam sitničar, voleo bih da se smejem i šalim sa tobom i sa Deliom i da razgovaramo o mnogo čemu što je i mene mnogo zanimalo kad sam bio dečak.

Nežno te grli

tvoj papa

Dragi Delio,

Dobio sam papagajevo pero i cvetiće koji su mi prčinili veliko zadovoljstvo. Samo ne mogu zamisliti kakva je to ptičica i zašto joj opada tako veliko perje. Možda veštačka toplota škodi njenoj koži, a možda to nije ništa ozbiljno i kad se vreme prolepša, svrab će joj proći. Možda bi joj trebalo dati da pojede nešto sveže u zamenu za ono što njena sabrača jedu u njenoj domovini, jer sam čitao da ptičice koje se čuvaju u kući i hrane nečim što im ne prija, obolevaju od avitaminoze, nedostatka vitamina, opada im perje i dobijaju neku vrstu šuge (koja nije prelazna). I sâm sam video u takvom stanju jednog vrapca koji se razboleo jer je uvek jeo sredinu od ustajalog, bajatog hleba, ali

je ozdravio kad mu je uz hranu dodato i malo zelene salate. Ne sećam se više u kom smislu sam ti govorio o »mašti«. Možda sam ciljao na pokušaje maštanja u prazno, kad se »grade kule u vazduhu« itd.

Dragi, čvrsto te grlim.

Papa

Najdraži Delio,

Malo sam umoran i neću moći da ti opširnije pišem. Ti mi uvek piši i o svemu što te u školi zanima. Mislim da voliš istoriju kao što sam je voleo ja u tvojim godinama, jer se ona tiče živih ljudi i svega onoga što se ljudi tiče i to svih mogućih ljudi, svih ljudi na svetu kad se ujedine i stvore društvo, pa rade i bore se za bolji život – to mora da ti se sviđa više od bilo čega drugog.

Je li tako?

Grlim te.

Antonio

Dragi Julik, kako je tvoja pametna glavica? Tvoje pismo mi se mnogo dopalo. Sigurnije pišeš nego ranije, što je dokaz da si već odrastao. Pitaš me šta me najviše zanima. Moram ti odgovoriti da me »sve najviše zanima«, to jest da me mnogo šta istovremeno zanima. Na primer, u pogledu tebe, zanima me da dobro učiš i da u školi imaš uspeha, ali i da budeš jak i snažan, hrabar, odlučan. Zatim me zanima da se dobro odmaraš, da ti prija jelo itd. Sve je u tesnoj vezi jedno sa drugim i međusobno se prožima i kad jedan elemenat omane, popusti – sve se raspadne. Zato mi nije bilo prijatno kad si mi pisao da ne možeš odgovoriti na pitanje da li odlučno ideš prema svome cilju, što u ovom slučaju znači da dobro učiš, da budeš jak itd. Zašto ne možeš da odgovoriš kad samo od tebe zavisi hoćeš li se disciplinovati i odupreti lošim uticajima? Pitam te ozbiljno jer uviđam da više nisi dete a i zato što si mi i sam jednom pisao da voliš da te ljudi primaju ozbiljno. Meni se čini da u tvojoj gla-

vici počiva mnogo još neprobuđenih snaga i sposobnosti. To što si rekao da ne možeš odgovoriti, a pitanje znači da razmišljaš, a i da odgovaraš za ono što radiš i što pišeš. Osim toga, vidi se i po tvojoj fotografiji koju sam dobio da u tebi ima mnogo snage.

Živeo mi, Juliče!

Mnogo te volim.

Celuju

Dragi Julik,

Ovoga puta nisam primio nijedno tvoje pismo. Žao mi je. Doduše, nisam odgovorio na tvoje poslednje pismo, ali nikako se nisam osećao dobro. Bio bih srećan ako bi mi mnogo pisao, čak si mi obećao (čini mi se) da ćeš mi napisati ponešto svakoga dana za vreme raspusta, pa ćeš mi onda to poslati zajedno sa pismima Delija, mame, Đenije. Vidi se da si mnogo nesređen i da zaboravljaš na svoje obaveze i obećanja. Možeš da mi pišeš o svemu i ja ću ti ozbiljno odgovoriti. Sada si ti već odrastao dečak i moraš u sebi razvijati osećanje odgovornosti. Sta ti o tome misliš? Piši mi šta radiš u školi, da li marljivo učiš ono što te zanima. No ako te nešto ne zanima a ipak moraš to da naučiš, kako u tom slučaju postupaš? I koje igre najviše voliš? Dragi Julik, svaki trenutak tvoga života silno me zanima.

Grlim te.

Papa

GRAMŠIJEVA PISMA IZ ZATVORA

Po završetku drugog svetskog rata, Đulio Einaudi, ugledni izdavač napredne književnosti, u Torinu objavljuje *Pisma iz zatvora* Antonija Gramšija koja kritika jednodušno ocenjuje kao nesvakidašnji doprinos savremenoj istoriji italijanske književnosti. To delo odmah pobuđuje interesovanje javnosti, dobija književnu nagradu Premio Vijaređo, od 1947. do 1967. doživljava jedanaest izdanja i prevodi se na sve važnije jezike sveta. Čuveni estetičari, istoričari književnosti, pesnici i pisci kakvi su Benedetto Croce, Karlo Bo, Alfonso Gato, Italo Kalvino jednodušni su u oceni da je to delo sasvim osobeno, univerzalnog značenja i da ga je veoma teško kvalifikovati i naći mu odgovarajuće mesto u razvoju umetnosti pisane reči.

I odista, već prvi pokušaj istraživanja oblika iskaza ovih pisma, upućuju nas na razmišljanje da ona nisu ni roman jednog ljudskog življenja, ni zbirka uspomena. To su jednostavno sećanja čoveka koji poseduje sve odlike romanopisca, osetljivog i učenog, obdarenog sposobnošću zapažanja izvanrednog psihologa, hroničara istorijskih zbivanja koja sagledava iz svojevrsnog, nedogmatičnog ugla.

Pišući mnogobrojna pisma iz fašističkih zatvora u kojima je proveo punih jedanaest godina, Antonio Gramši je imao dovoljno vremena da se posveti stvarima duha, magiji sećanja i svojevrsnom svodenju računa i analizi iskustava. Pri tom on uvek polazi od neke činjenice (susret sa budućom suprugom Julijom Šuht u sanatorijumu »Srebrna šuma« pored Moskve, interesovanja njene sestre Tatjane za Kroevovu filozofiju, majčina zabrinutost pred njegovo suđenje, sinovljev polazak u školu) da bi, postavljajući smeje paralele sa analognim situacijama, razmišljao o opštim načelima ljudske prirode i ljudskog društva.

Opšti utisak je, dakle, da se nalazimo pred nizom digresija koje proishode jedna iz druge, pred nizom slika iz prošlosti kojima se dijalektički tumači sadašnjost i predviđa budućnost, pa prema tome i onemogućuju pokušaji njegovih neprijatelja da ga zidovima zatvora isključe iz sveopšteg toka života.

U Gramšijevim pismima lični doživljaj samo je deo sveopštih tokova života, dakle – pojedinačni slučaj uzdignut do opšteg načela. Ljubav prema supruzi Julki, na primer, nije obična sentimentalna istorija, ona je nešto suštastveno. U pismu koje joj upućuje 1935, svojoj ljubavi Gramši daje najšire značenje: »Ti si jedan od bitnih, suštastvenih delova moga življenja.«

Najuglednija pera Italije neprestano ističu tu univerzalnost kojom se, pre svega, odlikuju Gramšijeva pisma iz zátvora. Benedeto Kroče, na primer, s tim u vezi piše: »Gramši je bio jedan od naših, jedan od onih ljudi koji su nastojali da prodube i probude filozofsku i istorijsku svest koja odgovara problemima sadašnjosti.« Karlo Bo oduševljeno uzvikuje: »Njegova knjiga je sazdana od večne materija. Pisma iz zátvora su knjiga koja je pobedila ograničenost vremena.« Alfonso Gato zaključuje da su Pisma svedočanstvo o uklapanju pojedinca, opterećenog ljudskom kobi, u sveopštost jedne kulture. Luidi Ruso posvećuje ovome delu opširan esej u kojem kaže: »Njegov aktuelni politički stav ponikao je na humusu opšte kulture.«

Delikatnošću svog spekulativnog duha i moralnom snagom angažovanog čoveka, Gramši uvek uspeva da savlada prizemnu sentimentalnost da bi sa univerzalnim zanosom prišao ne samo ličnim doživljajima već i revolucionarnim idejama. U jednom pismu Tatjani on kaže: »Revolucija je sadržaj naših uznemirenih života, ona prvenstveno pripada našem duhu i sudbonosne pokrete masa treba usmeravati ka onom najboljem u nama, onim najvišim zakonom u nama, našem duhovnošću.«

Zato Pisma iz zátvora i nisu prosta ilustracija biografskih podataka o Antoniju Gramšiju, niti puka hronologija istorije Komunističke partije Italije, kojoj je on stajao na čelu. Drugim rečima, ona nisu ograničena samo na opis aktuelnosti zbivanja, već otkrivaju kako se jedna velika ličnost u tim zbivanjima ponela i kako su ta zbivanja uticala na njenu sudbinu. Ona su, dakle, izraz jednog životnog opredeljenja, celovitog po svojoj doslednosti kako u prelomnim istorijskim, tako u sudbonosnim privatnim situacijama, što znači da su ona nešto opšte, ono što s pravom ulazi u oblast umetnosti, jer se umetnost oduvek i bavila načelima egzistencije a ne isključivo aktuelnostima. To je upravo razlog što Benedeto Kroče izjavljuje: »Gramši nije jedan od naših po političkom uverenju, ali njegovo delo je izrazilo opšte ljudske sadržaje, on je stoga naš, jer pripada istoriji naše civilizacije.«

Gramšijeva prepiska iz vremena dugogodišnjeg robijanja prožeta je verom u spontanost i ljubav kao u nešto suštastveno, podjednako kad su u pitanju revolucija, proletarijat ili ličnost pojedi-

načno. U pismu starijem sinu Deliju, on o tome piše: »Misli iznesi spontano i iskreno, u tome je najveća vrednost. Naknadno ćemo ih organizovati po principima razuma.« Spontanost i ljubav obojili su celu autorovu ličnost i njegov intimni svet revolucionara i običnog čoveka (pisma Đuliji, majci, sinovima). Jer Gramši je dosledno zastupao mišljenje da ljudska volja može nadvladati mehaničke sile istorije i da, prema tome, ni proletarijatu ni pojedincu nisu potrebni hladni alhemičari parola, grlati demagozi sa ulica koji raspaljuju masu, već iskreno razumevanje, duboka i svesna naklonost prema ugnjetenom delu čovečanstva i stvari radničke klase.

Iz pisama ovog usamljenika iz svirepih fašističkih tamnica, izbija težnja za čistotom u ljudskim odnosima, briga za druge, samokritičnost (pismo Julki u kojem joj predlaže da se razvedu kako bi prekratio patnje izazvane njegovim dugogodišnjim robijanjem).

Iako zatvoren punih jedanaest godina i pušten na slobodu kad je već bio na samrti, Gramši je po tradiciji velikih revolucionara bio uporan u želji da opstane i u najtežim uslovima, da ostane uspravan pred neprijateljem od koga nema šta da očekuje niti da traži. Neumornim izgrađivanjem svoje ličnosti kroz neprestani rad on je pokušao da pobedi nemoguće uslove života. Svoju ideju o ozbiljnom, sistematskom radu u duhu Geteovog pojma »für ewig«, rad za večnost, nasuprot zabavljanju raznovrsnim čituckanjem, Gramši izlaže još 1927. u pismu Tatjani. Iz tog pisma saznajemo da njegova vera u rad kao u način pobeđivanja nesreće ostaje nepromenjena od onog dalekog vremena kada je, posle jednog nesrećnog pada, doveka ostao bogalj, ali je zahvaljujući predanom učenju pobedio svoju sudbinu postavši najugledniji student torinškog univerziteta. I u fašističkom zatvoru Gramši se pokazuje kao srčani borac protiv nedaća koje savlađuje saznanjem, strasnim učenjem i čitanjem (u pismima Tatjani izjavljuje da u zatvoru čita dve knjige na dan i osam novina i časopisa). Stoga i njegov kleti neprijatelj Benito Mussolini za njega kaže: »Taj bolešljivi i neugledni grbavac sa Sardinije postao je briljantni profesor ekonomije i neosporno jedan od najvećih duhova Italije.«

Gorka je i tragična Gramšijeva upornost u pokušaju ostvarivanja odnosa sa bližnjima koje on ispituje psihološki, ne bi li saznao tajnu njihovog bića i uzroke njihovih postupaka, ne bi li saznao kakav je njihov stav prema svetu, ukus, mentalitet, kakva je slika njihovog psihofizičkog razvoja (pisma bolesnoj Julki u kojima iskreno i veoma znalački razlaže njenu duhovnu situaciju obeleženu kompleksom manje vrednosti, pismo mlađem sinu Đulijanu u kome kaže: »Sine, poznajem te samo kroz tvoja pisma i podatke koje mi o tebi saopštavaju drugi. Zato mi piši o svojim naklonostima, jer ću tek tada znati ko si.«)

Prinudno odvojen od drugih bića, Gramši kroz pisma i dalje sa njima živi, upoznaje ih, utiče na njih i učestvuje u njihovom životu. Njegova pisma iz zatvora, prema tome, mogu se smatrati veoma sažetom slikom složenih procesa prevazilaženja strepnji od osame, od inertnosti zatvorskog života, slikom razvoja sveopšte i lične ljubavi, slikom uzdizanja nad nehumanom dogmatičnošću i uskogrudošću, trijumfom novih, naprednih, duboko čovekoljubivih ideja u našem vremenu.

Jugana STOJANOVIC

SADRŽAJ

<i>Filozofija istorije i politike u delu Antonija Gramšija</i>	5
--	---

IZBOR IZ DELA

Filozofija prakse	29
Gramši o Marksu i Lenjinu	55
Filozofija istorije	67
Filozofija politike	77
Naučno zasnivanje društvene akcije	103
Ideologija i politička akcija	121
Socijalizam i kultura	133
Komunistička revolucija	153

PISMA IZ ZATVORA

Pisma iz zatvora	257
Gramšijeva pisma iz zatvora	333

Antonio Gramši
FILOZOFIJA ISTORIJE I POLITIKE

Urednici i recenzenti

Rade Vojvodić
Momir Nikić

Lektor

Mirjana Vasiljević

Oprema knjige

Lenka Knežević-Žuborski

Korektor

Branka Marković

Izdaje

Izdavačka organizacija
SLOVO LJUBVE
Beograd, Mutapova 12

1980.

Za izdavača

Ljubiša Pantić

Tiraž

3.000

Stampa

SIRO «Srbija», Beograd, Mije Kovačevića 5

